

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197

Qədim Diyar

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Ancient Land

International Scientific Journal

Xüsusi buraxılış

ŞİRMƏMMƏD

HÜSEYNOV

100

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

QƏDİM DİYAR

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Xüsusi Buraxılış

ANCIENT LAND

International Scientific Journal

Special Issue

Bakı Dövlət Universiteti

Jurnalistika fakültəsinin 55 illiyi,

Şirməmməd Hüseynovun 100 illiyinə həsr olunmuş

“Jurnalistikanın müasir trendləri” elmi məqalələr toplusu

Bakı Dövlət Universiteti Jurnalistika fakültəsi

Elmi Şuranın 21.10.2024-cü il tarixli qərarı ilə

çapa tövsiyə edilmişdir

Bakı – Baku

2025

Jurnal 31.01.2012-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir
Reyestr №3534

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
31.01.2012.
Registration No. 3534

Redaksiyanın ünvanı

Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address

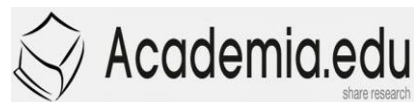
Az1073, Bakı,
Matbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 99 806 67 68
+994 99 808 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail
qedim.2012@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International Indices

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197
DOI: 10.36719

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© <https://aem.az>
© info@aem.az

Təsisçi və baş redaktor

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>

Redaktor

Assoc. Prof. Dr. Vüqar ƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
oghuz78@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7064-992X>

Redaktor köməkçiləri

PhD Könül HƏSƏNOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
konul_salmanova@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-1490-5751>

Tədqiqatçı Nəhayət HÜSEYİNLİ, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
nehayet.huseynli@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0003-4314-5605>

Dillər üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Aynel MƏŞƏDİYEV, AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan

Elmi sahələr üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Rafail ƏHMƏDLİ, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zahid MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Fazil BAXŞƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. DR. Ülviyyə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zərövşən BABAYEVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ziyadxan ƏLİYEV, Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Salatın HACIYEVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Aytəkin ZEYNALOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

REDAKSİYA HEYƏTİ

Prof. Dr. Ceyran MAHMUDOVA, Azərbaycan Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Abdulkadir GÜL, Ərzincan Binalı Yıldırım Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Qulu MƏHƏRRƏMLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Əsməd MUXTAROVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Vaqif SULTANLI, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. Ələmdar ŞAHVERDİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnius Biznes Universiteti / Litva
Prof. Dr. Yaqub BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İntiqam CƏBRAYİLOV, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Nasiba SABİROVA, Urgenc Dövlət Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Afaq MƏMMƏDOVA, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Adil BAXŞƏLİYEV, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Seyfəddin RZASOY, AMEA Folklor İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Xəzər HÜSEYNOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Sərvər ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İosefina BLAZSANİ-BATTO, Rumın Dili və Mədəniyyəti Mərkəzi / Rumıniya

Assoc. Prof. Dr. Cəbi BƏHRAMOV, AMEA, A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mehriban İMANOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sevinc RUİNTƏN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAQULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Mübariz ƏSƏDOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Founder and Editor-in-Chief

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>

Editor

Assoc. Prof. Dr. Vugar ALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
oghuz78@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7064-992X>

Assistant editors

PhD Konul HASANOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
konul_salmanova@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-1490-5751>

Researcher Nahayat HUSEYNLI, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
nehayet.huseynli@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0003-4314-5605>

Language editors

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Aynel MASHADIYEVA, ANAS, Institute of Linguistics named after Nasimi / Azerbaijan

Editors in scientific fields

Prof. Dr. Rafail AHMADLI, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Firuza ABBASOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Zahid MAMMADOV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Prof. Dr. Fazil BAKHSHALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Ülviyya HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Zarovshan BABAYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ziyadxan ALIYEV, Azerbaijan State Art Academy / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Salatin HAJIYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Dr. Aytekin ZEYNALOVA, Baku State University / Azerbaijan

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Ceyran MAHMUDOVA, Azerbaijan University of Culture and Arts / Azerbaijan
Prof. Dr. Anar ISGANDAROV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Abdulkadir GUL, The University of Arzinjan Binali Yildirim / Turkey
Prof. Dr. Gulu MAHARRAMLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Asmad MUKHTAROVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Vagif SULTANLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAVA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Alamdar SHAHVERDIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnius Business University / Lithuania
Prof. Dr. Yagub BABAYEV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Intigam JABRAYILOV, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Nasiba SABIROVA, Urgench State University / Uzbekistan
Prof. Dr. Afag MAMMADOVA, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Prof. Dr. Adil BAKHSHALIYEV, Sumgait State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Seyfaddin RZASOY, ANAS Institute of Folklore / Azerbaijan
Prof. Dr. Khazar HUSEYNOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Prof. Dr. Sarvar ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Iosefina BLAZSANI-BATTO, Romanian Language and Cultural Center / Romania

Assoc. Prof. Dr. Jabi BAHRAMOV, ANAS, Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Mehriban IMANOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Sevinj RUINTAN, Baku State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia

Assoc. Prof. Dr. Mubariz ASADOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/43/7-10>

Vüqar Əliyev
Bakı Dövlət Universiteti
filologiya elmləri doktoru
oghuz78@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7064-992X>

Rəqəmsal diplomatiya: müasir xarici siyasətin yeni aləti

Xülasə

Rəqəmsal diplomatiya, müasir dövrün texnoloji yenilikləri ilə ənənəvi diplomatik praktikaları birləşdirən yeni bir yanaşma, müasir xarici siyasət alətlərinin ən yeni və dinamik formalarından biridir. Bu anlayış, dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların xarici siyasət və diplomatik fəaliyyətlərini rəqəmsal platformalar və texnologiyalar vasitəsilə həyata keçirmə prosesini ifadə edir. Bu yanaşma, ənənəvi diplomatiyanın rəqəmsal texnologiyalarla və onlayn mühitlərlə birləşməsini nəzərdə tutur. Rəqəmsal diplomatiya, qlobal arenada daha sürətli və geniş təsir imkanları yaratmaqla bərabər, məlumatın daha geniş kütlələrə çatdırılmasını və ictimaiyyətlə daha sıx əlaqənin qurulmasını təmin edir.

Açar sözlər: *rəqəmsal diplomatiya, beynəlxalq təşkilatların xarici siyasəti, onlayn mühit, müasir xarici siyasət alətləri, ictimaiyyətlə əlaqələr*

Vugar Aliyev
Baku State University
Doctor of Philology
oghuz78@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7064-992X>

Digital Diplomacy: A New Tool of Modern Foreign Policy

Abstract

Digital diplomacy represents a transformative approach that integrates traditional diplomatic practices with modern technological innovations. This concept encompasses the foreign policy and diplomatic activities of states and international organizations conducted through digital platforms and technologies. This approach by merging conventional diplomacy with digital tools, and online environment. Digital diplomacy creates faster and broader influence in the global arena, enhances information dissemination to a wider audience, and fosters closer relationships with the public.

Keywords: *digital diplomacy, foreign policy of international organizations, online environment, modern foreign policy tools, public relations*

Giriş

Sosial media istifadəsi

X (twitter): Xarici işlər nazirlikləri və diplomatlar üçün əsas platformalardan biridir. Qısa və ani mesajlarla məlumatlar paylaşılır, ictimai rəy öyrənilir.

Facebook və Instagram: Vizual məzmunlar, foto və videolar vasitəsilə daha geniş auditoriyaya çatmaq mümkündür. Məsələn, səfirliklərdəki tədbirlər, ikitərəfli görüşlər və s.

LinkedIn: Peşəkar əlaqələrin qurulması və saxlanılması üçün istifadə olunur. Diplomatlar və dövlət nümayəndələri burada öz fəaliyyətlərini və məqalələrini paylaşa bilərlər.

Onlayn müzakirələr və vebinarlar

Vebinarlar və Virtual Konfranslar: Pandemiya dövründə xüsusilə populyarlaşan bu vasitələr vasitəsilə diplomatlar və dövlət nümayəndələri qlobal məsələləri müzakirə edir, təcrübə mübadiləsi aparır və əməkdaşlıq imkanlarını araşdırır (Bjola & Holmes, 2015).

Onlayn müzakirə platformaları: Diplomatlar xüsusi onlayn müzakirə forumlarında və platformalarda müxtəlif mövzularla bağlı diskussiyalar aparırlar.

E-Səfirliklər və E-Xidmətlər

Konsulluq Xidmətləri: Viza müraciətləri, sənəd təsdiqləmələri və digər konsulluq xidmətləri onlayn şəkildə həyata keçirilir.

Məlumatlandırma: Xarici vətəndaşlar üçün ölkə haqqında məlumatlar, turizm, ticarət imkanları və s. məlumatlar təqdim olunur (Deruda, 2014).

Məlumatların toplanması və analizi

Rəqəmsal Alətlər: Sosial media və onlayn platformalardan toplanan məlumatlar analiz edilərək ictimai rəy haqqında məlumat əldə edilir və xarici siyasətlər buna uyğun formalaşdırılır.

Data Analitikası: Dövlətlər rəqəmsal diplomatiyada istifadə olunan məlumatları analiz edərək strateji qərarlar qəbul edirlər (Melissen, 2005).

Bu mənada komponentlərin hər biri ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirildikdə rəqəmsal Diplomatiyanın bir sıra *üstünlükləri* ortaya çıxır:

Geniş yayılma: Rəqəmsal platformalar vasitəsilə məlumat və mesajlar daha geniş auditoriyaya çatdırılır.

Effektiv əlaqə: Diplomatik proseslər daha sürətli və effektiv şəkildə həyata keçirilir, çünki məlumatlar anında paylaşılır və müzakirələr onlayn şəkildə aparılır (Ross, 2015).

Aşağı xərclər: Fiziki görüşlər və tədbirlər tələb etmədən onlayn mühitdə diplomatik fəaliyyətlər daha az maliyyə və vaxt xərci ilə həyata keçirilir.

Transparantlıq və şəffaflıq: Sosial media və rəqəmsal platformalar vasitəsilə dövlətlər fəaliyyətləri haqqında daha şəffaf məlumatlar paylaşır və ictimaiyyətlə daha açıq şəkildə əlaqə qurur (Sandre, 2015).

Tədqiqat üsulu

Məqalədə mövzu ilə bağlı elmi ədəbiyyat və araşdırmalardan, beynəlxalq təcrübədə bu istiqamətdə tətbiq edilən modellərdən bəhs edilib.

Konseptuallaşdırma

Rəqəmsal diplomatiyanın çağırışları

Rəqəmsal diplomatiya, müasir dünya siyasətində əhəmiyyətli bir rol oynayır və dövlətlər arasında əlaqələrin gücləndirilməsi üçün mühüm bir vasitədir. Lakin, bu sahədə mövcud olan çağırışlar və problemlər həll edilməlidir. Dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar, rəqəmsal diplomatiyanın daha effektiv və etibarlı şəkildə həyata keçirilməsi üçün birgə səylər göstərməli və müvafiq tənzimləyici çərçivələr yaratmalıdırlar. Bu, rəqəmsal diplomatiyanın potensialını tam şəkildə istifadə etməyə və qlobal sülh və əməkdaşlığı təşviq etməyə imkan verəcəkdir (Bollier David).

Məlumatın doğruluğu və təhlükəsizliyi: Rəqəmsal diplomatiya, sosial media və internet üzərindən geniş kütlələrə sürətli məlumat yayma imkanı yaradır. Lakin bu prosesdə məlumatların doğruluğu və təhlükəsizliyi məsələləri ön plana çıxır. Saxta xəbərlər və dezinformasiya kampaniyaları, diplomatik münasibətləri zədələyə və ictimai rəyi manipulyasiya edə bilər. Məsələn, 2016-cı il ABŞ prezident seçkilərində Rusiyanın dezinformasiya kampaniyaları bu məsələnin əhəmiyyətini vurğuladı (Handson Fergus).

Şəffaflıq və hesabatlılıq: Rəqəmsal platformalar vasitəsilə diplomatik fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi şəffaflıq və hesabatlılıq tələblərini artırır. Dövlətlər və diplomatlar, rəqəmsal platformalarda yayımlanan məlumatların doğru və şəffaf olmasını təmin etməlidirlər. Bu, həmçinin ictimaiyyətin etimadını qazanmaq üçün vacibdir (Manor Ilan).

Mədəniyyətlərarası əlaqələr: Rəqəmsal diplomatiya, müxtəlif mədəniyyətlər və dillər arasındakı fərqliliklər səbəbindən çağırışlarla üzləşə bilər. Diplomatik mesajların və məlumatların müxtəlif mədəniyyətlər tərəfindən yanlış anlaşılması və ya fərqli şərh edilməsi mümkündür. Bu, dövlətlər arasında anlaşılmazlıqlara və gərginliklərə səbəb ola bilər.

Texnoloji bərabərsizlik: Rəqəmsal diplomatiyanın effektiv olması üçün bütün ölkələrin və diplomatların texnoloji imkanlara və rəqəmsal bacarıqlara malik olması vacibdir. Lakin, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə texnoloji bərabərsizliklər və rəqəmsal imkanların məhdud olması bu sahədə prob-

lemlərə səbəb olur. Bu, bəzi ölkələrin rəqəmsal diplomatiya proseslərindən kənar qalmasına gətirib çıxara bilər (Seib Philip).

Qanunvericilik və Tənzimləmə: Rəqəmsal diplomatiyanın həyata keçirilməsi üçün beynəlxalq qanunvericilik və tənzimləmə çərçivələrinin mövcud olmaması problemlərə səbəb olur. Dövlətlər arasında rəqəmsal platformaların istifadəsi ilə bağlı qaydaların və standartların müəyyən edilməməsi, ziddiyyətlərə və münaqişələrə səbəb ola bilər.

Rəqəmsal diplomatiyanın nümunələri

Rəqəmsal diplomatiya, müxtəlif ölkələrin xarici siyasət və diplomatik məqsədlərini həyata keçirmək üçün rəqəmsal platformalardan istifadə etmələrini əhatə edir. Aşağıda rəqəmsal diplomatiyanın bəzi əlamətdar nümunələrini təqdim etmək istərdik:

1. ABŞ Dövlət Departamentinin "21st Century Statecraft" İnisiyativini

ABŞ Dövlət Departamenti, rəqəmsal diplomatiyanın öncülərindən biridir və "21st Century Statecraft" adlı təşəbbüsü ilə rəqəmsal vasitələrdən istifadə edərək diplomatik səylərini genişləndirmişdir. Bu təşəbbüs çərçivəsində, ABŞ hökuməti sosial media platformalarından (məsələn, Twitter, Facebook) istifadə edərək qlobal miqyasda ictimaiyyətlə əlaqə saxlamış və müxtəlif beynəlxalq məsələlər barədə məlumat yaymışdır.

2. İsrailin "Hasbara" Kampaniyası

İsrailin "Hasbara" kampaniyası, rəqəmsal diplomatiyanın başqa bir uğurlu nümunəsidir. İsrail hökuməti, sosial media vasitəsilə ölkənin mövqeyini müdafiə etmək və qlobal ictimai rəyə təsir etmək məqsədilə genişmiqyaslı kampaniyalar həyata keçirir. Bu kampaniyalarda hökumət rəsmiləri və diplomatlar Twitter, YouTube və digər platformalarda aktivdirlər (Zaharna).

3. Hindistanın "MyGov" Platforması

Hindistan hökuməti "MyGov" adlı platforma vasitəsilə vətəndaşlarla interaktiv əlaqələr qurur və hökumət siyasətləri barədə məlumat yayır. Bu platforma, rəqəmsal diplomatiyanın daxili səviyyədə tətbiqinə yaxşı bir nümunədir və hökumət ilə vətəndaşlar arasında daha yaxın bir əlaqə qurmağa kömək edir.

4. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Sosial Media Fəaliyyətləri

BMT, müxtəlif qlobal problemlər barədə məlumat yaymaq və dəstək toplamaq məqsədilə rəqəmsal platformalardan geniş istifadə edir. BMT-nin müxtəlif orqanları (məsələn, UNICEF, UNDP) sosial media vasitəsilə kampaniyalar həyata keçirir və qlobal ictimaiyyətlə fəal əlaqə saxlayır.

5. Birləşmiş Krallığın "Digital Diplomacy" İnisiyativləri

Birləşmiş Krallığın Xarici İşlər, Millətlər Birliyi və İnkişaf İdarəsi (FCDO) rəqəmsal diplomatiya vasitəsilə qlobal səylərini artırmaq üçün bir sıra təşəbbüslər həyata keçirir. Bu təşəbbüslər, sosial media kampaniyaları, onlayn tədbirlər və rəqəmsal vasitələrdən istifadə edərək müxtəlif beynəlxalq məsələlərdə iştirak etməyi əhatə edir (DiploFoundation).

6. Çin Xalq Respublikasının "Public Diplomacy" Fəaliyyətləri

Çin hökuməti "public diplomacy" (ictimai diplomatiya) strategiyaları çərçivəsində, müxtəlif rəqəmsal platformalardan istifadə edərək ölkənin beynəlxalq imicini gücləndirməyə çalışır. Çin diplomatları və dövlət media orqanları Twitter və digər platformalarda aktivdirlər və Çin siyasətlərini müdafiə edirlər.

7. Estoniyanın "e-Estonia" İnisiyativini

Estoniya, rəqəmsal diplomatiyanın texnoloji inkişafı ilə birləşdirildiyi bir ölkədir. "e-Estonia" layihəsi, ölkənin rəqəmsal sahədə əldə etdiyi uğurları nümayiş etdirir və rəqəmsal hökumət modelini tanıdır. Bu layihə, Estoniyanın beynəlxalq səviyyədə rəqəmsal diplomatiya sahəsində liderlərdən biri kimi tanınmasına kömək edir.

Bu nümunələr rəqəmsal diplomatiyanın müxtəlif ölkələr və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən necə tətbiq edildiyini göstərir. Rəqəmsal platformalar diplomatik əlaqələri genişləndirmək və qlobal miqyasda təsirli olmaq üçün güclü vasitələr təmin edir (USC Center on Public Diplomacy).

Nəticə

Rəqəmsal diplomatiya müasir dövrün texnoloji inkişafı ilə ənənəvi diplomatik praktikaları birləşdirən yeni bir yanaşmadır. Bu yanaşma dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların xarici siyasət və diplomatik fəaliyyətlərini daha effektiv və sürətli şəkildə həyata keçirməsinə imkan verir. Rəqəmsal diplomatiya qlobal arenada daha geniş təsir imkanları yaratmaqla bərabər, məlumatın daha geniş kütlələrə çatdırılmasını və ictimaiyyətlə daha sıx əlaqənin qurulmasını təmin edir. Bununla belə, rəqəmsal diplomatiyanın qarşısında kibertəhlükəsizlik, dezinformasiya və mədəniyyət-dil bariyerləri kimi çağırışlar da mövcuddur. Bu çağırışların həlli üçün dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar effektiv strategiyalar hazırlamalıdır. Rəqəmsal diplomatiya XXI əsrin diplomatik fəaliyyətlərinin ayrılmaz bir hissəsinə çevrilmişdir və gələcəkdə daha da inkişaf edərək beynəlxalq münasibətlərdə daha böyük rol oynayacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Bjola, C., & Holmes, M. (2015). *Digital diplomacy: Theory and practice*. Routledge.
2. Bollier, D. (n.d.). *Digital diplomacy: The impact of the internet on international relations* (Berkman Center for Internet & Society Research Publication).
3. Deruda, A. (2014). *The digital diplomacy handbook: How to use social media to engage with global audiences*. CreateSpace Independent Publishing Platform.
4. DiploFoundation. (n.d.). *Twiplomacy*.
5. Hanson, F. (n.d.). *The rise of digital diplomacy: From the Franklin to the tweet*. Foreign Affairs.
6. Manor, I. (n.d.). *The digitalization of public diplomacy*. Global Policy.
7. Melissen, J. (2005). *The new public diplomacy: Soft power in international relations* (Studies in Diplomacy and International Relations). Palgrave Macmillan.
8. Ross, A. (2015). *Twiplomacy: The rise of social media in diplomacy*.
9. Sandre, A. (2015). *Digital diplomacy: Conversations on innovation in foreign policy*. Rowman & Littlefield Publishers.
10. Seib, P., & Volcic, Z. (n.d.). *Digital diplomacy: Modelling Israeli–Palestinian cooperation on digital platforms*. *Journal of International Communication*.
11. USC Center on Public Diplomacy. (n.d.).
12. Zaharna, R. S. (n.d.). *From public diplomacy to public engagement: The transformation of US public diplomacy*. *The Hague Journal of Diplomacy*.

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/43/11-16>

Cahangir Məmmədli
Bakı Dövlət Universiteti
filologiya elmləri doktoru
mammadli.cahangir@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0002-9185-9242>

Cəlil Məmmədquluzadə irsi Anar yaradıcılığında

Xülasə

Məqalədə C. Məmmədquluzadə irsinin əsas göstəriciləri – mövhumata, cəhalətə, ədalətsizliyə qarşı mübarizəsi, milli azadlıq ideyaları, azərbaycançılığın publisistik qoyuluşu və s. kimi mövzu dünyası və bu irsin müasirlik faktları təhlil edilir. Mirzə Cəlil irsinin müasirlik prinsipləri Xalq yazıçısı Anarın çoxsaylı əsərlərində qiymətləndirilməsi və gündəmə gətirilməsi məqalənin əsas məzmununu təşkil edir.

Məqalədə Xalq yazıçısı Anarın tək-cə Mirzə Cəlil yaradıcılığı ilə deyil, bütövlükdə Azərbaycan klassik söz ustaları haqqında müxtəlif janrlarda yazıları da təhlil edilir. Lakin, əlbəttə, əsas təhlil obyekti Anarın Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığına həsr etdiyi əsərlərdir. Anarın hələ 1968-ci ildə, lap cavan vaxtlarında qələmə aldığı “Anlamaq dərdi” əssesinin elə o zaman ədəbi hadisə kimi qarşılanması qeyd olunur və bu əssenin kontent-analizi ətrafında elmi fikir söylənilir.

Məqalənin ciddi təhlil obyektlərindən biri “Cəlil Məmmədquluzadə ensiklopediyası” nəşrinə Anarın yazdığı “Əbədi Mirzə Cəlil” başlıqlı 30 səhifəlik əssesi təşkil edir. Yazıçının bu əssesi qısa və lakonik şəkildə Mirzə Cəlilin ədəbi portretini təqdim edir. Təqdim olunan bu məqalədə həmin əssenin həm obyekti, həm də sənətkarlıq xüsusiyyətləri təhlilə cəlb edilir. Məqalədə qeyd olunur ki, “Əbədi Mirzə Cəlil” adlı bu əsse, həqiqətən də, C. Məmmədquluzadənin əbədiliyini sübut edən ədəbi bir fakt kimi qiymətlidir.

Belə bir qənaət hasil olur ki, C. Məmmədquluzadə irsi Anarın publisistik yaradıcılığında özünün hərtərəfli ifadəsini tapır və bu əsərlər müasir, gənc nəslə Mirzə Cəlil yaradıcılığına yönəldir.

Açar sözlər: *klassika, irs, xalq, “Molla Nəsrəddin”, ideologiya, sənətkarlıq, müasirlik, janr, ədəbi-bədii*

Jahangir Mammadli
Baku State University
Doctor of Philology
mammadli.cahangir@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0002-9185-9242>

Jalil Mammadguluzadeh's Heritage in Anar's Creativity

Abstract

This article analyzes the main elements of Jalil Mammadguluzadeh's heritage, including his struggle against superstition, ignorance, injustice, his ideas on National Freedom, and his journalistic promotion of Azerbaijanism. The principles of modernity in Mammadguluzadeh's legacy are the central focus of the article, as they are reflected in folk writer Anar's the numerous works.

The article examines the writings of folk writer Anar in various genres, not only in relation to Mammadguluzadeh's work but also Azerbaijani classical masters of the written word in general. However, the main focus of analysis is writer Anar's works dedicated to Jalil Mammadguluzadeh. It is noted that the essay “The Trouble of Understanding”, written by Anar in 1968 when he was still very young, was considered a literary event at the time, and a scholarly opinion was expressed regarding the content of this essay.

A key object of analysis in this article is the 30-page essay titled *Eternal Mirza Jalil*, written by Anar and published in the *Encyclopedia of Jalil Mammadguluzadeh*. In this essay, Anar briefly and succinctly presents a literary portrait of Mammadguluzadeh. The article analyzes both the subject matter and the artistic features of this essay. It is emphasized that *Eternal Mirza Jalil* truly embodies Mammadguluzadeh's legacy, serving as a literary testament to his enduring significance.

Thus, the values extracted from Mammadguluzadeh's heritage are fully realized in Anar's journalistic work, which directs the modern, younger generation to engage with Mirza Jalil's creative legacy.

Keywords: *classics, heritage, folk, Molla Nasreddin, ideology, art, modernity, genre, literary and artistic analysis*

Giriş

Azərbaycan ədəbi-bədii yaradıcılığın klassik nümunələri sovet dönmündə uzun müddət kommunist ideologiyası çərçivəsində "tədqiq" edilmiş, klassiklərimizin əsərlərində özünü göstərən milli azadlıq, milli-mənəvi dəyərlər sistemi əsasən tədqiqatlardan kənar qalmışdır. Bu tədqiqatların əksəriyyəti daha çox faktların konstataşmasını ortaya qoymuş, əsl mahiyyətini açan interpretasiyalara girişməmişlər. Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatı tarixinin məhsuldar tədqiqatçısı Əziz Mirəhmədovun müstəqilliyimizin ilk illərində "Literaturnaya qazeta"da dərc edilən "Хочу испустить вину" (Mirakhmedov, 1992) məlum müsahibəsindəki etirafları klassikamızın tədqiqatçılarının, bəlkə də, elə hamısına aiddir. Bu yanaşma ədəbi yaradıcılığın bədii ədəbiyyat və publisistikanın tədqiqində özünü daha da çox göstərmişdir. Nəzərə alsaq ki, xüsusilə "ictimai azadlıqdan məhrum olan xalqa ədəbiyyat (və mətbuat – С. М.) öz səsinə və etirazını ifadə etmək üçün yeganə tribunadır" (Qerçen, 1956) belə halda bu sahənin tədqiqində müstəqil olmaq çox vacibdir. Ancaq bu müstəqilliyə sovet dövründə çox nadir tədqiqatçılar nail olublar. Bu sırada Azərbaycan yazıçıları sırasında həmişə seçilən və həqiqəti cəsarətlə qələmə alan Xalq yazıçısı Anarı, Xalq yazıçısı Elçini xüsusi qeyd etməliyik. Hər iki yazıçı hələ lap gənc yaşlarından klassik məktəblərimizi, azad fikri, milli dəyərləri öndə tutan klassik ədiblərimizi onların layiq olduqları səviyyədə tədqiq və təhlil etməyi bacarmışlar. Bunu aydın görmək üçün Elçinin müstəqilliyimizdən neçə-neçə illər əvvəl yazdığı məqalələrinin toplandığı və 1987-ci ildə nəşr edilən "Klassiklər və müasirlər" (Elçin, 1987) kitabına nəzər salmaq kifayətdir. Yazıçı-tədqiqatçının bu kitabında hələ o zaman – sovet ideoloji qadağaları dövründə yaradıcılığı ətrafında mübahisələr gedən Ömər Faiq Nemanzadə, Mirzə Fətəli Axundov, Nəriman Nərimanov və digərləri haqqında məqalələri müəllifin həqiqəti necə müdafiə etdiyinin maraqlı faktlarıdır.

Tədqiqat

1. Yazıçı Anarın C. Məmmədquluzadə irsinə dair əsərlərinin janr və tematika problemləri

Xalq yazıçısı Anarın klassiklərimizlə bağlı saysız-hesabsız məqalələri, esseləri oxuculara yaxşı tanışdır. Yazıçının bütövlükdə yaradıcılığını, tarixi-ictimai düşüncələrini əks etdirən "Yaşamaq haqqı" (Anar, 2020) adlı 1120 səhifəlik kitabında müəllifin cavan yaşlarından bu günə qədər olan elmi-publisistik, ictimai fəaliyyətində hər bir fikrinin nə qədər obyektiv olduğunun şahidiyik.

Əlbəttə, Anarın bir çox klassiklərimiz haqqında çox sayda əsərləri var. Amma bu sırada Azərbaycan ədəbiyyatının, mətbuatının, publisistikasının şedevri sayılan Cəlil Məmmədquluzadənin ayrıca və həm də çox böyük yeri var. Anarın bütövlükdə əsərlərinə və xüsusilə Mirzə Cəlil irsinə, Mirzə Cəlil ömrünə bağlı yaradıcılığına diqqət yetirəndə XX əsr rus ədəbi-bədii sənətində xüsusi yeri olan Vasili Şukşinin bir fikri yada düşür: "Bir sənətkar kimi mən öz xalqımı aldada bilmərəm" (Şukşin, 1979, s. 352). Vasili Şukşin öz həqiqətinə görə sevildi. Anar öz həqiqətinə görə sevilməkdədir. Və Anarın bu həqiqəti C. Məmmədquluzadə irsinə münasibətində daha parlaq şəkildə görünməkdədir.

Akademik İsa Həbibbəylinin bu fikirlərinə tamamilə şərik çıxmaq olar: "Xalq yazıçısı, Əməkdar incəsənət xadimi Anarın təkcə zəngin bədii yaradıcılığı deyil, sözün geniş mənasında elm, mədəniyyət və ictimai fikrimizin bütün sahələrini əhatə edən çoxcəhətli səmərəli fəaliyyəti... Azərbaycan söz sənətinin, müasir mədəniyyətin inkişaf səviyyəsini göstərən əsas barometrlərdən biridir" (Həbibbəyli, 2007, s. 282). Və İsa Həbibbəyli akademik Anarın hərtərəfli yaşadığı Mirzə

Cəlillə onu belə birləşdirir: “Böyük Mirzə Cəlil sənəti və Anar münasibətləri haqqında söz deməyə ehtiyac vardır” (Həbibbəyli, 2007, s. 283).

Bizim də bu yazımız elə həmin “ehtiyacdən” doğdu. Cəlil Məmmədquluzadə irsinə və bütövlükdə Cəlil Məmmədquluzadə şəxsiyyətinə Anarın bu qədər maraq göstərməsi nəyə bağlıdır? Bu suala cavabı Mirzə Cəlil yaradıcılığının mükəmməl tədqiqatçılarında tapırıq: “Mirzə Cəlilin ədəbi-ictimai fəaliyyəti o qədər geniş, o qədər zəngindir ki, hələ onun sağlığında belə öz təsirini bütün Yaxın Şərqdə göstərmişdir” (Paşayev, 2004, s. 1-2). Yaxud: “Azərbaycan xalqının oyanmasında, əsrlərcə feodal zülm və zülmətində yaşayan kütlələrin əsarətdən, “ölülər” aləmindən qurtulmasında, tərəqqi və səadət yoluna düşməsində “Molla Nəsrəddin”dən böyük iş görən ikinci bir qəzet və məcmuə göstərmək çətinidir” (Paşayev, 2004, s. 1-2). Mirzə Cəlil ədəbi məktəbinin ilkin tədqiqatçılarından olan Mir Cəlalın bu fikirləri onun tələbəsi Anarın da qəlbinə həkk olunmuşdur.

Cəlil Məmmədquluzadə irsinin aparıcı tədqiqatçısı Əziz Mirəhmədov belə bir qənaətə gəlir ki, “bu böyük ədib elə tarixi şəxsiyyətlərdəndir ki, onların mübarizələrdə keçən fəaliyyəti mənsub olduqları xalqın tərəqqisinə böyük təkan olur, onlar öz doğma yurdunu on illərlə irəli salır, nəsillər üçün vətənpərvərlik, qeyrət və fədakarlığın ilhamverici nümunəsinə çevrilir” (Mirəhmədov, 1980, s. 411).

Mirzə Cəlil haqqında bu fikirlər klassik irsimizin yaşlı nəslinin tədqiqatlarındanır. Yeni nəslin, xüsusilə sovet ideoloji qadağalarından xilas olmuş müstəqillik çağımızın tədqiqatçıları öz aydın və azad, müstəqil fikirləri ilə bir daha Cəlil Məmmədquluzadənin obyektiv qiymətini öz əsərlərində dilə gətirmişlər. Mirzə Cəlilin ictimai mühitini və müasirlərini bütöv bir əsərində tədqiq edən akademik İsa Həbibbəylinin gəldiyi nəticə: “Mirzə Cəlil Məmmədquluzadənin müxtəlif ictimai quruluşları əhatə edən mühiti onun ömür və sənət yolunun barometri, güzgüsüdür. Eyni zamanda həyat, mühit və cəmiyyət ədibin bədii-publisist yaradıcılığında güzgüdə olduğu kimi özünün real, boyasız əksini tapmışdır. Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılıq yolu içində yaşadığı mühitin bədii tərcümeyi-halıdır” (Həbibbəyli, 1997, s. 489).

2. Mirzə Cəlilin milli-mənəvi dəyərlər və azərbaycançılıq ideyaları Anarın təhlillərində

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Cəlil Məmmədquluzadə və Anarı Azərbaycan ədəbi-bədii fikri mühitində birləşdirən akademik İsa Həbibbəyli Mirzə Cəlilin sovet dövründəki əsərləri külliyyatına salınmamış bütün yaradıcılığını yenidən toplayıb 4 cildə nəşr etdirmiş və bu cildlərə yazdığı ön sözdə böyük klassiki belə qiymətləndirmişdir: “Cəlil Məmmədquluzadə bədii-ictimai fikirdə azərbaycançılıq ideologiyasının əsas yaradıcılarından biri, böyük Azərbaycan idealının Məcnunu və mücahididir. Demokrat ədibin yaradıcılığı dərin mənəvi və həyəcanlı bir Azərbaycan namədir. Onun şah əsəri sayılmağa layiq olan məşhur “Azərbaycan” məqaləsi (1917) milli oyanış və siyasi intibah dövrünün həqiqi bədii manifestidir” (Həbibbəyli, 2004, s. 25). Xalq yazıçısı Anarı bu gün Mirzə Cəlil yaradıcılığına yönləndirən ciddi faktlar sırasında Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin aşağıdakı fikirləridir: “Cəlil Məmmədquluzadə öz yaradıcılığı ilə, əsərləri ilə, publisistikası ilə, böyük mətbuatçılıq fəaliyyəti ilə Azərbaycan xalqının milli oyanışında, milli dirçəlişində əvəzsiz rol oynamışdır. Xalqımızın milli şüurunun formalaşmasında məhz “Molla Nəsrəddin” jurnalının və Mirzə Cəlil fəaliyyətinin rolu misilsizdir” (Nəcəfov, 2004, s. 14).

Beləliklə, bütövlükdə xalqın, ədəbi-ictimai çevrənin, ölkə rəhbərinin Cəlil Məmmədquluzadəyə verdiyi qiymət sırasında Anarın da çox ciddi bir yeri olması danılmaz faktdır. Bəs məsələyə birbaşa diqqət etsək, Anar Cəlil Məmmədquluzadə irsi haqqında hansı əsərlərin müəllifidir sualına cavab verməliyik.

Anarın Mirzə Cəlil yaradıcılığına dair əsərləri çoxdur və bu əsərlər barədə də maraqlı tədqiqatlar mövcuddur. Bu əsərlər sırasında yazıçı-publisist, alim Pərvinin “Anar dünyası” (Pərvin, 2015, s. 90-91) əsəri öz hərtərəfliliyi və sambalı ilə maraq doğurur. Kitabda Pərvin yazır: “Anarın ustadı hesab etdiyi Mirzə Cəlil Məmmədquluzadədən təsirlənməsi, bəhrələnməsi bu və ya digər şəkildə yazıçının yaradıcılığına təsir etmişdir. Onun “Molla Nəsrəddin-66”, “Ürəyim ağrıyır” kimi nəsr əsərləri, “Qəm pəncərəsi” bədii filminin ssenari müəllifi olması əsərdə xüsusi qeyd edilir (Pərvin, 2015, s. 90-91).

Ayrıca qeyd edək ki, akademik İsa Həbibbəylinin “Ədəbiyyatımızda Anar zirvəsi” (Həbibbəyli, 2007, s. 282) başlıqlı məqaləsi Anarın Mirzə Cəlilə bağlı əsərlərini layiqli təhlili və qiyməti ilə

maraqlıdır. İsa Həbibbəyli bu məqaləsində Anarın Mirzə Cəlil yaradıcılığı ilə bağlı “Qəm pəncərəsi”, “Nigərançılıq” kimi filmlərindən tutmuş, bir sıra hekayə və povestlərini xatırladır və göstərir ki, Anar və bütövlükdə altmışıncılar nəsli öz ədəbi mövqelərini Mirzə Cəlil sənətinə münasibətlə möhkəmlətməmişlər (Həbibbəyli, 2007, s. 282). Bu yazıda Anarın Mirzə Cəlil barədə əsərləri içərisində “Anlamaq dərdi” essesi də xatırlanır. Qeyd edək ki, “Anlamaq dərdi” essesi Anarın Mirzə Cəlil haqqında ilk əsərlərindən biridir. Məlumdur ki, Anarın bu essesi hələ 1960-cı illərin özündə də Mirzə Cəlili anlamayanlara bir mesaj kimi qələmə alınmışdı. Təsadüfi deyil ki, 2019-cu ildə də Azərbaycanın özəl telekanallarından birində Mirzə Cəlilin bəzi əsərlərinin guya plagiat olması barədə cəfəngiyyat fikirlərdən sonra bu sətirlərin müəllifi Anarın “Anlamaq dərdi” essesinin özünün “Anlamaq dərdi”ni anlamaq dərdi” (Məmmədli, 2019) adlı bir essəsində təhlil etməklə C.Məmmədquluzadəyə böhtan atan bir “ziyalıya” cavab verməli oldu. Müəllif Anarın Mirzə Cəlil haqqında essesinin dərc olunduğu andan hadisə kimi qiymətləndirildiyini qeyd edir və göstərir ki, “Anarın bu əsəri Cəlil Məmmədquluzadəşünaslara bir həqiqət işığı oldu”. Çünki “Anar Mirzə Cəlilin əsərlərini təhlil edərkən çox obyektiv, çox istedadlı və nəzəri cəhətdən çox savadlı bir ədəbiyyatşünas-tənqidçi kimi çıxış edir” (Nəcəfov, 2004, s. 246).

Anar öz fəaliyyətinin bütün dövrlərində Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığına müxtəlif əsərlərlə müraciət etmişdir. Yazıçı 2020-ci ildə nəşr etdirdiyi “Yaşamaq haqqı” adlı “Şəxsi xatirələr işığında tarixi-siyasi traktat”ında da Azərbaycan klassiklərini, o cümlədən Mirzə Cəlilin yüksək qiymətini verən səhifələri ortaya qoymuşdur. Kitabdakı “Molla Nəsrəddin” yolu” bölməsində Anar Mirzə Cəlilin və dostlarının yaratdığı “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin xüsusiyyətlərini təhlilə cəlb edir (Anar, 2020, s. 121-131).

Mən bu yazımda Anarın Cəlil Məmmədquluzadə haqqında qısa, lakin ən dolğun və hərtərəfli daha bir essesi ətrafında ayrıca danışmaq istərdim. Anarın bu essesi 2008-ci ildə “Şərq-Qərb” nəşriyyatında çap edilmiş “Cəlil Məmmədquluzadə ensiklopediyası”na ön sözdür. Ensiklopediyanın redaksiya heyətinin tərkibində də olan Anarın bu nəşrin əvvəlinə salınan otuz səhifəlik “Əbədi Mirzə Cəlil” başlıqlı bu essesi elə Mirzə Cəlilin əbədiyaşarlığını qürurla əsaslandıran elmi-publisistik bir salnamə təsiri bağışlayır. Essenin ilk cümləsində Anar Mirzə Cəlil irsinə vurğunluğunu belə ifadə edir: “Azərbaycan və dünya ədəbiyyatında sevdiyim yazıçılar çoxdur, ancaq ömrüm boyu ən çox sevdiyim, yaradıcılığına və həyat yoluna dönə-dönə müraciət etdiyim, irsiylə, keşməkeşli ömrüylə bir daha tanış olduqca mənəvi güc aldığım, məni incidən bir çox problemlərə yazdıqlarında cavab tapdığım sənətkar, şəxsiyyət, böyük və ulu insan – Mirzə Cəlil Məmmədquluzadədir” (Cəlil Məmmədquluzadə ensiklopediyası, 2008, s. 8). Bu sətirlərdəki epitetlər və dəyərlər gəlişi gözəl fikirlər deyil. Bu ifadələrin hər birini Anar böyük ustadına həsr etdiyi əsərlərində birər-birər sübuta yetirmişdir. Və bu sübutu onun özü daha bir geniş abzasda belə ümumiləşdirir: “Bu sevgimi, pərəstişimi müxtəlif bədii janrlarda ifadə etməyə çalışmışam. İlk dəfə Aleksandr Tvardovskinin redaktorluğu zamanı “Noviy mir” jurnalında dərc olunmuş “Anlamaq dərdi” essem, “Sizi deyib gəlmişəm” pyesim, “Dindirir əsr bizi” teletamaşam, ssenarisinin müəllifi olduğum və rejissor kimi quruluşunu verdiyim ikiseriyalı “Qəm pəncərəsi” bədii filmi, böyük ədibin əsərlərinin motivləri əsasında yazdığım “Nigərançılıq” telessenarisi ustadıma qaytarmaq istədiyim borcumun yalnız bir hissəsidir” (Cəlil Məmmədquluzadə ensiklopediyası, 2008, s. 8). Müasir dövrümüzün böyük ziyalısı Anarın bu sətirlərdəki fikirləri Mirzə Cəlil irsinə əvəzolunmaz sevginin zirvəsidir.

Anar aydın, səlis dildə - birbaşa ədəbi-bədii-publisistik üslubda qələmə aldığı həcmcə o qədər də böyük olmayan bu yazıda Mirzə Cəlili bütöv şəkildə yeni nəslə təqdim edə bilmişdir. Xüsusilə Azərbaycanın milli mətbuat tarixində əvəzsiz bir məktəb səviyyəsinə yüksəlmiş “Molla Nəsrəddin” satirik jurnalının yaranması və bu jurnalda C. Məmmədquluzadə əməlinin yeri ətrafında müəllifin çox maraqlı fikirləri var: “Molla Nəsrəddin ədəbi məktəbi” deyəndə, ilk növbədə, nəsrədə və publisistikada Mirzə Cəlil özü, şeirdə Sabir yada düşür” (Cəlil Məmmədquluzadə ensiklopediyası, 2008, s. 11). Yəqin ona görə ki, C. Məmmədquluzadə nəsrədə, publisistikada, dramaturgiyada inqilab yaratdığı kimi, M. Ə. Sabir də şeirimizdə inqilab yaratdı” (Cəlil Məmmədquluzadə ensiklopediyası, 2008, s. 11).

Aydındır ki, Mirzə Cəlil jurnalın elə ilk nömrəsində cahil, savadsız müsəlman dünyasına xitabən “Sizi deyib gəlmişəm, ey mənim müsəlman qardaşlarım!” nidası ilə cəsarət dolu bir fikir ortaya

qoydu və Anar ədibin bu vədindən heç vaxt geri çəkilmədiyini xüsusi qeyd edir. Ensiklopediyaya bu ön sözdə müəllif Mirzə Cəlilin bütövlükdə yaradıcılığını – hekayələrini, povestini, felyetonlarını, dramaturgiyasını yüksək ədəbi istedadla təhlilə çəkir və hər sətrində bunlarla bağlı orijinal fikirlər söyləyir. Məsələn, Anar Mirzə Cəlilin “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestindəki “Eşşəyin itməkliyi” adlı bölməni belə təhlil edir: “Eşşəyin itməkliyi” XIX əsr Azərbaycan kəndinin yanıqlı və yandırıcı mənzərəsidir, bütün qəlbiylə xalqının dərdlərinə ağrıyan böyük yazıçının “qəm pəncərəsindən” gördüyü acıdan acı səhnələridir... “Eşşəyin itməkliyi” sırf bədii cəhətdən də bu günə qədər Azərbaycan nəsrinin ən yüksək örnəyi və zirvəsi olaraq qalmaqdadır” (Cəlil Məmmədquluzadə ensiklopediyası, 2008, s. 17).

Mirzə Cəlilin əsərlərinə istinadən Anar belə bir qəti fikrə gəlir ki, “Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycançılıq şüurunun əsasını qoyanlardandır” (Cəlil Məmmədquluzadə ensiklopediyası, 2008, s. 23). Bu yerdə ədibin “Anamın kitabı” pyesi, “Azərbaycan” essesi və s. kimi əsərləri təhlilə cəlb edilir.

Əsərdə Mirzə Cəlilin İran həyatı, Həmidə xanımın xatirələri, “Molla Nəsrəddin” jurnalının sovet rejimi dövründəki faciəli taleyi və s. kimi məsələlərə aydınlıq gətirilir. Məlumdur ki, Mirzə Cəlilin və onun yaratdığı jurnalın son taleyi ədibin həyat yoldaşı Həmidə xanımın kədərli xatirələrində öz əksini tapıb. Anar Həmidə xanımın xatirələrindən necə kədərləndiyini belə ifadə edir: “Dərin kədər içində Həmidə xanımın xatirələrini oxuyub qurtaranda birdən-birə Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə gözlərim qarşısında bütün uca qamətilə bir daha yüksəldi, birdən-birə elə bil onun özünü gördüm, əyani, canlı şəkildə: kamança çalmasını da, sobanı əlyazmalarıyla qalmasını da, xoşu gəlməyən adama əl verəndən sonra gedib əllərini yummasını da. Heç bir vaxt kitablarının səhifələrindən o, bu qədər yaxın və kədərli şəkildə görünməmişdi mənə. Bu xatirələrdən onu tanıdığım kimi, heç öz xatirələrindən də tanıya bilməzdik. Əlbəttə, M. C. Məmmədquluzadənin ölməz əsərləri olmasaydı, o, Həmidə xanımın xatirələrindən də bu qədər əzəmətli şəxsiyyət kimi görünməzdi” (Cəlil Məmmədquluzadə ensiklopediyası, 2008, s. 37). Bu sətirlərdə Anar həm Həmidə xanımın, həm də Mirzə Cəlilin ucadan uca qoşalığ qiymətini bizə təqdim edir.

Nəticə

Anar Mirzə Cəlilin əsərlərini təhlil edərkən çox obyektiv, çox istedadlı və nəzəri cəhətdən çox savadlı bir ədəbiyyatşünas-tənqidçi kimi çıxış edir. Zaman-zaman bəsit “şünasların” mübahisə obyektini olan Danabaş kəndini onun müəllimlik etdiyi Nehrəmlə eyniləşdirənlər üçün bir dərs olacaq aşağıdakı sətirlərinə diqqət edək: “Nehrəm kəndində müəllimlik edərkən, 1894-cü ildə, Mirzə Cəlil ilk nəsr əsəri olan “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestini yazır. Coğrafi xəritələrdə - Danabaş adlı kənd yoxdur. Bu geniş ünvanı hər hansı konkret bir yerə aid etmək istəyənlər ədəbiyyatın ən ilkin şərtlərindən birini - bədii ümumiləşdirmə şərtini unudurlar. Danabaş inqilabdan əvvəl Azərbaycan kəndinin ümumiləşdirilmiş, bədii cəhətdən kəskinləşdirilmiş obrazıdır. Bu, hər hansı bir *Şərq kəndidir* (kursiv mənimdir – C.M) və konkret olaraq heç biri deyil”.

Anarın Mirzə Cəlil həqiqəti ilə bağlı belə bir fikri var: Mirzə Cəlil deyir ki, Mirzə Fətəli Axundov haqqında ya gərək həqiqəti deyəsən, ya da susasan. Anar da Cəlil Məmmədquluzadə haqqında həqiqəti axıradək deməyi xüsusi vəd edir. Çünki o, yalnız həqiqəti yazan bir millət fəda-isindən bəhs edir. Ona görə də sovet senzurasının təhlükəsi qarşısında belə Mirzə Cəlil haqqında həqiqətləri qələmə almışdır. “Həqiqət isə ondan ibarətdir ki, son illərində Cəlil Məmmədquluzadə təqiblər, anlaşılmaqlıq şəraitində yaşayıb-yaratmışdı. Onun kimi söz sərrafını, yarımçıq yazıçılar dil pintiliyində təqsirləndirirdilər. Onun kimi təpədən-dırnağa vətənpərvər bir sənətkarı nöqsan cəhətləri şişirtməkdə günahlandırırırdılar. “İnqilab və mədəniyyət” jurnalında N.Dubinski “qəribə bir faktı” qeyd edirdi: “Sovet Azərbaycanında liberal və azadxah “Molla Nəsrəddin” jurnalı çap olunur. Jurnalın nəşri üçün kifayət qədər pul buraxılır. Əslində isə bu jurnal yalnız onun redaktorunun orqanıdır. Zənn edirik ki, buna son qoyulacaqdır”.

Anar belə bir tarixi həqiqəti də qeyd edir ki, Mirzə Cəlilə hücumlar o qədər artır ki, o özü “Molla Nəsrəddin”i nəşr etməkdən əl çəkir və 1926-cı ildən jurnal onun imzası olmadan çıxır. Anar yazır: “1931-ci ildə “Molla Nəsrəddin”in nəşrinin 25 illiyi tamam olur. Həmidə xanım soruşanda ki, neyçin bu yubiley qeyd olunmur, Mirzə Cəlil belə cavab verir: “25 illiyi qeyd etmək tezdir, Allah

qoysa, 75 illiyini qeyd edərlər”. Bu, kinayə idi”. Mirzə Cəlilin bu kinayəsinin sonralar necə bir həqiqətə çevrildiyini həm də Allahın bir lütfü hesab etmək olar. Jurnalın 25 illiyini qəsdən unudan bir hakimiyyətin əksinə olaraq müstəqil Azərbaycan 2006-cı ildə onun 100 illiyini təntənə ilə qeyd etdi. 2016-cı ildə bu yubiley qeydi yenidən gündəmə gəldi. Və 2019-cu il yanvarın 17-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev “Cəlil Məmmədquluzadənin 150 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında” xüsusi Sərəncam imzaladı. Və o Sərəncamda belə bir həqiqət öz möhtəşəm əksini tapdı: “Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan ədəbiyyatının yeni mərhələyə yüksəlməsində müstəsna rol oynamış və bütöv bir ədəbi məktəb formalaşdırmış qüdrətli şəxsiyyətdir. Vətəndaş yazıçının bədii nailiyyətlərlə zəngin irsində azərbaycançılıq məfkurəsi dövrünün ictimai-siyasi fikrinin aparıcı amili kimi dolğun ifadəsini tapmışdır. Sənətkar həyat həqiqətlərini, ictimai mühiti hərtərəfli əks etdirən və bədii-estetik dəyər daşıyıcısına çevirən rəngarəng obrazlar qaleriyası yaratmışdır. Ana dilinin saflığı uğrunda daim mübarizə aparmış Cəlil Məmmədquluzadə meydana gətirdiyi qiymətli dram və nəsr əsərləri, parlaq publisistikası dərin humanist məzmununa malik olub, özündə milli və ümumbəşəri dəyərlərin vəhdətini ehtiva edir. Azərbaycanda və onun hüdudlarından kənarında geniş yayılaraq milli oyanışa, yeniləşmə hərəkatına yol açan və azadlıq ideyalarının inkişafına qüdrətli təsir göstərən “Molla Nəsrəddin” jurnalı məhz Mirzə Cəlil dühasının məhsuludur” (Nəcəfov, 2004, s. 14).

Bu gün Cəlil Məmmədquluzadə irsi bütövlükdə tədqiqatçılarımızın və xüsusilə Anarın yaradıcılığında müqəddəs bir mövzu olaraq daha da genişlənməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Anar. (2020). *Yaşamaq haqqı*. Qanun.
2. Cəlil Məmmədquluzadənin 150 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. (2019, 18 yanvar). *“Xalq qəzeti”*.
3. *Cəlil Məmmədquluzadə ensiklopediyası*. (2008). Şərq-Qərb.
4. Elçin. (1987). *Klassiklər və müasirlər*. Yazıçı.
5. Həbibbəyli, İ. Ə. (tərtibçi). (2004). *Cəlil Məmmədquluzadə. Əsərləri*. Dörd cildə. Öndər.
6. Həbibbəyli, İ. Ə. (2007). *Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik*. Nurlan.
7. Həbibbəyli, İ. Ə. (1997). *Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri*. Azər nəşr.
8. Məmmədli, C. Ə. (2019, 18 aprel). “Anlamaq dərdi”ni anlamaq dərdi. *“525-ci qəzet”*.
9. Mirəhmədov, Ə. (1980). *Azərbaycan Molla Nəsrəddini*. Yazıçı.
10. Nəcəfov, E. (tərtibçi). (2004). *Cəlil Məmmədquluzadə-150 il. Məqalələr, esselər, müsahibələr, şeirlər*. Ecoprint.
11. Paşayev, M. C. *Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917)*. Ziya-Nurlan.
12. Pərvin. (2015). *Anar dünyası*. Təhsil.
13. Gerchen, A. I. (1956). *Sobranie sochineniy*. Akademii Nauk SSSR.
14. Mirakhmedov, A. M. (1992, 12 fevralya). Khochu iskupit vinu. *“Literaturnaya qazeta”*, 7.
15. Shukshin, V. M. (1979). *Nravstvennost yest pravda*. Sovetskaya Rossiya.

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/43/17-24>

Qulu Məhərrəmli

Bakı Dövlət Universiteti
filologiya elmləri doktoru
meherremli@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8104-8588>

Türk dünyası üçün ortaq dil problemi haqqında

Xülasə

XXI əsrin əvvəllərində formalaşmış yeni dünya düzənində “türk” amilinin meydana çıxması yeni siyasi, iqtisadi reallıqlarla yanaşı, rahat ünsiyyət üçün “ortaq dil” problemini də aktuallaşdırmışdır. Hazırda dövriyyədə olan və nəzəri cəhətdən xeyli cazibədar görünən “ortaq türk dili yaratmaq” məsələsinin gündəmi zəbt etməsi məhz buradan qaynaqlanır. Problemin məğzi bundan ibarətdir ki, müxtəlif coğrafiyalarda qərar tutmuş, fərqli dili, dini, siyasi sistemi olan ölkələrdə yaşayan təxminən 180 milyona yaxın türk əsilli insan eyni və vahid ortaq dildə danışaraq asan ünsiyyət qursunlar. Yəni oğuz və qıpçaq türkləri bir-bilərini rahat başa düşsünlər, onlara qardaş salamı yetirən çuvaşlar, qaqauzlar, yakutlar, karaimlər, tatarlar, uyğurlar və başqa türkdillilər də nəinki bu dildə asanlıqla canlı ünsiyyətə girsünlər, hətta eyni əlifba sayəsində eyni cür də yazsınlar. Təbii ki, mövcud mədəni-humanitar şəraitdə bu ideyanın gerçəkləşməsi məmnunluq yaradardı. Amma “bu proses necə olacaq”, “mümkündürmü”, “realdırmı” kimi suallar ortaya xeyli suallar çıxarır. “Bəs bu yeni ortaq dil nə vaxt və necə yaradılacaq”, “ümumiyyətlə, tarixdə eyni kökdən olan xalqların ünsiyyət üçün yeni dil yaradılması təcrübəsi mövcuddurmu” sualları da bu gün çox aktualdır.

Təqdim olunmuş məqalədə bu suallar tarixi-sosial tələbat baxımından araşdırılır, problemin mahiyyəti, tarixçəsi, fərqli yanaşmalar barədə bilgilər verilir. Oxşar soylar arasında ortaq dil məsələsinin necə həll olunması tarixi təcrübə baxımından izah olunur.

Açar sözlər: ana dili, ədəbi dil, leksik lay, lingvistik, müştərək dil, ortaq türkçə

Gulu Maharramli

Baku State University
Doctor of Philology

meherremli@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8104-8588>

Exploring the Common Language Problem in the Turkic World

Abstract

The emergence of the "Turkish" factor in the new world order at the beginning of the 21st century, alongside new political and economic realities, has brought to the forefront the issue of a "common language" for easier communication. This has led to the increasing relevance of the idea of "creating a common Turkish language," which, while attractive in theory, is still a topic of debate. The core of the issue lies in the fact that approximately 180 million people of Turkish descent, living in countries with diverse languages, religions, and political systems across various geographies, should be able to communicate effectively in a shared language. The Chuvash, Gagauz, Yakut, Karaim, Tatar, Uyghur, and other Turkic-speaking communities should not only be able to converse in this language but also write in the same way, using a unified alphabet. While the realization of this idea could bring significant cultural and humanitarian benefits, many questions arise, such as "How will this process unfold?", "Is it possible?", and "Is it realistic?" Moreover, questions like "When and how will this new common language be created?" and "Has there been a

historical precedent for creating a shared language for peoples of the same origin?" remain highly relevant today.

This article explores these questions from historical and social perspectives, examining the essence of the problem and the various approaches to addressing it. The resolution of the common language issue among related linguistic groups is also discussed in the context of historical experiences.

Keywords: *mother tongue, literary language, lexical layer, linguistics, common language, common Turkish*

Giriş

Problemin qoyuluşu və ya ortaq dil məsələsi niyə aktualdır?

Məşhur alman dilçisi Avqust Şlexerin “dünya dillərinin mənşə etibarilə bir kökdən törəməsi” nəzəriyyəsi müəyyən cazibəsi olması səbəbindən linqvistlər arasında ara-sıra gündəmə gəlir. A.Şlexerə görə, məsələn, ingilis, rus, türk, ərəb, fars və s. dillər vahid kökdən – Ulu dildən yaranıb. Alimin konsepsiyasına görə, “ulu” dil isə 35-40 min illik bir müddət ərzində böyük inkişaf yolu keçərək protodillərə parçalanmış, öz növbəsində protodillərin sürətli inkişafı isə yeni dil ailələrinin yaranması ilə nəticələnmişdir. Bəzən dilçilər A. Şlexerin bu nəzəriyyəsini ingilis dilinin dünyada aparıcı dilə çevrilməsini və bu dilin bütün dünyada kommunikativ cəhətdən geniş araşdırılmasını elmi baxımdan əsaslandırmaq üçün də istifadə edirlər. Məsələn, XX əsrin görkəmli dilçilərindən sayılan Saimon Porter, məhz müxtəlif yerli xalqlar arasında dil qohumluğunu öyrənən A.Şlexerə istinadən qeyd edir ki, Avropadan tutmuş Qərbi Asiyaya qədər, Yeni Zelandiya, Avstraliyadan tutmuş Şimali və Cənubi Amerikaya qədər geniş miqyasda işlənən ingilis dili, həm də hazırda Atlantik okeanının hər iki tərəfində saysız-hesabsız alimlər tərəfindən elmi tədqiqata cəlb olunmaqdadır (Porter, 2014, s. 9-10).

Tədqiqat

Praqa Dilçilik məktəbi ilə sıx əməkdaşlıq etmiş S. Porter göstərir ki, “biz ingilislər öz ana dilimizə canlı, dəyişən bir dil kimi, eləcə də birgə müvafiq olaraq asanlıqla idarə olunan bir dil kimi maraq göstəririk. Bunu bir sıra fərqli sahələrdə: hakim dairələrdə, biznes və jurnalistikda, radio və televiziya, məktəb və universitetlərdə müşahidə edə bilərik. Gəlin, hamılıqla birləşək və bu birgə istək ətrafında hər gün işlədiyimiz dildə yeniliyin intellektual sevincini bərabər paylaşaq” (Porter, 2014, s. 9). Əlbəttə, görkəmli alim burada artıq müqayisə doğurmayan bir məqamdan – ingilis dilinin beynəlxalq səviyyədə ortaq ünsiyyət dili olmasından bəhs edir. Bu kateqoriyadan olan başqa müəlliflərin də əminliyinə baxmayaraq, qeyd etməliyik ki, ingilis dili heç də həmişə və hər yerdə bu funksiyanı yerinə yetirə bilmir. Tarixi-siyasi səbəblər üzündən uzun illər istismara məruz qalmış türk xalqlarının indiki siyasi-kulturoloji şəraitdə “ortaq dil” axtarışı da bunu təsdiq edir.

Ötən əsrin sonlarında Azərbaycanın öz müstəqilliyinə qovuşması (1991), beynəlxalq hüququn subyektinə çevrilərək müstəqil xarici siyasət yeritməsi, bu prosesdə türk dünyası ilə təmaslar ölkənin siyasi-mədəni həyatında milli-kulturoloji baxımdan yeni çalarların üzə çıxması ilə nəticələndi. Digər tərəfdən, SSRİ dağıldıqdan sonra Türkiyənin Cənubi Qafqazda geopolitik kod kimi meydana çıxması və ilk dövrdə onun Qarabağ probleminə təsiri ilə bağlı ümidlər “türk” amilini gücləndirmişdir. NATO təşkilatının üzvü olan yeganə müsəlman ölkəsinin hərbi gücü və siyasi sisteminin cazibəsi bu amilə marağı artırmışdır. Türkiyə ilə Azərbaycan arasında əməkdaşlığın genişlənməsi, xüsusən təhsil və mədəniyyət sahəsində mübadilənin artması da ölkələrarası dialoqda ünsiyyətin özəlliyi üçün vahid, ortaq dil məsələsini aktuallaşdırmışdır.

Keçmiş SSRİ tərkibində yaşamış digər türk xalqlarının, yəni qazax, özbək, qırğız və türk-mənlərin də müstəqillik qazanaraq bütün dünya ilə, o cümlədən Türkiyə Cümhuriyyəti və Azərbaycanla ikitərəfli əməkdaşlığı genişləndirməsi ümumi ünsiyyət dilinə ehtiyacın olduğunu gündəmə gətirmişdir. İndiyədək bu xalqların öz aralarında da ortaq ünsiyyət dili məsələsi həll olunmamışdır. Bundan başqa Moldovada qaqauzların, Rusiyanın özündəki tatar, çuvaş, yakut, karaim və başqa xalqların da ölkədənkənar ünsiyyətində ortaq dilə ehtiyacı olması həyati zərurətə çevrilmişdir.

Bu məqamda qeyd etmək vacibdir ki, sövət dönəmində və ondan əvvəlki Çar əyyamında da adları çəkilən xalq və toplumlar arasında ortaq kommunikasiya rus dili vasitəsilə aparılmışdır.

Amma buradakı özəllik ondan ibarət olmuşdur ki, həmin dövrdə rus dili toplumlararası ünsiyyət dili funksiyası ilə yanaşı, həm də adları çəkilən xalqların milli kimliyinin unudulması prosesində iştirak etmişdir (Tofiq, 2015; Özeren, 2012; 2018). Xüsusən təhsilin və idarəçilik işlərinin rus dilində olması, milli düşüncə və milli mədəniyyətin geniş yayılmasının qarşısını almışdır. Bu məsələyə diqqət yetirən görkəmli dilçi alim, akademik Tofiq Hacıyev vaxtilə Rusiyada istismar olunan xalqlar problemi və milli məsələ barəsində K. Marks və F. Engels arasındakı məşhur yazışmadan nümunə gətirir. Fridrix Engels məktubunda belə bir məqama diqqət çəkir ki, Almaniyada, İngiltərədə, Fransada hər millət öz etnik atributları ilə yaşayır, ancaq Rusiyada hamı rus kimi yaşamaqlıdır. Və bu ruslaşdırma siyasəti əksəriyyəti rus imperiyasında yaşayan türklərin anlaşma rahatlığını pozmuşdu (Tofiq, 1996; 2015; Sayad, 2018). Təbii ki, bu pozulmanın daha çox milli dilin və milli şüurun inkişafı baxımından ciddi fəsadları olmuşdur.

SSRİ-nin dağılması ilə bu xalqların bir çoxunun müstəqillik əldə edərək milli dövlətçiliyini qurması həmin problemləri tədricən həll etməyə imkan vermişdir. Müstəqillik qazandıqdan sonra həmin türk xalqlarının xarici siyasət prioritetlərindən biri də əlverişli şəraitdə qarşılıqlı əməkdaşlığı dərinləşdirmək olmuşdur. Xüsusən türk dövlətlərinin inteqrasiyası istiqamətində əvvəlki dövrlərlə müqayisədə, son illər ciddi addımlar atılmışdır. Türk toplumları arasında mədəniyyət mübadiləsini gerçəkləşdirən Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti təşkilatı – “Türksoy”un (1993) təsis edilməsi bu sahədə irəliyə doğru böyük bir addım oldu. Daha sonra Türk Dövlətlərinin Əməkdaşlıq Şurasının (TDƏŞ) yaradılması və həmin dövlətlərin rəhbərlərinin iştirakı ilə davamlı Zirvə toplantılarının (sammitlərin) keçirilməsi bu prosesi dönməz etdi. İndi həmin sammitlər çərçivəsində türk dövlətləri arasında inteqrasiyanı daha da gücləndirmək üçün müxtəlif ideyalar, təkliflər, çağırışlar səsləndirilir. Həmin çağırışlardan biri də məhz ortaq türk dili və ortaq türk əlifbası məsələsi ilə bağlıdır. Belə hesab edilir ki, hazırda “ortaq əlifba, lüğət tərkibi (sözlük), ortaq terminologiya yaradılması, ortaq dərslərlərin hazırlanıb nəşr edilməsi qarşıda duran mühüm vəzifələrdəndir” (Elçin, 2021, s. 4).

Ortaq türkcə ideyasının “Tərcüman”dan başlanan yolu

Rusiya işğalına qədər türk xalqları arasında ünsiyyət və anlaşma problemi olmamışdır. XIX əsrdə rus işğalı fonunda Türk dilinin işlənməsi ilə bağlı prosesləri təsbit edən bəzi qaynaqlarda ortaq Şərq türkcəsi haqqında danışılır (Özeren, 2012, s. 7).

Məsələn, cağatay türkcəsi Kazan tatarlarının, noqayların, qırğızların, Krım tatarlarının, Kiçik Asiyanın və Türkiyə türklərinin danışdığı ortaq dil kimi təsvir edilir. Lakin Rus imperiyasının işğalından sonra eyni kökdən olan bu qardaş, dili və dini bir millətlər arasında süni uçurumlar yaranmağa, onlar arasındakı sıx əlaqələr zəifləməyə başlamışdır. Rus dilinin təmsalında ortaya kənar ünsiyyət dilinin daxil edilməsi milli inkişaf və qarşılıqlı əlaqələr baxımından qarşıya ciddi problemlər çıxarmışdır. Ona görə də əlverişli siyasi-mədəni şərait yaranan kimi bu xalqlar ünsiyyəti asanlaşdıraraq ortaq ədəbi dil haqqında düşünmüşlər.

Ortaq türkcə, yaxud ümumtürk ədəbi dili, türk xalqları üçün vahid dil ideyası XIX yüzilin sonlarından başlayaraq XX yüzilin 20-30-cu illərinə qədər mürəkkəb və ziddiyyətli inkişaf yolu keçmişdir. Bu cərəyan türk millətinin milli özünüdərk, milli oyanış prosesinin təbii nəticəsi olaraq meydana gəlmişdir. Türk soyları arasında vahid ortaq ədəbi dilin zəruriliyi ideyasını ilk dəfə XIX yüzilin 80-ci illərində Krım tatarlarının böyük ideoloqu, böyük ictimai xadim İsmayıl bəy Qasıralı irəli sürmüşdü. “İsmayıl bəy bütün türklər üçün ümumi ədəbi dil lüzumunu hər kəsdən əvvəl anlamış və iləri sürmüş bir mütəfəkkirdir. Yazıçılıq həyatının ta başından sonuna qədər bütün Türklər üçün ümumi bir ədəbi dil gərəkliyi fikrini nəşr etməyə çalışmışdır” (Sədri Maqsudi). O, özünün “dildə, fikirdə, işdə birlik” şüarını naşiri olduğu “Tərcüman” qəzeti vasitəsi ilə həyata keçirirdi.

Fəaliyyətdə olduğu 35 il (1883-1918) ərzində bu qəzet Rusiyanın müxtəlif yerlərinə səpələnmiş türk xalqlarını birləşdirməyə çalışan öncül mətbu orqan oldu. Həm də “Kəşkül” və “Ziyayi Qafqaziyyə”dən sonra bu qəzet 1903-cü ilə kimi, yəni “Şərqi-Rus”un nəşrinə kimi Rusiya türklərinin və müsəlmanların yeganə mətbu nəşr idi. İsmayıl bəyin fikrincə, dilləri birləşdirmək yolunda bütün türklərin anlayacağı dildə basılan bu qəzet təsirli və qüdrətli vasitə olmalıydı. Ümumiyyətlə, həmin mətbu orqanların yerli şivələrdə basılmasının əleyhinə çıxırdı və onların elə bir dildə nəşr olunmasını istəyirdi ki, onu harada yaşamamasından asılı olmayaraq bütün türklər oxuyub anlasınlar.

Türk xalqlarının mədəni birliyini önə çəkən İ. Qaspiralı “dildə birlik” şüarını ortaya atdığı dövəmdə eyni soya malik türklər tarixi səbəblər üzündən ayrı-ayrı şivələrdə danışıq, bir-birlərini anlamaqda çətinlik çəkirdilər. “Tərcüman”ın redaktoru bu fikirdə idi ki, millətin kimliyi onun dilindən başlanır və türk xalqları bir-birini gərəyincə tanımaq, sevmək, öz milli mənliliyini dərk etmək, birlikdə güclü millətə çevrilmək üçün mütləq vahid dildə–ümumtürk ədəbi dilində danışmağa nail olmalıdır. Təbii ki, belə bir aydın amal həmin dövrdə Rusiya və Türkiyə türkləri arasında canlanan ortaq türk dili yaratmaq düşüncəsinin ideoloji zəmininə çevrilirdi. Digər tərəfdən o dövrdə ümumtürk ədəbi dili probleminin ortaya çıxması göydəndüşmə məsələ deyildi, birbaşa ruslaşdırma siyasətinin acı nəticələrinə sinə gərmək, türk toplumunun milli varlığını qorumaq üçün idi.

“Tərcüman”ın Ümumtürk ədəbi dil mübarizəsi həm də tarixi amilə söykənirdi, yəni məsələnin kökləri böyük mədəniyyət və söz abidələri yaratmış türk tarixinin dərinliklərinə gedib çıxırdı. Axı hələ orta Ümumtürk ədəbi dili, yaxud “Şərq türkcəsi” min ilə yaxın tarixi olan bir gerçəklik idi. Bu dil əsrlər boyunca, xüsusən IX əsrdən XIX əsrə qədər türk təfəkkürünün ifadə vasitəsi olmuş, elmi risalə, dastan, poeziya dili, ədəbi dil kimi yayılmış, hətta getdikcə bu dildən müstəqil şivələr ayrılmışdır. M. Kaşğarlının “Divanü-lügət-it-türk”, Y. Balasaqunlunun “Qutadqu-bilik”, Ə. Yasəvinin “Divani-hikmət”, Əbülqazi xanın “Şəcəreyi-tərakimə”, Ə. Nəvainin, İ. Nəsiminin, N. Kişvərinin, Ş. İ. Xətəinin, M. Füzulinin və Şərqin digər şöhrətli söz ustalarının parlaq əsərləri, saysız yazılı abidələri bu dildə qələmə alınmışdı. İsmayıl bəy Qaspiralı kimi türkcülər bu tarixi dil təzahürünə arxalanıb XIX əsrdə onu yenidən bərpa etməyə, bütün türk soylarının ümumi dili anlamasına nail olmağa çalışırdılar.

“Hər bir millətin öz ədəbi dili olmalıdır” fikrini qızgın təbliğ edən böyük mütəfəkkir İ. Qaspiralı qəzet səhifələrində yazırdı: “Ümumi ədəbi dili olmayan millət, millət sayılmır. Türk övladlarından olan tarançı, sart, özbək, qırğız, qumıq, noqay, Azərbaycan və s. tayfalar türkcə qonuşduqları halda şivələri başqadır. Bir-birlərini güclüklə anırlar. Bu hal birləşməyə, birliyə, bilgilərin, elmlərin hər kəscə duyulmasına, tərəqqiyə, ədəbiyyata, dostluğa və kaynaşmaya əngəldir. Binaəleyh, ən əvvəl və ən ziyadə həpimiz üçün ehtiyac və lüzumə olan ümumi lisan, ədəbi türkcə dildir” (Tərcüman, 1906). O, bütün ömrünü bu idealın gerçəkləşməsinə sərf etməsi barədə də yazırdı: “Ömrümüzün işi olan tövhidi-lisan məsələsində biz bir nöqtə geri çəkilmədik və çəkilməyəcəyiz... Dil birliyi, ümumi və ədəbi dil lüzumu fəlan hakim oldu. Ümummüslüman birliyi toplantısında görüşmələr türk dili ilə yapıldı. Hər tərəfdən gələn xalqların anlaşması bu dillə mümkün oldu. Milli birlikdə qərarlar olduqca türk dili ilə yapıldı. Bu sənə yerli şivə qullanan yazarlar 9 ayda 90 faizi türkləşdi. 20 müxtəlif qəzetənin çıxdığı bu il “Tərcüman”ın müştərisi heş azalmayıb bəzi yerlərdə artması dil birliyi işinin millət nəzərində qəti qəbulunun bir dəlilidir. ”Tərcüman”ın ümumi millətin tərcümanı olduğuna şübhə qalmır. Yaşasın millət! Yaşayacaqdır bu millət! Çünki anladı ki, dil birliyi fikir və ədəbiyyat birliyini mücib olub, bu isə iş və əməl və hərəkət birliyini doğurub qurtuluş səbəbi olacaqdır” (Tərcüman, 1906).

Əlbəttə, ortaq türk dili məsləkinə görə qəzetə və İ. Qaspiralıya aramsız hücumlar da olurdu. Bu hücumların önündə tanınmış rus şərqşünası N. İ. İlminski (1822-1891) gəlirdi. O, Rusiyanın bütün siyasi idarələrinə fasiləsiz şikayətlər yazaraq “Tərcüman” qəzetini və onun redaktorunu dövlət əleyhinə təhlükəli fəaliyyətdə günahlandırırı. Həmin şikayətləri ayrıca kitab kimi nəşr etdirmiş İ. Qaspiralı mətbu azadlığa yol açmış 17 Oktyabr (1905) manifestindən sonra onların bir qismini “Tərcüman”da da çap etməyə başladı. Həmin məktublarda rus hakim dairələrinin İsmayıl bəyə, onun qəzetinə məhz dil birliyi siyasəti yürütdüyü üçün necə düşmən münasibəti bəsləmələri, hansı təhlükəni görmələri açıq-aydın hiss olunurdu. N. İ. İlminski məktublarından birində yazırdı: “Bu adam (İ. Qaspiralı-red.) bütün Rusiya müsəlmanlarını birlik və ittifaq halına qoymaq məsləkindədir. Krım və Qafqazıyayı, Mavərennəhri bir araya qatışdıracaqdır... Rusların gözüne kül üfürür. Bunlar bir bulud isə, çoxaldıqca toplaşib ildırım və atəş çıxardacaqları unudulmamalıdır” (Tərcüman, 1905).

XX əsrin ilk onilliyindən başlayaraq, Ana dili və ədəbi dil polemikalarına qoşulmuş Azərbaycan ziyalıları da ortaq türk dili, ümumən milli dil məsələsində fəal mövqə nümayiş etdirməyə başladılar. Əhməd bəy Ağoğlu, Əli bəy Hüseynzadə, Firidun bəy Köçərli, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Ömər Faiq Nemanzadə və başqalarının dil problemləri ilə bağlı yazıları milli

kimlik məsələsinə bağlı olduğu üçün maraqla qarşılanırdı. Əlbəttə, bu yazılarda ümumi şəkildə türk toplumunun bir olması, bir məsləkə qulluq etməsi, vahid dildə ünsiyyət saxlaması ideyası da vurğulanırdı. Bir olmağın, böyük bir xalqın taleyinin gələcəkdə yalnız bu birlikdən asılı olacağını dəlillərlə sübut etmək istəyənlər də var idi.

Təbii ki, XX əsrin əvvəllərində türk birliyi və ümumi türk dili ideyasını, ilk növbədə Azərbaycanca Əli bəy Hüseynzadə (Turan), Türkiyədə isə Ziya Göyaltı yaşatdılar və elmi-nəzəri baxımdan inkişaf etdirdilər. Onların türk birliyi ideyası mahiyyətcə həm də ortaq türk dili ideyasına əsaslanırdı. Bu məsələ davamlı müzakirə olunaraq sovet dövrünə qədər uzandı və hətta 1926-cı il Bakı Türkoloji qurultayında gündəliyə salındı (Tofiq, 2015, s. 7; Sayad, 2018, s. 9). Amma 1937-ci ilin amansız repressiyasından sonra qəti olaraq dayandı. Bir də “şər imperiyası” SSRİ dağıldıqdan sonra, müstəqil türk dövlətlərinin yaranması ilə Türkiyədə beynəlxalq Türk dili qurultayında bu mövzu yenidən gündəmə gəldi.

Hər xalqın öz dili, hər dilin öz xarakteri...

Tarix boyu cərəyan edən qanlı-qadalı hadisələr göstərir ki, dünyada hərbi-siyasi və böyük iqtisadi maraqlar xatirinə fərqli ölkələri və xalqları bir çadır altına yığıb, bir hakimiyyətə tabe etmək cəhdləri çox olub. Atilla, Yuli Sezar, Makedoniyalı İsgəndər, Çingiz xan, Əmir Teymur və sonrakı fəthlər tutduqları əraziləri həmişə bir imperiyada birləşdirmək istəyiblər. Ötən əsrlərdə Böyük Britaniya, İspaniya, Portuqaliya, İtaliya, Fransa kimi Avropa dövlətləri də Asiya və Afrika ölkələrini müstəmləkə altında saxlayıblar. XX əsrin sonuncu uğursuz “fatehi” A. Hitlerin Avropanı bir papaq altına yığmaq kimi sərəm cəhdi bəşəriyyətə böyük dağıntılar, fəlakətlər gətirdi, 60 milyondan çox insan həyatını məhv etdi.

Xristianlığın səlib yürüşü, İslamın dünyanı bir inanca tabe etməklə bağlı apardığı qanlı savaşlar, bütün dünyada sosializmin qələbəsi üçün çarpışan marksist-leninçi ideologiyanın dünyanı aqlar qoyması da qoca tarixin yaddaşındadır. Nəhayət, bu gün dünya ölkələri arasında qarşılıqlı asılılığı artırmağa yönəlmiş Amerika qloballaşmasının milli varlıq üçün yaratdığı təhlükə və fəsadlar göz qabağındadır.

Bütün bu tarixi proseslər, müharibələr, istila və işğallar dil-ünsiyyət baxımından bir faktı aydın şəkildə göstərdi: Bəşər tarixində, dünyanın heç harasında heç vaxt heç kim milli-etnik yaxınlığı, dil oxşarlığını əsas götürüb müxtəlif coğrafiyalarda, fərqli siyasi sistemlərdə və fərqli kulturoloji mühitdə yaşayan xalqları birləşdirəcək xüsusi ortaq dil (süni də demək olar) yaratmayıb. Yəni dünya tarixi hələ belə bir təcrübənin şahidi olmayıb.

Digər tərəfdən dünyanın mədəni xalqlarının ortaq, ümumi ünsiyyət dili məsələsinə münasibəti də həmişə ziddiyyətli olmuşdur. Hər kəs bu məsələdə öz dilini əvəzolunmaz və əbədi saymış, dil proseslərinə də məhz bu prizmadan yanaşmışlar. Məsələn, qədim yunanlar öz dillərindən başqa heç bir dili öyrənmirdilər. Onlar belə hesab edirdilər ki, yunan dilinin “strukturu insan düşüncəsinin və ya bütün kainatın universal formalarını təcəssüm etdirir. Buna uyğun olaraq onlar qrammatik müşahidə aparmış, lakin bunu yalnız bir dil əsasında etmiş və onu fəlsəfi formada ifadə etmişlər. Yunanlar öz dillərinin nitq hissələrini, onun sintaktik quruluşunu, xüsusilə mübtədə və xəbər kimi cümlə üzvlərini və bu üzvlərin törəmə kateqoriyalarını – cins, kəmiyyət, hal. Şəxs, zaman və tərz kateqoriyalarını aşkar etmişlər” (Blimfeld, 2014, s. 15). Tarix yunan dilinə onların özünün düşündüyü yüksəkliyi və əbədiliyi vermədi. Bu dildə “İliada” və “Odyssey” kimi böyük epik əsərlər yaradılsa da, onları “müqəddəs yazılar” adlandırsalar da, qədim yunanların öz dilləri ilə bağlı müşahidə və mülahizələri gələcək nəsillər üçün heç bir əhəmiyyət daşımadı. Ona görə ki, tezliklə bu dil sıradan çıxdı və müasir yunanlar “dilə Allahın birbaşa hədiyyəsi kimi” (L. Blumfeld) yanaşan əcdadlarından fərqli olaraq bir də XVII əsrdə dil məsələsinə elmi nəzəriyyələr əsasında yanaşmağa başladılar.

Orta əsrlərdə ortaq yazı dili timsalında latın dilinə maraq güclənmişdi. O dövrün dilçilərinə görə, dil dedikdə, klassik latın dili başa düşülürdü, çünki o dil kitablarda özünə kök salmışdı. Yalnız müəyyən maraq dairəsinə aid olan az-az adama rast gəlinərdi ki, onlar hansısa başqa dildə danışsınlar. İntibah dövründə miqyas genişləndi, yazıda latın dilinin qrammatikasına üstünlük verilməyə başladı, artıq əksər ölkələrdə həkim reseptləri yalnız latın dilində yazılırdı. Orta əsrlərin

sonlarında Yaxın Şərqə marağın güclənməsi Avropa alimləri arasında yunan dili ilə yanaşı, qədim yəhudi və ərəb dillərinin öyrənilməsinə də marağı artırdı.

Xarici aləmlə əlaqənin, gediş-gəlişin çoxalması, xüsusən ticarətin və səyyahlığın inkişafı ümumi ünsiyyət dili axtarışına da təkan verirdi. Bunlar isə “yaxın ölkələrin dillərində qrammatika kitablarının və lüğətlərin tərtib edilməsinə gətirib çıxartdı. XVIII əsrin sonlarında dilçiliyin miqyası barədə məlumatı Avropa və Asiyanın iki yüz dilində 285 sözdən ibarət olan qlossaridən almaq olar. Həmin qlossari 1786-cı ildə Rusiyada çariça II Yekatrinanın tapşırığı ilə P. S. Pallas (1741-1811) tərəfindən çapa hazırlanmışdı. Qlossarinin 1791-ci ildəki 2-ci nəşrinə bəzi Afrika və Amerika dilləri ilə bərabər, daha 80 dil daxil edilmişdi” (Blimfeld, 2014, s. 17). Heç şübhəsizdir ki, bütün bu ümumilik və birgəlik cəhdlərinin arxasında həm də müxtəlif dillərdə danışan toplumların vahid bir dildə ünsiyyət qura bilməsi üçün ortaq dil yaratmaq niyyətləri dayanırdı.

Təbii ki, dövrün siyasi şəraiti, dövlətlərin fərqli inkişaf səviyyəsi, xalqların fərqli mədəniyyət göstəriciləri və dillərin milli xarakteri ortaq dilin ərsəyə gəlməsində ən ciddi maneə olmuşdu. Sonuncu məsələ, yəni milli dilin xarakteri həmişə və birbaşa dillərin inkişafı ilə bağlı idi. Bu problemə diqqət yetirən görkəmli alman dilçisi V. fon Humboldt özünün məşhur “Dillərin milli xarakteri haqqında” əsərində göstərirdi ki, “ruhun hərəkətində ən dərin və ən incə tərəfləri əhatə etmək imkanında olan” dillər təfəkkürə və duyuma təsir edərək fərdilik yaradır. Dil sosiologiyasında çox şeylər məhz bu fərdiliklə bağlı olur. Alimin fikrincə, “millətlərin və dövlətlərin xüsusiyyətləri daxilən dillərin xüsusiyyətləri ilə elə çulğası ki, bəzən dillərə haqsız olaraq elə şeylər aid edirlər, onlar tamamilə və ya qismən epoxalara və xalqlara məxsusdur, dillər isə özlərindən asılı olmayaraq onları qoruyub saxlayırlar” (Humboldt, 2014, s. 24). Humboldtun qənaətinə görə, yazıçılar eyni söz və ifadələri başqa cür işlətməklə öz ruhlarının təsiri ilə öz əsərlərində dildə yeni bir xarakter ifadə etməyi bacarırlar. Yəni “milləti dillə bərabər götürsək, mənşəcə xarakter millət tərəfdən qəbul edilən şəkildə dillə bir yerdə əriyib gedir... Beləliklə, mövcud səbəbləri qarışdırmadan dillərdə xarakterik əlamətlər aşkar edilir, bunlar həqiqətən onların özlərininkidir və ya özlərininkinə çevriləcəkdir və onlar, milli xarakterin formalaşmasını diqqətdən kənar saxlasaq, dillərin daxili mahiyyəti və əhəmiyyətli rəngarəngliyi kimi dəyərləndirilə bilər” (Humboldt, 2014, s. 25-26). Belə olduqda milli xarakterlə dillərin malik olduğu xarakter birləşərək bir vəhdət yaradır. Bu vəhdət isə aqlı fəaliyyət üçün hüdudsuz imkanlar açır.

Deyilənlərdən bu nəticəyə gəlmək olar ki, bəşər tarixində hər hansı bir coğrafi ərazidə hansısa tarixi, siyasi şəraitdə və ya mədəni mühitin diktəsi ilə bu və ya başqa dil xalqlarası ünsiyyətdə aparıcı rol oynaya bilər. Məsələn, qədim dövrlərdə yunan və latın dilləri bu funksiyanı yerinə yetirmişdi. Yaxud orta əsrlərdə fars dili poeziya dili kimi geniş yayılmışdı. XIX əsrdə az qala bütün Avropa fransız dilində danışdı. Həmin dövrdə Cənubi Qafqazda Azərbaycan dili əsas ünsiyyət dilinə çevrilmişdi. Günümüzdə işlək dil kimi ingiliscəyə tələbat artmışdır. Amma heç bir dövrdə süni dil yaradılaraq ondan ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunmamışdır. Uzun illərdən bəridir ki, “Esperanto” tipli vahid dil və əlifba ideyası təbliğ olunsada, bu layihə heç vaxt reallığa çevrilməmişdir.

Fərqli yanaşmalar: ortaq türk dili necə olmalıdır?

Çağdaş türk dünyasını əhatə edən məkanda – Anadolu, Cənubi Qafqaz və Orta Asiyada qərar tutmuş toplumlar arasında qloballaşma dalğasının təsiri ilə qarşılıqlı əməkdaşlıq və sürətli inteqrasiya prosesinin getdiyi bir məqamda “ortaq türk dili” ilə bağlı suallar da öz cavabını gözləməkdədir. Araşdırma və təhlillər göstərir ki, hazırda Azərbaycan cəmiyyətində, mətbuatda və peşəkar dilçi-alimlər arasında “ortaq ünsiyyət dilinin hansı türkcə olacağı, formalaşdırılması mövzularında bu gün üçün bir vahid (qəbul edilən) bir fikir yoxdur. “Ortaq türkcə”, “ortaq dil”, “ortaq ədəbi dil”, “ortaq türk yazı dili”, “ortaq ünsiyyət dili”, “ortaq türkcə” kimi terminlərlə ifadə edilən və hər kəsin fərqli anlayışlar kimi qəbul etdiyi yanaşmaları” (Elçin, 2021, s. 27-28) aşağıdakı şəkildə qruplaşdırıla bilər:

Birinci yanaşmanın tərəfdarları belə hesab edirlər ki, türk dövlətləri arasında ortaq ünsiyyət dili funksiyasını yerinə yetirmək üçün ilk növbədə təxminən 35 hərfdən ibarət yeni əlifba qəbul edilməli, bunun əsasında da bütün dillərin qəbul edə biləcəyi leksik fond yaradılmalıdır. Həmin fonda bütün dillərdəki ən işlək və tez anlaşılan sözlər daxil edilməlidir. Yəni faktiki olaraq yeni

(əslində qurama) dil yaradılmalıdır. Bu yanaşmanın tərəfdarları belə hesab edirlər ki, ortaq dil məsələsində 6 dövlətdən (Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan və Qırğızıstan) heç birinin dili dominantlıq edə bilməz və ona görə də bir növ yeni müştərək dil yaradılmalıdır. Təbii ki, türk xalqları üçün yeni ortaq ədəbi dil və ortaq əlifba söhbəti illüziya və özünüaldatmadan başqa bir şey deyildir, yəni mahiyyət etibarilə əhəmiyyətsiz və perspektivsiz bir layihədir.

İkinci yanaşmanın tərəfdarlarının fikrincə, ortaq dil Azərbaycan dilinin bazası əsasında yaradılmalıdır, çünki dilimizin qrammatik strukturu, fonetik qanunları ortaq türk dilinin əsasını təşkil etməyə optimal imkan verir. Hətta belə bir elmi arqument gətirilir ki, “Mahmud Kaşğarının hələ 12-ci əsrdə türk dillərində kəşf etdiyi ahəng qanunu bu gün ən çox Azərbaycan dilində izlənilir. Bu da dilin axıcılığında, rəvanlığında özünü göstərir. Ona görə də Azərbaycan dili tez anlaşılır və başa düşülür. Dilimizin bu xüsusiyyətini nəzərə alaraq bir vaxtlar M. Y. Lermontov yazırdı ki, “fransız dili Avropa üçün nədirsə, azərbaycanlıların da dili Şərqi üçün həmin şeydir” (İlham, 2009, s. 6-7). Buna görə də belə hesab edilir ki, ortaq türk dilinin əsasında Azərbaycan dilinin dayandığı təqdirdə onun bütün türkdilli xalqlar üçün ümumişlək dilə çevrilməsi problemi olmayacaq. Əlbəttə, belə yanaşmada müəyyən əsaslı məqamlar vardır. Son illərdə Azərbaycan dilinin düzgün tətbiqi, dürüst işlənməsi, qloballaşma şəraitində Ana dilinin saflığının qorunması, ədəbi dil normalarının gözlənilməsi ilə bağlı ciddi dövlət sənədləri qəbul edilmişdir. Bu sənədlərdə dövlət dilinin təmizliyinin qayğısına qalınması, statusunun qorunması ilə bağlı nə qədər gərəqli tədbirlər tələb edilsə, “ortaq türk dili” ilə bağlı çağırışlar da bir o qədər əminliklə səslənir.

Üçüncü yanaşma tərəfdarları isə fikrimizcə, daha optimal və praktik baxımdan doğru yol seçmişlər. Onların yanaşmasına görə, daha işlək olan və nisbətən inkişaf etmiş Türkiyə türkcəsi bu xalqlar arasında ünsiyyət dili kimi qəbul edilə bilər. Yəni süni yolla, ordan-burdan söz seçərək guya ortaq türk ədəbi dili yaratmaq, sadəcə mümkün deyildir. Ona görə də bu məsələni körükləməklə, qatı “türkcü” obrazı yaratmaq, hansısa mücərrəd əlifba ilə guya türk dünyasını birləşdirmək kimi xülyalara qapılmaq zamanı keçmişdir. Görkəmli türkoloq-alim, akademik Tofiq Hacıyev bu məsələyə çox dəqiq yanaşaraq göstərmişdir ki, süni yolla “ümumi türk dili formalaşa bilməz. Kimsə ana dilindən əl çəkib təzə dil yaratmaz. Sadəcə, müasir türk dillərindən birini ümumi ünsiyyət dili kimi qəbul etmək olar. Bu ümumi ünsiyyət dili sənin həmişə işlətdiyin ana dilinin yerinə gəlmir... Ümumi ünsiyyət dilini başqa türkcələrin nümayəndələri ilə ünsiyyətdə, beynəlxalq tədbirlərdə işlətməlisən, o, sənin dil açdığın dili, beşik dilini sıxışdırmamalıdır, yoxsa bütün türklər tərəfindən sevilməz, ana dilinə şərikin sayılır. Ana dili isə Tanrı gücündə varlıqdır” (Sayad, 2018, s. 9-10).

Nəticə

Əslində, bu yanaşmanı təkə türkoloq-alimlər deyil, pragmatik düşünən yaradıcı insanların əksəriyyəti qəbul edir. Ona görə də biz “ortaq türk dili necə olmalıdır” sualına cavab olaraq yeni və ya süni ünsiyyət dili haqqında deyil, Türkiyə türkcəsi haqqında danışmalıyıq. Çünki bu dil öz işləkliyinə, tətbiq sahələrinə, terminoloji bazası və ifadə imkanlarına görə çağdaş türk dilləri içərisində ən inkişaf etmişidir. Bu türkcənin ortaq ünsiyyət dili kimi qəbul edilməsi Türk xalqları arasında genişlənməkdə olan əməkdaşlıq və inteqrasiya prosesinin yeni səviyyəyə qaldırılmasına təkan verəcəyi şübhəsizdir.

Ədəbiyyat

1. Blumfeld, L. (2014). *Dil*. Prestij çap evi.
2. Hacıyev, T. (1996, 18 noyabr). Türkoloji qurultay: gündəliyi və problemlərinin taleyi. “*Ədəbiyyat qəzeti*”.
3. Hacıyev, T. (2015, 16 dekabr). Birinci Türkoloji Qurultayda ədəbi dil məsələsi. “*Ədəbiyyat qəzeti*”.
4. Humboldt, V. (2014). *Fon Dillərin milli xarakteri haqqında*. Prestij.
5. İbrahimov, E. (2021, 11 aprel). Türk dünyası üçün ortaq dil. “*525-ci qəzet*”.
6. Quliyev, İ. (2009, 13 fevral). *Ortaq türk dilinin əsasında Azərbaycan dili dayanmalıdır*. Kaspi.

7. Özeren, M. (2012). Türk Dünyasında Ortak İmlâ (Yazım) Sorunu [Common Spelling Problem in the Turkish World]. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*, 3(1).
8. Özeren, M. (2018) Dil Kimlik İlişkisi Çerçevesinde Rusya Federasyonu'ndaki Türk Halklarının ve Türk Lehçelerinin Durumu [The Situation of Turkic Peoples and Turkic Dialects in the Russian Federation in the Context of Language Identity Relationship]. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 73.
9. Porter, S. (2014). *Dilimiz*. Prestij çap evi.
10. Zeynalov, S. (2018, 27 noyabr). Akademik Tofiq Hacıyev və ortaq türk dili ideyası. “525-ci qəzet”.

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/43/25-31>

Xatirə Hüseynova
Bakı Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
hatirebsu@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0697-380X>

Türk dünyası ortaq media platformaları – üstünlükləri və perspektivləri

Xülasə

Çağdaş dövrdə medianın gücü və onun ötürdüüyü informasiyanın ictimai təsiri mübahisə doğura bilməz. Kommunikasiya prosesində doğru məlumatı əldə etmək üçün etibarlı mənbələrə ciddi ehtiyac duyulur. Medianın səmərəli fəaliyyəti auditoriyanı saxta xəbərdən qoruyaraq, dəqiq və qərəzsiz məlumatın ötürülməsinə imkan verir. 44 günlük Vətən müharibəsi dönməndə Azərbaycan həqiqətlərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında Türkiyə mediasının güclü dəstəyi özünü göstərdi. Bütün bunları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, böyük Türk tarixinin, mədəniyyətinin, incəsənətinin dünəni, bu günü və sabahı ilə bağlı, Türk coğrafiyasında baş verən ictimai-siyasi hadisələrlə əlaqədar məlumatların əməkdaşlıq çərçivəsində yayımlanması üçün yeni mexanizmlərin yaranması vacibdir. Məqalədə ortaq media platformasının üstünlükləri, informasiya mübadiləsindəki faydası, dezinformasiya ilə birgə mübarizədə səmərəli işin qurulması, mədəni təcrübə mübadiləsində, həmçinin mədəni inteqrasiyada, dilin qorunmasında, təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsində rolu araşdırılır, perspektivlər göstərilir.

Açar sözlər: *Türk dünyası, ortaq media platforması, ortaq türk mədəniyyəti, mədəni inteqrasiya, dezinformasiya*

Xatira Huseynova
Baku State University
PhD in philology
hatirebsu@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0697-380X>

Turkic World Common Media Platforms – Advantages and Perspectives

Abstract

In modern times, the power of media and the social impact of the information it conveys are undeniable. There is an increasing need for reliable sources to ensure the accuracy of information throughout the communication process. The effective functioning of the media enables the transmission of precise and unbiased information, protecting the public from fake news. During the 44-day Patriotic War, Turkish media played a significant role in conveying the truth about Azerbaijan to the global community. Given this, it is crucial to establish new mechanisms for the collaborative dissemination of information related to the history, culture, and art of the Great Turks—past, present, and future—as well as for the social and political events unfolding in the Turkic world. This article explores the advantages of a shared media platform, its benefits for information exchange, its contribution to the collective fight against disinformation, and its role in promoting cultural exchange, fostering cultural integration, preserving language, and improving educational standards, while also highlighting future perspectives.

Keywords: *Turkic world, common media platform, common Turkish culture, cultural integration, disinformation*

Giriş

Mədəni dəyərlər hər bir xalqın tarixən keçdiyi yolun, yaşadığı və bu gün yaşatmaqda olduğu ənənələrin göstəricisidir. Mədəni dəyərlər xalqların formalaşmasında mühüm rol oynadığı kimi, milli dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsində də onun rolu əvəzsizdir.

“Mədəniyyət fenomeninin müxtəlif aspektlərdən tədqiqi müasir kulturologiyada özünəməxsus yer tutan sahələrdən birinə çevrilmişdir. Bu tədqiqatları birləşdirən vahid amil onun tarixi proses kimi qəbul edilməsidir” (Manafova, 2010, s. 9). Tarixdə ən qədim və zəngin mədəniyyətə malik olan türk xalqları böyük ortaq mədəni irsə malikdir. Orta Asiyada qələmə alınan Mahmud Kaşğarlının “Divan”ı və ya “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Manas”, “Alpamış”, “Oğuz xaqan”, “Koroğlu”, “Alp Ər Tonqa” dastanları Azərbaycan türkü üçün nə qədər önəmlidirsə, bir qazax, türk, türkmən, özbək, uygur, tatar, qırğız, karakalpak üçün də həmin ucalıqdadır. Çünki bu ortaq mifologiya, ortaq folklor, ortaq təməl böyük bir xalqın mədəniyyət sisteminin bütövlüyünün göstəricisidir. “Mədəniyyət, ümumiyyətlə, dil və din kimi ortaq məxrəclər ətrafında birləşən fərdlərin tarix boyu yaratdığı dəyərlər sistemi və kütlələr arasında populyarlaşan həyat tərzini kimi müəyyən edilsə də, mahiyyətcə cəmiyyətin tarixi və keçmişindən qaynaqlanan şüurudur. Əvvəlki nəsillərdən sonrakı nəsillərə təhsil və davranış yolu ilə ötürülən bu sosial yaddaş şəxsiyyəti yaradır. Bu yaddaşın əsasları ortaq dil, mədəniyyət, coğrafiya və məişətdir” (Horata, 2017, s. 118).

Tədqiqat

Bu gün Nizami, Yunus Əmrə, Füzuli, Memar Əcəmi, Memar Sinan, Mirzə Uluqbəy böyük türk dünyasının hər bir fərdi üçün eyni yüksək mərtəbədədir. Belə qədim və zəngin mədəniyyətə malik türk xalqlarının ortaq mədəni sərvətlərinin təbliği, öyrənilməsi, inkişaf etdirilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan Türk dünyası dövlətlərinin birgə formalaşdırdığı qurumlar, keçirdikləri mədəni tədbirlərin önəmini vurğulamaq vacibdir:

Türk Dünyası Sənədli Film Festivalı, Türk Dünyası Media və sənət Simpoziumu, “Korkut Ata” Türk Dünyası Film Festivalı, Türk Dünyası Mədəniyyət Forumu, Türk Dünyası Ədəbiyyat və Kitab Festivalı.

Ortaq Türk mədəni irsinin eləcə də spesifik mədəniyyət nümunələrinin – ədəbiyyat, teatr, kino, musiqinin tanınması vasitəsilə xalqlarımızın mədəni maarifləndirilməsinin gücləndirilməsi, bu irsin rəqəmsal mühitə transformasiyasını sürətləndirmək zəruridir.

1. Ortaq media platformasının yaranması

“Jurnalistika cəmiyyət üçün ictimai əhəmiyyətli olan vacib informasiyanı axtarır tapmaq, işləmək və yaymaq sistemidir. Bu sistemin əsas vəzifəsi cəmiyyəti gərəkli məlumatlarla təmin etməkdir”. Türk dünyası media nümayəndələri də jurnalistikanın nüfuzundan və bilgiləndirmə, maarifləndirmə, inteqrasiya funksiyalarından faydalanaraq ortaq media platformaları vasitəsilə ümumi mədəni və tarixi köklərimizin tanınmasında, milli dəyərlərimizin unudulmamasında, obyektiv xəbərin çatdırılmasında əhəmiyyətli addımlar ata bilirlər.

Fərqli coğrafiyalarda yaşayan türk birlikləri arasında ümumi cəhətlərin olduğu kimi, əsrlərlə yaşadıkları mühitdən təsirləndikləri üçün mədəni müxtəliflik də nəzərə çarpır. Çindən Avropaya, Sibirdən Hindistana qədər çox geniş bir ərazidə məskunlaşan türklərin müxtəlif etnik və dini mədəniyyətlərlə əlaqədə olduğunu nəzərə alsaq, bu fərqliliyin təbii səbəblərini daha yaxşı anlamaq mümkündür. Türk dünyasını formalaşdıran belə cəmiyyətlər arasında qarşılıqlı əlaqəni artırmaq üçün ortaq media platformalarının vacibliyi bir daha özünü göstərir. Bu çərçivədə hər bir türk topluluğunun həyatına və məişətinə hopmuş önəmli bayramlarda, özəl günlərdə ortaq proqramların təşkili zəruridir.

“Türk millətinin yaratdığı şifahi mədəniyyət və ədəbiyyatdan qaynaqlanan bu ortaq mədəniyyət türk milli mədəniyyətinin də əsasını təşkil edir. Yəni türk kimliyini yaradan, türk millətini formalaşdıran əsas ünsür bu ortaq mədəniyyət, yəni türk dünyası mədəniyyətidir. Türk dünyasının mədəniyyəti bu gün “Türk Dünyası” adlandırılan türkləri və qohum topluları bir-birinə yaxınlaşdıran əsl körpüdür” (Durbilmez, 2021).

2020-ci il dekabrın 10-da Azərbaycan və Türkiyə prezidentlərinin imzaladığı "Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında media sahəsində strateji əməkdaşlıq haqqında Anlaşma Memorandumu" ilə rəsmiləşdirilən Ortaq Media Platforması iki ölkə arasında inkişaf edən

əlaqələrin media sahəsində də tətbiqində çox dəyərli bir addım oldu. Memoranduma əsasən iki ölkənin media sahəsində əlaqələrin inkişaf etdirilməsi, media üçün sağlam mühitin yaradılması, məlumat, bilik, təcrübə mübadiləsinin gücləndirilməsi nəzərdə tutulur. Ortaq Media Platforması Azərbaycanla Türkiyə arasında əlaqələri gücləndirməklə yanaşı, strateji media ortaqlığını da əhatə edir (Durbilmez, 2017).

2021-ci ilin oktyabrında İstanbulda Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının (Türk Şurası) mediaforumu çərçivəsində ilk iclası keçirilən Türkiyə-Azərbaycan Ortaq Media Platforması iki ölkə arasında son illər daha da inkişaf edən əlaqələrin media və rabitə sahələrində tətbiqində çox dəyərli bir addım kimi qiymətləndirilir. Azərbaycan Prezidentinin köməkçisi, Prezident Administrasiyasının xarici siyasət məsələləri şöbəsinin müdiri Hikmət Hacıyev və Türkiyə Prezidenti Administrasiyasının Kommunikasiya İdarəsinin rəhbəri Fahrettin Altunun iştirakı ilə "Bir millət, iki dövlət" şüarı ilə keçirilən görüşdə iki qardaş ölkənin kommunikasiya sahəsində əlaqələrinin gücləndirilməsi məqsədilə ənənəvi və rəqəmsal media, strateji kommunikasiya, eləcə də ictimai diplomatiya sahələrində əməkdaşlıq və koordinasiyanın gücləndirilməsi, dezinformasiyaya qarşı birgə mübarizə kimi məsələlər gündəmə gətirilib.

Türkiyə Prezidenti Administrasiyasının Kommunikasiya İdarəsinin rəhbəri Fəxrəddin Altun Türkiyə-Azərbaycan Ortaq Media Platformasına bütün türk dövlətlərinin qatılmasının əhəmiyyətini vurğulayaraq "birlikdən doğan gücün nə olduğunu Qarabağ zəfəri ilə göstərdik", – deyərək bildirib. Onun sözlərinə görə, bu platforma əslində bizim praktikada həyata keçirdiyimiz əməkdaşlıq üçün institusionalaşdırdığımız platformadır. Yeni medianın mövcudluğu ilə media sahəsinin transformasiyası, sosial media sahəsinin mediaya, siyasətə, beynəlxalq əlaqələrə, cəmiyyətlərə və mədəniyyətlərə təsiri danılmazdır. Fəxrəddin Altun Ortaq Media Platformasını bir tərəfdən sosial media və yeni media kanallarından fəal istifadəni təşviq edə bilən, digər tərəfdən isə həmin kanallar vasitəsilə bizə, dövlətlərimizə və millətimizə yönəlmiş təhdid və dezinformasiya ilə mübarizə istiqamətində işləyən bir qurum kimi dəyərləndirib (Türkiyə Cümhuriyyətinin Rəyasət Heyəti, Kommunikasiyalar Müdirliyi, 2021).

Azərbaycan Medianın İnkişafı Agentliyinin (MEDİA) icraçı direktoru Əhməd İsmayılov platformanın yaradılması ilə bağlı fikirlərini belə ifadə edib: "Media platformasında məlumat və təcrübə mübadiləsinin aparılması, mətbuat sahəsində peşəkarlığın artırılması nəzərdə tutulub. Həmçinin istər sosial şəbəkələrdə, istərsə də peşəkar media sferasında dünya ictimaiyyətinə gerçəkliklərimizin birgə, vahid media platforması vasitəsilə çatdırılmasının təmin edilməsinə istiqamətlənib" (Əhməd İsmayılov: "Türkiyə-Azərbaycan media platformasında şəffaflığın artırılması nəzərdə tutulur", 2021).

2. Ortaq media platformalarının üstünlükləri

2024-cü il iyulun 20-də "Yalan məlumatların ifşası: Dezinformasiyaya qarşı mübarizə" mövzusunda 2-ci Şuşa Qlobal Media Forumunun açılış mərasimi keçirilib. 50-yə yaxın ölkədən 150-dən çox xarici qonağın qatıldığı Forum iştirakçıların fəal müzakirə və birgə hərəkət platformasına çevrilib. Forumda 30-a yaxın ölkənin informasiya agentliyinin, 3 beynəlxalq təşkilatın və 82 media qurumunun nümayəndələri iştirak edib. İkinci Qarabağ müharibəsi dövrünün reallıqlarından bəhs edərkən qardaş Türkiyənin siyasi və mənəvi dəstəyinin əhəmiyyəti vurğulanıb, bu isti münasibətin insanlarımızda böyük ruh yüksəkliyi yaratdığı bildirilib.

Ortaq media platformalarının əsas üstünlüklərini diqqətə çatdırmaq istərdik:

✓ **Mədəni təcrübə mübadiləsi.** Vahid media platforması mədəni ənənələrin, adətlərin və incəsənətin mübadiləsi üçün unikal imkan yaradır. Bu cür mübadilələr stereotipləri və qərəzləri aradan qaldırmağa, mədəniyyətlərə anlaşılanı gücləndirməyə kömək edir.

Medianın mədəniyyət mübadiləsinə təsiri mürəkkəb və çoxşaxəlidir, həmçinin bir sıra amillərdən asılıdır. Bununla belə, medianın populyar mədəniyyətə təsiri ictimai quruluşun, münasibətlərin və ayrı-ayrı şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. "Bir cəmiyyət üçün mədəniyyətin ən mühüm xüsusiyyəti birləşdirici və uzlaşdırıcı ideallar çərçivəsində cəmiyyəti gələcəyə daşıyacaq vasitələri təmin etməkdir" (Kocataş, 2005, s. 7).

Professor Fuad Məmmədov mədəniyyətin əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirir. "...insanların yüksək ruhi mədəniyyətinin inkişafı cəmiyyət və dövlət üçün böyük siyasi əhəmiyyət kəsb edir.

İnsanların əsasən sosial davranışını müəyyən edən ruhi mədəniyyət ictimai münasibətlərin sabitliyi və təhlükəsizliyinin baza amillərindən biri olmuş, biridir və olacaqdır. Və buradan aydın olur ki, insanların mədəni səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, gözlənilməyən situasiyalarda onların davranışları sosial cəhətdən daha pozitiv ola bilər, çünki mədəni insanın davranışı onun bilikləri, prinsipləri və dəyərləri ilə müəyyən olunur” (Məmmədov, 2016, s. 22).

✓ **Mədəni integrasiyanın gücləndirilməsi.** Türkdilli ölkələrin ortaq mədəni və dil kökləri mədəni integrasiya üçün zəmin yaradır. Filmlər, musiqi festivalları və ya sərgilər kimi bircə mədəni layihələr vasitəsilə birlik və bütövlük hissi gücləndirilir.

Kütləvi informasiya vasitələri indi mədəniyyətin əsas daşıyıcısı və ötürücüsüdür. Bu gün bu vasitələrin təsirləri hətta ölkələrin hüdudlarından kənara çıxıb. İnkişaf edən texnologiya bu alətləri daha güclü və effektiv edir. “Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi” kitabında mədəniyyətin funksiyalarından bəhs edən Maral Manafova onun integrasiya funksiyasından bəhs edərək yazır ki, millətlərarası mübadilə prosesi müxtəlif tarixi dövr və mərhələlərin, xalq və millətlərin qarşılıqlı əlaqəsini yaratmaqla, onların «simfonik» vəhdətini formalaşdırır. “İnsan qruplarının integrasiyası funksiyası, dünyəvi, bəşəri sivilizasiyaların zənginliyinin yaradılmasına xidmət edən milli mədəniyyətlərin qarşılıqlı zənginləşməyə xidmətini nəzərdə tutur. Mədəniyyət millətlərin differensiasiyasının mühüm amili olmaqla yanaşı, həm də insan qruplarının birləşməsi, zənginləşməsi meyarı kimi də çıxış edir” (Manafova, 2010, s. 19).

✓ **Turizmin inkişafı.** Mədəni mübadilə turizm üçün katalizator ola bilər. Qonşu ölkələrin tarixinə, mədəniyyətinə və adətlərinə maraq turizmi stimullaşdırır. Bu tipli proqramların yayımlanması son nəticədə təkcə iqtisadiyyatı gücləndirmir, həm də müxtəlif ölkələrin vətəndaşları arasında şəxsi əlaqələri də inkişaf etdirir (Necip, Ataizi, 2017).

Medianın məqsədləri və gücünü nəzərə alsaq, onun turizm baxımından əhəmiyyətinin danılmaz olduğu bir həqiqətdir. Bu gün milyonlarla insanın cəlb olduğu turizm sektorunun hər sahəsində ünsiyyətin zəruriliyi göz qabağındadır. Turizmin tanıtım mərhələsindən tutmuş marketinqinə, insan resurslarından tutmuş müştəri məmnuniyyətinə qədər bir çox əsas məqamları müxtəlif media müstəvilərində müzakirə olunur, insanlara daha çox təsir edə biləcək görüntülər yayımlanır (Altınbaş, 2019). Bəs ortaq media platformaları turizmin təşviqi və marketinqində necə xidmət göstərə bilər? Belə platformalarda yayılan adi bir xəbər belə insanları hərəkətə keçirə bilər, kütləni arxasına sürükləyə bilər bir gücə çevrilə bilər. Konkret situasiyada Türk dünyası ölkələrində otellərdən tutmuş agentliklərə, nəqliyyat sektorundan qida və içki sənayesinə qədər bütün turizm subyektlərinin media vasitəsilə tanıtılması, həmçinin ortaq tarixi köklərin təsiri sektorun inkişafına töhfə verə bilər.

Anadolu Universiteti Kommunikasiya elmləri (İletişim Bilimləri) fakültəsinin araşdırmaçıları Necip Serdar Sever və Murat Ataizi yeni media vasitələrinin turizmin inkişafına təsiri ilə bağlı araşdırmalarında yeni kommunikasiya vasitələrinin istehlakçıların qərar qəbul etmə və satın alma davranışına, xüsusən də turist davranışına marketinq kommunikasiyası kontekstində oxşar təsirlərinə toxunublar. “Gündəlik həyatımızda virtual mühit getdikcə daha çox qarşılıqlı əlaqəyə əsaslanan bir quruluşa çevrilir və insanların xüsusilə müxtəlif mövzular altında açılan forumlarda mesajlarını anında paylaşa bildiyi bir həqiqətdir” (Sever, Ataizi, 2017, s. 55). “Kütləvi informasiya vasitələrində konkret təyinat məntəqəsi ilə bağlı mənfi xəbərlər, məsələn, terror aktı təyinat yeri ilə əlaqəli bölmələr haqqında mənfi təsəvvürlərə səbəb olur. Bundan əlavə, media sayəsində destinasiyaların tarixi və sosial xüsusiyyətləri müştərilərə izah edilir, turizm müəssisələrinin fəaliyyəti və xidmətləri reklam olunur, imic idarə olunması təmin edilir. Buna görə də turizm sektorunda medianın necə idarə olduğu strateji əhəmiyyət kəsb edir” (Pınar, Genç, 2009, s. 102).

✓ **Təhsil potensialı.** Platforma dil, tarix, ədəbiyyat və incəsənətin öyrənilməsi üçün mənbə ola bilər. Təhsil proqramları, kurslar, vebinarlar və digər resurslar gənc nəsə öz köklərini və mədəni irsini daha yaxşı anlamağa kömək edəcək.

Ortaq media platformalarının təhsil sahəsində, xüsusən də maarifləndirici verilişlərin geniş auditoriyaya çatmasının təmin edilməsində mühüm potensialı var. Bu cür kanallar Türk coğrafiyasının müxtəlif xalqlarının dillərində elmi-populyar proqramlar, sənədli filmlər, maarifləndirici seriyalar və müzakirə proqramları yayımlamaqla ənənəvi təhsil sistemlərindəki boşluqları doldura bilər.

Bu, həm də ölkələr arasında təhsil sahəsində fikir və təcrübə mübadiləsinə imkan yaradır. Ortaq media mədəniyyətlərarası səriştələrin öyrədilməsində və peşəkar inkişafın təşviqində əsas rol oynaya, bununla da regionda ümumi təhsil tərəqqisini dəstəkləyə bilər (Güvenç, 2005).

✓ **İqtisadi əməkdaşlıq.** Media sahəsində əməkdaşlıq daha dərin iqtisadi əlaqələr üçün başlanğıc ola bilər. Birgə layihələr investisiya cəlb edə, iş yerləri yarada və yeni bazarlar açar bilər.

Mədəniyyətin bütöv sosial sistem kimi elmi anlayışı, mədəniyyəti “ikinci, süni təbiət” kimi, inkişafın göstəricisi, vasitəsi və məqsədi kimi görmə–onun sosial institutlarını, o cümlədən iqtisadiyyatı yeni nəzərlə görməyə və qiymətləndirməyə imkan verir. Kulturologiya elminin nailiyyətləri sayəsində bu gün mədəniyyəti statik hadisə, iqtisadiyyat üzərində üstqurum kimi nəzərdən keçirməyə haqqımız yoxdur. İqtisadiyyat ruhi və maddi mədəniyyətin bütöv sisteminin bir hissəsidir. O, insanın həyatı tələbatlarının təmin edilməsinə yönəldilmiş ruhi istehsalın, iqtisadi elmin maddi təcəssümüdür (Məmmədov, 2016, s. 37). Ortaq media platformaları iqtisadi inteqrasiya, ticarət əlaqələri və investisiya ilə bağlı mövzuları işıqlandırmaqla Türk dünyasına daxil olan ölkələr arasında iqtisadi əməkdaşlığı təşviq edir. Bu media platformaları bizneslərə, hökumətlərə və investorlara qarşı ölkələrin iqtisadi reallıqlarını və perspektivlərini araşdırmaq imkanı verir ki, bu da investisiyaların və ikitərəfli ticarətin artmasına təkan verə bilər. Biznes, sənaye və texnologiyada irəliləyişləri vurğulayan proqramlar iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında şirkətlər arasında əməkdaşlığı təşviq edə bilər. Ortaq media platforması vasitəsilə biznes xəbərləri və iqtisadi analizlərin yayımlanması iqtisadi imkanların və tendensiyaların daha yaxşı başa düşülməsinə kömək edir. Bu, biznes icmaları arasında daha sıx əlaqələr yaratmağa, bununla da iqtisadi əlaqələri gücləndirməyə və qarşılıqlı anlaşmanı yaxşılaşdırmağa kömək edir (Türk Kültür Coğrafiyası Folklor və Ədəbiyyat Araşdırması, 2019).

✓ **Sülh və sabitliyin təşviqi.** Mədəni anlaşma uzunmüddətli sülh və sabitliyin yaradılması üçün açardır. Ortaq media platforması ümumi mədəni və siyasi maraqları olan Türk dövlətləri regionunda sülh və sabitliyin təşviqi üçün mühüm vasitə ola bilər. O, sülh təşəbbüslərini gücləndirən və ölkələr arasında qarşılıqlı anlaşmanı yaxşılaşdıran məlumatların yayılmasını təşviq edir. Sülhməramlı proseslərin müzakirəsinə, münaqişələrin həllinə və diplomatik kanalların yaradılmasına yönəlmiş proqramlar xalqlar arasında gərginliyi azaltmağa və siyasi sabitliyi gücləndirməyə kömək edə bilər. Ortaq media platformaları öz auditoriyasında dinc yanaşı yaşamaq və əməkdaşlıq ideyalarının yayılmasına kömək edə bilər. Siyasi qeyri-sabitlik şəraitində belə kanallar dialoq üçün katalizator rolunu oynaya, əhalinin müxtəlif təbəqələrini sülhyaratma proseslərinə cəlb edə və digər ölkələrin suverenliyinə və müstəqilliyinə hörməti təşviq edə bilər (Birinci Türkoloji Qurultay).

✓ **Dilin qorunub saxlanması.** Qloballaşma dünyasında dilin saxlanması milli kimliyin mühüm aspektidir. Vahid platforma ortaqlıq irsin möhkəmləndirilməsi və gənc nəsillər arasında təbliği üçün vasitə ola bilər. Ortaq media platformaları Türk dövlətləri ərazisində yaşayan xalqların dillərinin qorunmasında və populyarlaşmasında əsas rol oynaya bilər. Müxtəlif ölkələrin ana dillərində proqramların yayımlanması mədəni və dil irsinin qorunmasına kömək edir. Bu, xüsusilə qloballaşma şəraitində mədəniyyətləri yox olmaq təhlükəsi ilə üzləşən kiçik dil qrupları üçün də keçərlidir.

2024-cü il sentyabrın 9-11-də Bakıda Türk Dünyası Birgə Əlifba Komissiyasının 3-cü iclası keçirilib (Alemdar, Uzun, 2019). TDT-yə üzv ölkələrdən ibarət Türk Dünyası Birgə Əlifba Komissiyası üzvlərinin iştirak etdiyi iclasda türk dilləri üçün əlifba layihəsi elan edilib. 34 hərfdən ibarət ortaqlıq türk əlifbası təklifi ilə bağlı razılıq əldə olunub. Türk xalqlarını birləşdirən ortaqlıq əlifbanın yaradılması bir müddətdir müzakirə olunurdu. Hələ 100 il bundan öncə – 1926-cı il 26 fevral-6 mart tarixlərində Bakıda keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultayda ilk dəfə türk xalqlarının latın qrafikası əsasında ümumi əlifbadan istifadəsi məsələsi müzakirə olunub. “Birinci Türkoloji Qurultayın qəbul etdiyi qərarlar sırasında ortaqlıq əlifba, ortaqlıq ədəbi dil, ortaqlıq terminologiya kimi məsələlər xüsusilə mühüm yer tuturdu” (Birinci Türkoloji Qurultay).

Son illərdə də Türk dövlətləri başçıları, ziyalıları bu əlifbanın türk dünyası, türk xalqları üçün vacib olduğunu bildirdilər. Dövlət Dil Komissiyası yanında Monitorinq Mərkəzinin direktoru professor Sevinc Əliyeva bildirib ki, Ortaqlıq Türk Əlifbası ümumtürk abidələrinin tətbiqinə töhfə verəcək: “Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası Ortaqlıq Türk Əlifbasında bütünlükdə öz əksini tapıb.

Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində geniş istifadə olunan “ə” səsinin yazıda işarəsi olmalıdır. “X” səsi varsa, onun yazıda işarəsi olmalıdır. Burada öz dilini, öz əlifbasını görmək istəyən bütün Türk xalqları üçün əlifba işlək olacaq. Müstəqil Azərbaycan dili də bütövlükdə burada təmsil olunacaq. Hesab edirəm ki, Birinci Türkoloji Qurultayın keçirildiyi Bakıda Ortaq Türk Əlifbasının təsdiq olunması qürurverici, tarixi hadisədir” (Professor: Ortaq Türk Əlifbasına keçid edildikdə Azərbaycan əlifbasında heç nə dəyişməyəcək).

✓ **Dezinformasiyaya qarşı birgə mübarizə.** Dünya mediasında Türk dünyası ölkələrində baş verən hadisələr heç də həmişə doğru və obyektiv şəkildə yayımlanmır.

Bəzən bölgənin xüsusiyyəti və özünəxas cəhətləri nəzərə alınmır, bəzən də bilərəkdən dezinformasiyanın yayılmasına şərait yaradılır. Vətən müharibəsi dönməndə Azərbaycan həqiqətlərinin dünyanın aparıcı media kanallarında nə dərəcədə təhrif edildiyinin şahidi olduq. Bu baxımdan Türk dünyası dövlətlərinin ortaqlarının ortaqları daha geniş auditoriyaya çıxaraq daha səmərəli fəaliyyət göstərməklə saxta xəbərlərin qarşısını ala bilər. 44 günlük müharibə zamanı Türkiyə televiziya kanalları və xəbər agentlikləri Azərbaycanda baş verənləri dünyaya çatdırdı. “Türkiyənin nüfuzlu media orqanları cəbhədə baş verən prosesləri geniş işıqlandırırdılar. Anadolu, İHA, DHA agentlikləri, TRT HABER, TÜRK HABER, A HABER, NTV və s. telekanallar, o cümlədən ölkənin aparıcı qəzetləri və xəbər portalları Ermənistan silahlı qüvvələrinin sentyabrın 27-dən başlayaraq həyata keçirdiyi növbəti hərbi təxribatlar və hərbi qarşıdurma, cəbhə bölgəsindəki vəziyyət barədə türkdilli tamaşaçıları və oxucuları məlumatlandırır” (Emrahov, 2024, s. 506)

Nəticə

Türk tarixi-mədəni irsinin araşdırılması, bərpası, mühafizəsi və təbliği sahəsində də birgə fəaliyyət, həmçinin müsbət təcrübənin ortaqların müstəvilərində bölüşülməsi ümumi işə fayda verəcək addımlardır.

Belə platformalardan birini – TRT Avazı nümunə göstərmək olar. TRT-nin Balkanlar, Qafqaz və Orta Asiyada verilişləri yayımlanan ortaqların türk kanalı altı dildə – Azərbaycan dili, qazax dili, qırğız dili, özbək dili, türkmən dili, türk dilində iyirmi dörd saat ərzində yayımlanır. Kanalda türk dövlətlərinin öz dilində türk xalqlarının tarixi haqqında filmlər, verilişlər nümayiş etdirilir. Bundan başqa, türk mədəniyyəti, adət-ənənəsi bu kanal vasitəsi ilə dünyaya çatdırılır.

2023-cü il iyulun 24-də Trend Beynəlxalq İnformasiya Agentliyi (BİA) və Türkiyənin “Albayrak” Media Qrupunun ortaqların layihəsi olan “Türk Dünyası” (Turkic.World) media platforması ofisinin açılış mərasimi keçirilib. “Albayrak” Media Qrupu ilə Trend İnformasiya Agentliyinin 2021-ci ildə ortaqların platformasının açılması üçün razılığa gəliblər. “Bu platforma artıq iki ildir Azərbaycanda fəaliyyət göstərir. Digər türkdilli ölkələrin bu platformaya qatılması və mərkəzin məhz Bakıda olması qürurvericidir. Bu platformada qaradaş Qazaxıstan və Qırğızıstanın dövlət xəbər agentlikləri, eləcə də Türkiyənin “Albayrak” Media Qrupu yer alıb” (Bakıda “Türk Dünyası” media platforması ofisinin açılışı olub, 2023).

Beləliklə, son olaraq vurğulamaq lazımdır ki, türkdilli ölkələr üçün ortaqların platformaları mədəni, iqtisadi və sosial inteqrasiyaya, eləcə də bu ölkələr arasında dostluq əlaqələrinin möhkəmlənməsinə töhfə verəcək.

Ortaqların həm də dövlətlərarası dialoqlarda vasitəçi rolunu oynaya, həqiqətə uyğun məlumatın yayılmasına və xalqlar arasında inamsızlıq səviyyəsinin azaldılmasına kömək edə bilər ki, bu da informasiya müharibəsi və media məkanında manipulyasiya şəraitində son dərəcə vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Alemdar, K., Uzun, R. (2019). *Herkes İçin Gazetecilik* [Journalism for All]. Siyasal Kitabevi.
2. Altıntaş, V. (2019, 31 dekabr). *Turizm ve medya ilişkisi* [Relationship between tourism and media]. <https://www.turizmaktuel.com/haber/turizm-ve-medya-iliskisi>
3. Durbilmez, B. (2017). *Türk Dünyası Kültürü I* [Turkish World Culture I]. Ötüken Yayınları.
4. Durbilmez, B. (2021). *Türk Dünyası Kültürü II* [Turkish World Culture II]. Ötüken Yayınları.
5. Emrahov, M. (2024). 44 günlük II Qarabağ-Vətən müharibəsində Türkiyə. *Akademik Tarih Ve Düşünce Dergisi*, 10(2), 492-515.

6. Güvenç, B. (2005). *İnsan ve Kültür* [People and Culture]. Remzi Kitabevi.
7. Horata, O. (2017). Türk Dünyası'nın Kültürel Ufukları: Tarihsel Bağlam İçinde Genel Bir Değerlendirme [Cultural Horizons of the Turkish World: A General Assessment in Historical Context]. *Bilig*, (82), 117-131.
8. Kocadaş, B. (2005). Kültür ve Medya [Culture and Media]. *Bilig, Yaz*, 34.
9. Manafova, M., Əfəndiyeva, N., Şahhüseynova, S. (2010). *Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi*. Səbah nəşriyyatı.
10. Məmmədov, F. (2016). *Kulturologiya, Mədəniyyət, Sivilizasiya*. "OL" MMC.
11. Necip, S., Ataizi, M. (2017). Yeni media mühitlərinin və vasitələrinin fərdlərin yeni yerləri öyrənməsinə və təcrübə etməsinə verdiyi töhfələrə dair təkliflər. Anadolu Universiteti Ünsiyyət Elmləri Fakültəsi. *Beynəlxalq Hakimlər Jurnalı*, 25(1).
12. Pırnar, İ., Genç, R. (2009). Turizm Rehberlərində Media İdarəçiliyinin Önəmi [The Importance of Media Management in Tourism Guides]. *İqtisadiyyat və İdarəetmə Fakültəsi Jurnalı*, 2(1), 99-104.
13. Türk Kültür Coğrafiyası Folklor və Ədəbiyyat Araşdırması [Turkish Cultural Geography Folklore and Literature Research]. (2019). İstanbul Ötüken Yayınları.
14. *Birinci Türkoloji Qurultay*. <https://eres.preslib.az/site/historical/page/az/jizfayx>
15. *Bakıda "Türk Dünyası" media platforması ofisinin açılışı olub*. (2023, 24 iyul). Azertac. https://azertag.az/xeber/bakida_turk_dunyasi_media_platformasi_ofisinin_achilisi_olub-2706034
16. *Əhməd İsmayilov: "Türkiyə-Azərbaycan media platformasında şəffaflığın artırılması nəzərdə tutulur"*. (2021). Report. <https://report.az/media-xeber/ehmed-ismayilov-turkiye-azerbaycan-media-platformasinda-pesekarligin-artirilmasi-harda-saxlanir/>
17. *Professor: Ortaq Türk Əlifbasına keçid edildikdə Azərbaycan əlifbasında heç nə dəyişməyəcək*. (21.09.2024). Azertac. https://azertag.az/xeber/professor_ortaq_turk_elifbasina_kechid_edildikde_azerbaycan_elifbasinda_hech_ne_deyismeyecek-3190858
18. Türkiyə Cümhuriyyətinin Rəyasət Heyəti, Kommunikasiyalar Müdirliyi. (2021). *Kommunikasiya Direktoru Altun: "Türk Şurasına üzv ölkələri Türkiyə-Azərbaycan Birgə Media Platformasına dəvət edirik"*. <https://www.iletisim.gov.tr/turkce/haberler/detail/badr-altun-elaqe-turkiye-divanda-uzv-olkeleri-turkiye-azerbaycan-birge-media-platformasina-davet-edirik>

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/43/32-36>

Aynur Nəsirova
Bakı Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
aynur.bsu@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2463-8813>

İxtisaslaşmış televiziyalarda xəbərin qrafik həlli

Xülasə

Rəqəmsal televiziyanın geniş əraziləri əhatə etməsi televiziya jurnalistləri qarşısında yeni imkanlar açır. Texnologiya və izləyici istəyindəki fərqlilik isə ixtisaslaşmış kanalların yaranmasına səbəb olub.

Məqalədə ixtisaslaşmış kanalların ümumi kanallarla oxşar və fərqli cəhətləri, hədəf auditoriyaları, yayım prosesində istifadə edilən yeni texnologiyalar, tematik yayımda xəbərin qrafik həlli, data jurnalistikanın önəmi, xüsusiyyətləri, Azərbaycanda tətbiqi araşdırılıb. Araşdırmada vizuallaşdırmanın televiziya xəbərlərində ilk tələb kimi ortaya qoyulmasına diqqət çəkilib. Bildirilib ki, müasir televiziyalarda xəbərlərin təqdimatında vizual və audio effektlərə geniş yer verilməklə yanaşı, qrafik həll də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Televiziya yayımında yeni texnologiyalardan istifadə məzmunun yaradılması, ötürülməsi və istehlak prosesini kökündən dəyişib. Qrafiklər, xəritələr, infoqrafikalar, animasiyalar xəbərin məzmununu daha anlaşılan edir, keyfiyyəti və təsir gücünü artırır. Müasir texnologiyalar yayımın keyfiyyəti ilə yanaşı, səmərəliliyini və interaktivliyini də artırır. Azərbaycanda data jurnalistikaya önəm verən media orqanlarının fəaliyyətinin araşdırılması zamanı gəlinən nəticəyə əsasən, qrafikalarla iş istənilən səviyyədə deyil. Səbəb isə bazarın liber formada deyil, büdcə əsasında ayaqüstə qalmasıdır.

***Açar sözlər:** yayım prosesi, ixtisaslaşmış televiziya, rəqəmsal televiziya, data jurnalistika, xəbər*

Aynur Nasirova
Baku State University
PhD in philology
aynur.bsu@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2463-8813>

Graphic Solution of the News on Specialized Televisions

Abstract

The expansion of digital television has opened new opportunities for television journalists. Differences in technology and viewership have led to the emergence of specialized channels.

This article explores the similarities and differences between specialized and general channels, target audiences, new technologies used in the broadcasting process, graphical solutions for news in thematic broadcasting, the importance and characteristics of data journalism, and its application in Azerbaijan. The study emphasizes that visualization is a primary requirement in television news. It is highlighted that, in modern television news presentations, graphic solutions, alongside visual and audio effects, play a crucial role. The use of new technologies in television broadcasting has fundamentally changed the processes of content creation, transmission, and consumption. Graphs, maps, infographics, and animations make news content more understandable, enhance its quality, and increase its impact. Modern technologies have improved both efficiency and interactivity, in addition to broadcasting quality. The study concluded that media organizations in Azerbaijan, which emphasize data journalism, still face challenges in utilizing graphics effectively. The main reason for this is that the market is driven by budget constraints rather than free-form production.

Keywords: *broadcasting process, specialized television, digital television, data journalism, news*

Giriş

Rəqəmsal televiziya kanalının geniş əraziləri əhatə etməsi ixtisaslaşmış kanalların sayını artırır. Televiziya tamaşaçıların maraq dairələrinə uyğun proqramlar izləmək istəyi reallaşdırıb. Milli kanallarda reklam bloklarının uzun zaman almağa başlaması, xəbərlərin məqazınlaşması və reyting istəkləri kimi tamaşaçıları televiziya uzaqlaşdıran məsələlər geridə qalıb. Texnologiya dünyasında dəyişikliklər və daha az maliyyə ilə çox sayda kanalın ortaya çıxması tematik televiziya kanallarının çəşidlənməsinə də təsirsiz qalmayıb. Araşdırmalarda ixtisaslaşmış kanalların yaranma səbəbi texnologiya və izləyici istəyindəki fərqlilik kimi xarakterizə edilir (Çelikcan, 2001).

Tematik kanallar əsas televiziya kanallarına ciddi alternativ sayıla bilər. İxtisaslaşmış kanallar ümumi kanallardan seçilir və ümumi xüsusiyyətlərə malik məhdud hədəf auditoriyasına malikdir. Məhdud hədəf kütləsinin ortaq maraqları yayımın məzmunu müəyyənləşdirir. Bir sözlə, tematik televiziya kanalları, yayım məzmunu və hədəf auditoriyası nəzərə alınmaqla məhdud auditoriyaya malikdir, hədəf kütləsi ümumi tamaşaçı yox, xüsusi auditoriya qruplarıdır. Xəbərlər, sənədli filmlər, idman, musiqi və bənzər janrlarda tematik televiziyalara rast gəlinir (Çetin, 2009).

Tədqiqat

İxtisaslaşmış kanalların hər birinə xas özəllik onların ümumi auditoriya əvəzinə bəlli bir tamaşaçı qrupuna ünvanlanmasıdır. Tematik kanallar tək bir mövzuda yayımlanan kanallar olduğundan hər kəsin izləməsi üçün əlçatan olmayan xüsusi tezliklərdə yayımlanır. Çelikcana görə, bu kanalların yayımı xüsusi tamaşaçı qruplarına istiqamətlənir, onların zövqlərinə uyğun məzmun yayımlayır (Çelikcan, 2001).

Xəbər sahəsində ixtisaslaşan televiziyalarda vizuallaşdırma ilk tələb kimi ortaya qoyulur. Televiziya xəbərləri – informasiya ilə zəngin materialdır və izləyicinin onu qavraması üçün müəyyən əqli iş tələb olunur. Araşdırmalara əsasən, yadda saxlama, bir qayda olaraq, verilmiş məlumatların mövzularının qaranlıq xatırlanması formasında reallaşır. Yeni formatların geniş vüsət almasına baxmayaraq, xəbərlərin çatdırılma və "qablaşdırma" üsulları daim dəyişir.

Sürətli və həddən artıq çox olan məlumat axını izləyiciyə ötürmək üçün fərqli yollardan istifadə edilir. Xüsusilə də statistik və rəqəm dolu məlumatların auditoriyaya dəqiq və düzgün ötürülməsi üçün vizual həll vacib amildir. Xəbərlərin təqdimatında vizual və audio effektlərə geniş yer verilməklə yanaşı, qrafik həll mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qrafiklər, xəritələr, infoqrafikalar, animasiyalar xəbər məzmununu daha anlaşılana edir, keyfiyyəti və təsir gücünü artırır.

1. Yayım prosesində texnologiyalardan istifadə

Televiziya yayımında yeni texnologiyalardan istifadə məzmunun yaradılması, ötürülməsi və istehlak prosesini kökündən dəyişib. Müasir texnologiyalar yayımın keyfiyyəti ilə yanaşı, səmərəliliyini və interaktivliyini də artırır.

Rəqəmsal yayım yüksək keyfiyyətli audio və video ötürür, eyni spektrdən daha çox kanal və yüksək dəqiqlikli məzmun yayır. Peyk və kabel yayımı sifariş əsasında çoxsaylı kanal və məzmunu tamaşaçılara çatdırır. Yüksəksürətli internet əsasında yaradılan yeni nəsil interaktiv rəqəmsal televiziya olan İPTV birbaşa yayım və sifariş əsasında videolar təqdim edir. İPTV interaktivliyə imkan yaradır. İnternet vasitəsilə birbaşa tamaşaçılara təklif olunan media xidməti olan OTT platformaları Netflix, Hulu, və Amazon Prime kimi xidmətlər məzmunu birbaşa internet üzərindən çatdırır. Bulud texnologiyası isə yayımçılara məzmunu daha effektiv saxlamaq, idarə etmək və çatdırmaq imkanı verir. Bulud texnologiyası canlı yayımlarla yanaşı məzmunun cədvəl vasitəsilə ötürülməsi zamanı da əlverişlidir. Belə ki, avtomatlaşdırma zamanı insan müdaxiləsi azalır, etibarlılıq artır. Yüksək dəqiqlikli və ultra-yüksək dəqiqlikli yayım SD, HD, 4K və 8K məzmunu tamaşaçılara daha canlı təqdim edir. Ən son texnologiya olan avtomatlaşdırılmış yayım və süni intellekt kameraların hərəkətini, səsi, real vaxtda tərcümə və altyazıda inqilab yaradıb. Bir sözlə, yayım prosesində texnologiyalardan istifadə məzmunu reallığın fərqli müstəvisində izləyiciyə çatdırır.

Qeyd etdiyimiz kimi, açıq rəqəmsal məlumatların geniş məlumat bazası media məzmunu da rəqəmsallaşdırıb. Rəqəmsallaşmanın pik həddə çatması jurnalist üçün böyük imkanlar açıb. Artıq media rəqəmsal informasiyalara söykənən data jurnalistikaya daha çox sərmayə ayırır.

2. Data jurnalistikanın əhəmiyyəti

Məlumatlar üzərində qurulan data jurnalistika təkcə cədvəllərdən ibarət rəqəm toplusu deyil. Data jurnalistika infoqrafikadan istifadə etməklə detallı xəbər yazmağa imkan yaradır. Araşdırmanın faktlara, rəqəmlərə əsaslanaraq yazılması jurnalistin işini asanlaşdırır (Mayyer-Shenberger & Kuk'yer, 2013).

Data jurnalistika jurnalistlərə hekayələr söyləmək üçün yeni və maraqlı yollar təklif edir. Datadan ilk dəfə 19-cu əsrdə istifadə edilib. 1821-ci ildə "The Guardian" qəzetində Simon Rogers müxtəlif kateqoriyalardan olan tələbələrə sayını göstərən məktəblərin siyahısını dərc edib (Data-jurnalistika, 2013). Amerikalı jurnalist Adrian Qolovati isə 2006-cı ildə ənənəvi mətnlə birlikdə strukturlaşdırılmış, maşınla oxuna bilən verilənləri təyin edən yazı ortaya qoyub (Makarova, 2020).

Data jurnalistinin fəaliyyətinin əsasını məlumatlar, faktlar təşkil edir. "Faktların məqsədi çox-funksiyalıdır: onlar informasiya mesajının əsasına da çevrilə bilər, arqumentlər və sübuta əsaslanan sübut kimi çıxış edə bilər" (Kim, 2004).

Data jurnalistikasının müsbət tərəfi mürəkkəb mövzuların sadələşdirilməsi, problemin dərinliyinə varmaq, fərqli perspektivlər ortaya qoymaqdır. Əsasən siyasi, iqtisadi, təhsil və digər sahələrdə açıq verilənlər xəbər halına salınır ki, bu zaman da statistik savadlılıq açıq məlumatlardan faydalanır. Data jurnalistikada rəqəmsal məlumatlardan alət kimi deyil, mövzunun, konsepsiyanın, açarın formalaşması üçün əsas resurs kimi istifadə edilir (Shilina, 2013).

Jurnalistika artıq məlumatlar əsasında yeni inkişaf dövrü keçir. Verilənlər yalnız statistik məlumatlar – miqrasiya məlumatları, xəstəliklər, siyasi səsvermələr, maliyyə hesabatları deyil. Rəqəmsal üsulla şəkil, video, audio materiallar da data jurnalistikanın təqdimat forması kimi auditoriya qazınır (Sherstyukova, 2012).

3. Data jurnalistikanın Azərbaycan təcrübəsi

Xəbər sahəsində ixtisaslaşan televiziya siyasəti prosesləri, seçki nəticələrini, seçici davranışlarını, partiyaların populyarlıq dinamikasını, iqtisadi göstəricilərin siyasətə təsiri ilə bağlı sorğular və s. məlumatları izləyicilərlə daha çox datalarla ötürməyə üstünlük verir.

İqtisadi yönümlü televiziya üçün iqtisadi göstəricilərin dəqiq təhlili və təqdimatı vacib şərt olduğundan yayım zamanı qrafikalara üstünlük verilir. Auditoriyaya iqtisadi vəziyyət obyektiv datalarla ötürülür. İzleyici inflyasiya, işsizlik, ÜDM artımı, valyuta məzənnələri, maliyyə bazarları, canlı bazar məlumatları, enerji və əmtəə bazarları haqqında statistik məlumatları data analizlərindən alır. Qrafik təhlillər həm də mövcud iqtisadi trendlərin və risklərin müəyyənləşdirilməsinə, gələcək iqtisadi tendensiyaların proqnozlaşdırılmasına şərait yaradır. İqtisadi yönümlü kanallar izləyicilərə interaktiv qrafiklər, analiz vasitələri və xüsusi tətbiqlər vasitəsilə məlumat əldə etmək imkanı yaradır (Anderson & Rainie, 2012).

Dünyada "CNBC", "Bloomberg" və "Fox Business" kimi kanallar həm fərdi izləyicilər, həm də peşəkarlar üçün əsas informasiya mənbəyi hesab olunur. Azərbaycanda isə "Marja.az", "Banker.az" iqtisadi yönümlü onlayn platformalardır. Bu platformalarda əsasən biznes sektoru, maliyyə bazarları, şirkətlərlə bağlı xəbərlər yayımlanır. Burada iqtisadi göstəricilərin təhlili və proqnozlar infoqrafik materiallarla data mediasına bir sıra istinadlar edilərək verilir.

"ARB 24" televiziya iqtisadiyyat üzrə ixtisaslaşmış kanal olduğu dövrdə özünün "Azərbaycan rəqəmlərdə", "Dünya rəqəmlərdə" layihələrində ölkə və eləcə də dünya üzrə analitik hesablara əsaslanaraq data jurnalistikasının tələblərinə cavab verən məhsullar hazırlayıb (Azərbaycan rəqəmlərdə, 2022). "Rəqəmlər" infoqrafika buraxılışı özündə müxtəlif statistik məlumatları əks etdirib. Statistik məlumatlarda açıqlanan son rəsmi rəqəmlər, müxtəlif illərə dair rəqəmlərin müqayisəli təhlili, göstəricilərdə qeydə alınan dəyişikliklər verilib. Rəqəmlər özündə Azərbaycanın iqtisadi göstəricilərini – ÜDM istehsalı, əhalinin gəlirləri, ticarət dövriyyəsi, ixrac və idxal göstəriciləri, enerji istehsalı, dövlət büdcəsinə dair müxtəlif göstəricilər, müxtəlif sahələr üzrə istehsal rəqəmlərini əks etdirib. Rəqəmlərdə xüsusi hadisə/tarixlərlə bağlı statistika da olub.

44 günlük Vətən müharibəsi və post-müharibə dövründə artıq xəbər kanalı olan “ARB 24” televiziya xəbərlərin qrafikalarla ötürülməsinə, rəqəmlərin məzmununa dəyişiklik edib. Ermənistan ordusunun məhv edilən hərbi texnikaları, azad olunan ərazilərdə görülən işlər, ərazilərin iqtisadi potensialı, əhali sayı, məşğulluq göstəriciləri, kənd təsərrüfatı potensialı ilə bağlı göstəricilərdən də istifadə edilib. Xəbər sahəsində ixtisaslaşan bütün televiziyalarda olduğu kimi Azərbaycanda da qrafiklərin və məlumat vizualizasiyalarının hazırlanması üçün data əsaslı həllər tətbiq edilir. Rəqəmlərin strukturunda ümumi məlumatın verildiyi başlıq, spesifik məlumatların yer aldığı yarım-başlıq və statistik göstəricilər əks olunan səhifələrə daha çox yer verilir. Əsasən göstəricilərin yer aldığı rəqəmlər daha böyük xronometraja sahib olur (Mark Coddington, Clarifying Journalism's Quantitative Turn, A typology for evaluating data journalism, computational journalism, and computer-assisted reporting, 2015).

Təhsillə bağlı xəbərlərdə də datadan istifadə vacib amildir. Belə ki, qrafikalar auditoriyaya təhsil sisteminin müxtəlif aspektlərini anlamaq və təhlil etmək imkanı verir. Bura müəllim və şagird statistikaları, təhsil nəticələri, investisiya və büdcə, təhsil metodları və proqramlar, təhsil bazarının tələbləri və s. aid edilə bilər. "Təhsil" onlayn televiziya işini məhz bu prinsip əsasında qurur. "Təhsil" TV televiziya kanallarında elmi-mədəni və təhsil proqramlarındakı informasiya qıtlığını qismən aradan qaldırır.

Nəticə

Media öz prinsiplərini saxlamaq şərti ilə dövrün informasiya texnologiyaları ilə uzlaşmaya məcburdur. Bu, onun üçün vacibdir ki, jurnalistika sadəcə praktiki vərdişləri yüksək olan kadrların kommunikasiya elmini zamanla öldürüb yeni qaydaları kor-koranə formalaşdırmasın. Canlı yayımlar zamanı istifadəçi reaksiyalarının və baxış məlumatlarının analizi, reytinglərin izlənməsi, məlumatların təhlili, bir sözlə dataya əsaslanan interaktiv məzmun televiziya jurnalistikasının keyfiyyətini artırmaq və auditoriya ilə daha interaktiv əlaqə qurmaq məqsədini daşıyır.

Tematik kanallarda real zamanda sosial şəbəkələr və onlayn platformalarda izləyici marağını müəyyənləşdirmək, təhlil etmək gələcək proqram strategiyası baxımından əhəmiyyətlidir. Bu, müxtəlif yaş qrupları və maraq dairələri üçün xüsusi məzmun hazırlanmasına yardım edir. Reklamverənlərin hədəf auditoriyasına çatmasını təmin etmək üçün də datanın rolu danılmazdır. Müştəriləri (oxucu, izləyici və dinləyici) anlamaq və təkmilləşmək üçün rəqəmlər və sorğular datalar üzərindən verilməli və daim analiz edilməlidir. Data bu istiqamətdə peşəkar və analitik material yayımlayan media qurumunun köməyinə gəlir.

Ölkəmizdə media analitik baxımından əziyyət çəkdiyindən data jurnalistikasının inkişafı istənilən səviyyəyə gəlib çata bilməyib. Bunun bir çox səbəbləri var, lakin əsas səbəb bazarın liberal formada deyil, büdcə əsasında ayaqüstə qalması ilə əlaqəlidir.

Data jurnalistikası ilə məşğul olan jurnalist üçün ixtisaslaşma vacib amildir. Jurnalist mütləq hansısa sahə üzrə ixtisaslaşmalıdır. Bu, iqtisadiyyat – maliyyə, energetika və s. də ola bilər, turizm, mədəniyyət, idman, siyasət də. Bundan əlavə jurnalist minimum səviyyədə vacib proqramları öyrənməli, xəbərin daha sürətli çatdırılması üçün analiz və təhlil bacarığına yiyələnəlidir. Süjet, reportaj hazırlamaq üçün ekspertdən açıqlama alıb, onun fikrinə istinadla yanaşı, rəqəmlər üzrə analiz qabiliyyəti də əsas şərtlərdəndir. Çünki texnoloji inqilabın jurnalistikanı nə qədər dəyişdirdiyi və dəyişdirəcəyi göz önündədir. Şəffaf eynək və ya kontakt linzalar kimi yeni texnologiyalarla reportyor gözlərinin fokuslandığı yerin video, foto şəkillərinin, audio yazılarının yazılacağı, 5G sistemi vasitəsilə məlumatı qəbul edib, dərhal mərkəzə ötürüləcəyi də proqnozlar sırasındadır.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan rəqəmlərdə*. (2022). ARB24. Youtube.
<https://www.youtube.com/playlist?list=PLDlw7ftA1sGqOFVhT2dIKvH2s98uK9-cP>
2. Çelikcan, S. (2001). *Tematik Nəşriyyat və Reklam*. Akdeniz Universiteti, Ünsiyyət Fakültəsi Nəşriyyatı.
3. Çetin, N. (2009). *Xəbər Kanalı Fenomeni və Yayım Siyasəti İlişkisi*. İstanbul Universiteti SBE Yayınlanmamış Magistrlik Tezi.

4. Anderson, J., & Rainie, L. (2012, June). *The Future of Big Data Pew Internet & American Life*.
5. *Data-zhurnalistika*. (2013). Uchebnoye posobiye. http://ria.ru/files/book/_site/vvedeniye_4.html
6. Kim, M. N. (2004) *Zhurnalistika. Metodologiya professional'nogo tvorchestva*.
7. Mayyer-Shenberger, A., & Kuk'yer, K. (2013). *Big Data. Revolyutsiya, kotoraya izmenit to, kak my zhivem, rabotayem i myslim*.
8. Makarova, N. Ya. (2020). Zhurnalistika dannykh v sisteme professional'nykh kompetentsiy zhurnalista. *Znak: problemnoe pole mediaobrazovaniya*, 4(38).
<https://cyberleninka.ru/article/n/zhurnalistika-dannyh/viewer>
9. Mark Coddington, Clarifying Journalism's Quantitative Turn. (2015). *A typology for evaluating data journalism, computational journalism, and computer-assisted reporting*.
<https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/21670811.2014.976400>
10. Shatskova, N. (2021). *Data-zhurnalist: kto eto i pochemu yego rabota tak vostrebovana*.
11. Shilina, M. G. (2013). Data-zhurnalistika, zhurnalistika metadannykh kak novyy format mediakommunikatsii: k voprosu formirovaniya issledovatel'skikh podkhodov. *Mediascope*, 1.
<http://www.mediascope.ru/node/1263>
12. Sherstyukova, M. *Data-zhurnalistika kak novoye napravleniye v sisteme sredstv massovoy kommunikatsii*. <http://www.2012mic.org.ru>

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/43/37-42>

Allahverdi Məmmədli
Bakı Dövlət Universiteti
filologiya elmləri doktoru
allahverdimammadli1956@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0009-7936-5507>

Ədəbi məktəb və onun əsas prinsipləri

Xülasə

Məqalədə ədəbi məktəbin mahiyyəti və məzmunu tədqiq olunur. Qeyd edilir ki, sənət aləminə və xüsusən bədii söz sənətinə xas olan ədəbi məktəb öz dərin məzmunu və siqləti ilə bütöv bir yaradıcı nəslin öz dövrünün və özündən sonrakı nəsillərin bu məktəbi örnək seçməsi mahiyyəti daşıyır.

Ədəbi məktəb xüsusi bir yaradıcılıq cərəyanıdır ki, onun yaradıcıları məxsusi bir üslub və bədii ifadə vasitələri kəşf edir və həmin kəşfdən dövrün müəyyən yaradıcı qüvvələri bəhrələnərək elə bu üslubu, həmin ideya-bədii xüsusiyyətləri yaradıcı şəkildə zənginləşdirərək yazıb yaradırlar. Bu ədəbi məktəbin hüdudları daxilində müəyyən olunmuş yaradıcılıq metodu əsasında ədəbi proses davam etdirilir.

Məqsəd həm də ədəbi məktəbin əsas prinsiplərini elmi tədqiqata cəlb etmək, bu prinsiplərin nələrdən ibarət olduğunu göstərməkdir. Əqidəli, geniş dünyagörüşlü, yeni üslubda yazıb yaranan insanların əməl birliyini ortaya qoymaqdır.

Məqalədə həmçinin mükəmməl ədəbi məktəb nümunəsi kimi “Molla Nəsrəddin” jurnalının xüsusiyyətləri araşdırılır.

Araşdırmalar belə bir elmi *nəticəyə* gəlməyə əsas verir ki, ədəbi məktəblə yeni ədəbi mərhələnin əsası qoyulur. Geniş mənada ədəbi məktəb ədəbi eranın başlanğıcıdır. Ədəbi qüvvələr ədəbi örnəklər yaradır, bu məktəbin bədii, estetik qanunlarını formalaşdırır və inkişaf etdirir.

Açar sözlər: *ədəbi məktəb, əqidə, yeni üslub, “Molla Nəsrəddin”, “Füyuzat”, Cəlil Məmməd-quluzadə*

Allahverdi Mammadli
Baku State University
Doctor of Philology
allahverdimammadli1956@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0009-7936-5507>

The Literary School and Its Fundamental Principles

Abstract

This article explores the essence and content of the literary school, particularly within the realm of art and, more specifically, the art of the written word. It is emphasized that the literary school is defined by a generation of creators who, recognizing its relevance, adopt it as a model for their time and for future generations.

The literary school represents a distinct creative movement in which its practitioners discover unique styles and methods of artistic expression. By harnessing the prevailing creative forces of their time, they develop and define this style, enriching it with their own ideological and artistic contributions. Within the framework of a literary school, the literary process continues to evolve based on the established creative method.

The goal of this article is to integrate the basic principles of the literary school into scientific research, outlining their core components and demonstrating the unity of vision among its

practitioners. These creators, who possess a broad outlook and a deep conviction, contribute to the development of a new style in their works.

Additionally, the article examines the features of the journal *Molla Nasraddin* as an exemplary representation of a literary school.

The research leads to the conclusion that the establishment of a literary school marks the beginning of a new literary phase. In a broader context, a literary school signals the dawn of a literary era, during which literary figures establish new norms, shaping and developing the artistic and aesthetic principles of the school.

Keywords: *Literary school, conviction, new style, "Molla Nasraddin", "Fuyuzat", Jalil Mammadguluzadeh*

Giriş

Ədəbi məktəblərin ayrı-ayrı nümayəndələri haqqında yazılsa da, ədəbi məktəb və onun prinsipləri haqqında indiyədək konkret elmi-nəzəri fikirlər ortaya qoyulmamışdır.

Sənət aləminə və xüsusən bədii söz sənətinə xas olan ədəbi məktəb öz dərin məzmunu və siqləti ilə bütöv bir yaradıcı nəslin öz dövrünün və özündən sonrakı nəsillərin bu məktəbi örnək seçməsi mahiyyəti daşıyır.

Tədqiqat

Ədəbi məktəb xüsusi bir yaradıcılıq cərəyanıdır ki, onun yaradıcısı məxsusi bir üslub və bədii ifadə vasitələri kəşf edir və həmin kəşfdən dövrün müəyyən yaradıcı qüvvələri bəhrələnərək elə bu üslubu, həmin ideya-bədii xüsusiyyətləri yaradıcı şəkildə zənginləşdirərək yazıb yaradırlar. Bu ədəbi məktəbin hüduqları daxilində müəyyən olunmuş yaradıcılıq metodu əsasında ədəbi proses davam etdirilir.

Məqsədimiz həm də ədəbi məktəbin əsas prinsiplərini elmi tədqiqata cəlb etməkdir. Bu prinsiplərin nələrdən ibarət olduğunu göstərməkdir. Əqidəli, geniş dünyagörüşlü, yeni üslubda yazıb yaradan insanların əməl birliyini ortaya qoymağdır.

Məqalədə həmçinin mükəmməl ədəbi məktəb nümunəsi kimi "Molla Nəsrəddin" jurnalının xüsusiyyətləri araşdırılır.

Ədəbi məktəb müəyyən dünyagörüşü, ədəbi maraq dairəsi, bədii zövqü cəhətdən bir-birinə yaxın olan yazıçıları öz ətrafında birləşdirir. Həm də bu yazıçıları eyni ideya uğrunda mübarizə bir-birinə yaxın edir. Şübhəsiz, bu yazıçılar gerçəkliyin dərk olunmasında, yaşadıkları dövrün mühüm hadisələrinə münasibətdə də eyni düşüncə tərzinə malik olurlar. Onlar öz estetik ideallarını müəyyən üslubi məqamla ifadə edirlər.

Bir məqsədə – milli varlığı qorumağa və inkişaf etdirməyə xidmət edən ədəbi məktəbin nümayəndələri ədəbi meyarlara münasibətdə də eyni cür fikirləşirlər və oxşar üslubla yazıb yaradırlar. Ona görə bu yazıçıların yaradıcılığında müəyyən ideya-bədii xüsusiyyətlər vardır. Nədir o xüsusiyyətlər? Dövrün, mühitin başlıca hadisələrini seçmək, qələmə almaq və qiymətləndirmək, müəyyən süjet quruluşuna riayət etmək, xarakteri tipikləşdirmək, həyat hadisələrini müəyyən bədii ifadə vasitələri və dil xüsusiyyətləri ilə işıqlandırmaq. Bununla da, müəyyən bədii-estetik dəyərlər sistemini ortaya qoymaq, həyatın və cəmiyyətin mənfi və müsbət cəhətlərini bədii ifadə vasitələrinin imkanlarından istifadə etməklə sənətkarlıqla və dolğun əks etdirmək.

Tarixdə elə xalqlar var ki, onlar özlərinin bütöv bir ədəbi irsini məktəb kimi qəbul edir. Qədim yunan nəsr, fars şeiri, yapon lirikası, fransız romanı həmin xalqlar tərəfindən məktəb kimi öyrənilir. Ədəbi metodlar da məktəbə çevrilə bilər. Bu ədəbi metodlardan daha çox romantizm, realizm, klassisizm məktəb kimi şəhr olunur. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində elə dövr olub ki, həmin dövrdə hər hansı bir janr üstünlük təşkil edib və aparıcı rol oynayub. Qəzəl janrının, aşiq şeiri janrının üstünlüyü ilə səciyyələnən dövrlərdə məhz qəzəl məktəbi, aşiq məktəbi yaranmışdır.

Ədəbi məktəbin əsas prinsipləri

Fikrimizcə, ədəbi məktəbin prinsipləri, əsasən, əqidə birliyi, estetik idealın yaxınlığı və yenilikdir.

Əqidə birliyi – vətənin, millətin azad və xoşbəxt yaşaması, milli-mənəvi dəyərlərin inkişaf etdirilməsi yolunda çalışmaqdır. Estetik idealın yaxınlığı – müəyyən dünyagörüşü, dövrün mühüm

hadisələrinə, milli mənəvi dəyərlərə münasibət baxımından eyni tərzdə düşünmək. Yenilik – ədəbi-bədii və publisist yaradıcılıqda tamamilə yeni üslub, yeni istiqamət, yeni metod yaratmaq.

Vətən qeyrəti çəkən, millət yolunda çarpışan, ana dili uğrunda mübarizə aparan ədəbi məktəbin nümayəndələri eyni əqidəyə malik olanda, milli əqidəyə axıradək sadıq qalanda yüksək bədii zövqlə dəyərli əsərlər yaradırlar.

Bədii sənətkarlıq baxımından oxşarlığı ilə seçilən ədəbi qüvvələri tapmaq və vahid ideya ətrafında birləşdirmək vətəninə, millətini, ana dilini sonsuz məhəbbətlə sevən, tükənməz yaradıcılıq potensialına malik olan, yüksək təşkilatçılıq bacarığı ilə fərqlənən dahi insanlara məxsus bir xüsusiyyətdir.

XX əsrin əvvəlində Cəlil Məmmədquluzadə və Əlibəy Hüseynzadə yaratdıqları məktəblər vəsi-təsilə Azərbaycan ədəbiyyatına yenilik bəxş edərək tənqidi realizm və romantizm ədəbi cərəyan-larının əsasını qoymuşlar. Nədən və kimdən yazılmasından, bəhs edilməsindən asılı olmayaraq, bu yeni yaradıcılıq üslubunun müəllifləri mövzuya yanaşma tərzini, məsələyə münasibəti dəyişmişlər. Həyatı, ictimai gerçəkliyi, insanların düşünə bildiklərini və düşünə bilmədiklərini anlatmış və onları istiqlal uğrunda mübarizəyə inandırmışlar. Beləliklə, “Molla Nəsrəddin” və “Füyuzat” ədəbi mək-təblərinin nümayəndələri ədəbiyyatda tarixi dönüş etmiş, özündən əvvəlki yaradıcılıq ənənələrindən tamamilə fərqli şəkildə yazıb yaratmışlar.

Həm də gərək ədəbi məktəbin bacarıqlı şagirdləri olsun, müəllimin tapşırıqlarını tez qavrasınlar və mükəmməl icra etsinlər ki, gələcəkdə həmin məktəbin adlı-sanlı yetirməsi olmaq şərəfinə nail ola bilsinlər. “Molla Nəsrəddin” və “Füyuzat” ədəbi məktəblərinin Azərbaycan ədəbiyyatında la-yiqli yer tutan çox görkəmli nümayəndələri var.

Tədqiqatçıların ümumi fikrinə görə, “ədəbi məktəb bədii söz sənətinin elə nümunələri ətrafında formalaşır və davam edir ki, bu nümunələr məhz yarandığı dövrdə artıq klassik mahiyyət daşıyır” (Nevskiy zritel, 1773). Bu klassik mahiyyət “o qədər güclü olur ki, digərlərini cəlb edir və bütöv bir nəslin yaradıcılıq kredisinə çevrilir” (Orlov, 1971, s. 744).

Əlbəttə, hər ədəbi məktəbin də bir başlanğıcı, ilkin bir faktı var. Yaradıcı sənətkar sonradan ədəbi məktəbə çevriləcək bədii dünyanı orijinal, əvvəlkindən fərqli şəkildə ortaya qoyur. Bunun üçün o, bütün yaradıcılıq potensialını, istedadını səfərbər edir.

Görkəmli rus tənqidçisi N. Potapov dünya şöhrətli yazıçı Çingiz Aytmatovun “Əsrdən uzun gün” romanı barədə danışarkən maraqlı müşahidə ilə çıxış edir: “Belə bir əsərin yaranmasına nə qədər vaxt lazım olmuşdur? Əgər bu əsərin “pasport” faktlarına inasaq-dörd ay... və Çingiz Aytmatovun bütün həyatı, insanın, sənətkarın, ictimai xadimin ömrü” (Potapov, 1982, s. 454).

Ədəbi məktəb səviyyəsinə başlanğıc olan əsərlər də sənətkarın bütöv ömrünün məhsuludur. Azərbaycanda ədəbi məktəblərin görkəmli tədqiqatçısı professor Mir Cəlal bu barədə danışarkən göstərir ki, “Azərbaycan ədəbi məktəblərinin tədqiqinə həsr olunan əsərlərdə vəzifə təkcə əsas üslubların yaranması, inkişaf və xasiyyətnaməsini vermək deyil, həm də Azərbaycan ədəbiyyatında əmələ gələn tarixi dönüşün köhnə, sxolastik ədəbiyyat ilə yeni ədəbiyyatın fərqi bu spesifik məfkurə sahəsində necə əks olduğunu göstərməkdən ibarətdir” (Mir Cəlal, 2004, s. 32). Əslində, bu filoloji fikir ədəbi məktəblərin tədqiqində bir açar rolu oynayır. Məsələn, əgər “Molla Nəsrəddin” nəşr edilənə qədər Azərbaycan satirik publisistikası demək olar ki, yox idi” (Həbibbəyli 2009, s. 253), onda bu publisistika artıq böyük, möhtəşəm bir məktəbin başlanğıcından xəbər verir. Lakin hər böyük ədəbi yaradıcılığın məktəbə çevrilməsi həm də zamanın tələbi ilə, ilkin çağında zaman kontekstində baş verir. Əlbəttə, “Azərbaycanda nəzəri-estetik və ədəbi-bədii fikir – düşüncə tərzini tarixin ən qədim zamanlarından bu günədək daim zənginləşməkdə olub, bir sıra görkəmli şəxsiyyətlər yetişdirib, bədii- sənətkarlıq metod və cərəyanlarının inkişafına təkan verib” (Vəliyev, 1999; Həbibbəyli, 2007).

XX əsr Azərbaycan üçün bir dövlət, bir millət kimi ideologiyasını, psixologiyasını və milli mədəniyyətini bütün zənginliyi, özünəməxsusluğu ilə bəyan edəcək və sübuta yetirəcək mühüm tarixi mərhələ rolunu oynadı. XX əsrin əvvəllərinin intibahını təkcə çeşidli, sənət əlvanlığı və mədəni-elmi inkişafı təmin etmədi. Bu intibahı həm də o dövrün mürəkkəb ziddiyyətləri, münaqişələri, ictimai-tarixi, siyasi-iqtisadi təzadları və sıçrayışları da təmin etdi.

Belə bir həqiqət də mövcuddur ki, hər əsrin başlanğıcı özünü yeni keyfiyyətlə, yeni ideyalarla göstərir. XX əsrin başlanğıcı da belə oldu. Azərbaycan ədəbi, bədii, publisistik yaradıcılıq dünyası bu dövrdə yeni ideallar uğrunda mübarizəyə başladı. “Nəzəri qidasını demokratik ədəbiyyatdan alan, mənbəyini Mirzə Fətəli dramlarından, materialını isə o zamankı Azərbaycan müstəmləkə vəziyyətindən, köhnə həyat və məişətdən alan XX əsrin ibtidasında” (Mir Cəlil, 2004, s. 24) bir çox ideyalar və problemlər vardı ki, məhz azərbaycançılıq bunların önündə gedirdi. Bu başlanğıc, bu yeni yanaşma tərzii hətta məktəb tərzinə yüksələn bir aləmə, fakta çevrildi.

Mükəmməl ədəbi məktəb nümunəsi: “Molla Nəsrəddin” jurnalı

“Molla Nəsrəddin” türk-müsəlman ölkələrində ilk dəfə nəşr olunan satirik jurnaldır. Jurnal Yaxın Şərqi ölkələrində yayılmış, xalqların oyanışında və azadlıq uğrunda mübarizəsində mühüm rol oynamışdır. Yayıldığı ölkələrdə satirik mətbuatın və ədəbiyyatın, demokratik ictimai fikrin inkişafına təsir göstərmişdir. “Molla Nəsrəddin”, əsasən, Şərqi xalqlarının həyatını əks etdirsə də, Qərbin standartlarına uyğun formada nəşr olunurdu. O, zamanənin ən mütərəqqi və zəruri mətləblərinin, ideya və ideallarının həm qüdrətli carçısı oldu, həm də onların hansı professionallıq üsulları ilə təcəssüm olunacağını əyani nümunələrlə sübuta yetirdi.

“Molla Nəsrəddin” məktəbi Azərbaycan ədəbi mühitində hadisədir. Bu məktəb təkcə ədəbi deyil, həm də ictimai-siyasi hadisədir.

Demokratiya və azadlıq uğrunda mübarizə molla-nəsrəddinçilərin yaradıcılıq məqsədi olmuşdur. Demokratiya və azadlıq uğrunda mübarizə isə təhsilə yiyələnməklə, hüququ anlamaqla mümkündür. Ona görə molla-nəsrəddinçilər yaradıcılıqlarının lap ilk ədəbi faktlarında insanın, vətəndaşın özünüdərk problemini ön sıraya çəkirlər.

Molla-nəsrəddinçilər ifadə azadlığı, bilgi azadlığı, insan və vətəndaş hüquqları, cəmiyyətdə gedən proseslərin demokratikləşdirilməsi ilə bağlı ideyaları ilk dəfə olaraq jurnal vasitəsilə ictimai həyata, bədii üsullarla ədəbiyyata gətirmişlər. Azərbaycanda azadlıq, dövlət müstəqilliyi və demokratiya uğrunda son yüzillikdə, hətta indinin özündə də aparılan mübarizəni Cəlil Məmmədquluzadəsiz və “Molla Nəsrəddin” jurnalı olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil.

Çar hökuməti dövründə fanatizm, cəhalət, əsarət, sovet dönəmində milli dəyərlərin məhv edilməsi əleyhinə qarşı mübarizə aparən molla-nəsrəddinçilər, indi də ölməz bədii əsərləri ilə özünüdərkə, soykəkə qayıdısa, inkişafa xidmət edirlər. Həqiqətən, molla-nəsrəddinçilik – xalqın mədəniyyətinin zənginləşməsinə, millətin siyasi cəhətdən ayıqlığına və öz hüququnu anlamasına kömək edir.

Cəlil Məmmədquluzadənin ətrafında birləşən ədəbi qüvvələr Azərbaycanın ən ciddi problemlərini gündəmə gətirirdilər. Onların mövzu dairəsi çox geniş idi. Təkcə tənqidi realizm ədəbi cəbhəsində birləşən molla-nəsrəddinçilərin deyil, maarifçi realistlərin də, romantiklərin də ana mövzusu o dövrün ağır problemləri idi. XX əsrin əvvəllərində mövhumat, avamlıq, cəhalət, təhsil, qadın azadlığı kimi məsələlərdən həm maarifçi realistlər, həm romantiklər, həm də tənqidi realistlər yazırdılar. Lakin “Molla Nəsrəddin” məktəbini təmsil edən ədəbi qüvvələri digərlərindən fərqləndirən cəhət tamamilə başqa idi. Fərq mövzuda deyil, yanaşma tərzində, münasibətdə idi.

Cəlil Məmmədquluzadə ətrafına adamları təkcə istedadına görə deyil, həm də vətəndaşlıq keyfiyyətinə görə yığırdı. Molla-nəsrəddinçilərin yüksək vətəndaşlıq qayələrindən danışarkən görkəmli Azərbaycan şairi Məmməd Arazın misraları yada düşür: “Vətən daşı olmayandan, olmaz ölkə vətəndaşı”. Cəlil Məmmədquluzadə və digər molla-nəsrəddinçilər vətənin tale yükünü çiyinlərində daşmış, hər ağır-acısını ürəklərində yaşatmışlar. Molla-nəsrəddinçilərin hər birinin bədii yaradıcılığında Vətənin və vətəndaşın həyatı, taleyi, Azərbaycan insanını kamil görmək səyləri və istəkləri dayanır.

Molla-nəsrəddinçilərin ədəbiyyat tariximizdə silinməz iz qoymalarının, böyük uğur qazanmalarının bir səbəbi də onların milli psixologiyayı dərinləndirən bilmələri idi. Onlar milli psixologiyanın bədii əksini çox böyük ustalıqla ədəbiyyata gətirmişlər. Bunun üçün mövzular tapmışlar, formalar kəşf etmişlər, bədii təsvir vasitələri yaratmışlar.

Molla-nəsrəddinçilər milli psixologiyayı böyük sərrastlıqla duya bilir və bu milli psixologiyanın bədii əksini, konkret təzahürlərini bədii yaradıcılıqlarında ifadə etməyi bacarırdılar. Bununla əlaqədar mövzu və məzmun, bədii təsvir vasitələri, əlbəttə ki, dəyişir və adi əhvalatlar, böyük həqi-

qətlər önə keçir, yüksək bədii təcəssümünü tapırdı. Bu psixoloji məqam, əslində, çox əhəmiyyətli idi. “Molla Nəsrəddin”in ümumi ruhundakı qüdrətli xəlqilik də ilk növbədə, bu cəhətlə bağlı idi. Beləliklə, hələ Mirzə Fətəli Axundzadədən başlanan realist, demokratik ədəbiyyat daha yüksək keyfiyyət və məzmun pilləsinə yüksəldi.

XX əsrin əvvəllərində “Azərbaycanda və Şərqdə yalnız görkəmli sənətkarların adı ilə bağlı olan ədəbi məktəblər mövcud idi. Nizami ədəbi məktəbi, Füzuli, Nəvai, Mirzə Fətəli Axundzadə ədəbi məktəbləri...” (Həbibbəyli, 2007). Nəzərə alınmalıdır ki, yüz il bundan əvvəl Azərbaycan müstəmləkə bir ölkə idi. Və bu dövrdə Azərbaycanda həm feodalizm, həm də kapitalizm mövcud idi. Yəni bu dövrdə tarixi şərait öz-özlüyündə bir neçə ictimai-siyasi formasiyanın, bir növ müştərək təzahürünü təmsil edirdi. Eyni halı, vəziyyəti, eyni paralel inkişafı biz mədəniyyətdə, sənətdə, ədəbiyyatda da görürük. Ədəbiyyat, memarlıq, musiqi, publisistika, ədəbiyyatşünaslıq, nəşirlik, rəssamlıq, teatr sənəti 10-15 il ərzində bir əsrə bərabər inkişaf yolu keçdi.

XX ərin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi mühitinin varlığını, gerçəkliyimizi və haqq səsimizi duyurmaq vəzifəsini öz çiyinə götürən ziyalılar ədəbi yaradıcılığın yeni metodlarını yaradaraq iki möhtəşəm məktəbin – “Molla Nəsrəddin” və “Füyuzat” ədəbi məktəblərinin əsasını qoymuşlar. “Ötən bir əsrdən artıq dövr ərzində hələlik satirik-demokratik mətbuatın inkişafı sahəsində “Molla Nəsrəddin”dən, romantik istiqamətdə isə “Füyuzat”dan uca zirvə fəth edilməmişdir” (Həbibbəyli, 2010).

Nəticə

Ədəbi məktəb və onun prinsiplərinin elmi təhlili müəyyən nəticələrə gəlməyə əsas verir. Araşdırmalar göstərir ki, ədəbi məktəbin prinsipləri əsasən, əqidə birliyi, estetik idealın yaxınlığı və yenilikdir. Bu prinsiplərə əməl edən ədəbi məktəbin nümayəndələri əməl dostlarına çevrilirlər. Xalq taleyinə bağlılığın, gerçək həqiqətlərə diqqətin nəticəsində molla-nəsrəddinçilərin ədəbi-bədii və publisist yaradıcılığı həm milli tarixin konkret dövrünün ensiklopediyası rolunu oynayır, həm də özümüzü islahın təcrübə məktəbi kimi müstəsna əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbi məktəbin yaranması ilə Azərbaycan ictimai-mədəni həyatında islahatçılıq hərəkatı güclənir, milli özünüdərk, özünüdəhlil, özünüdəşkil və özünüdəsiq işinə geniş imkan açılırdı. Ədəbi məktəbin nümayəndələri xalqın mədəni tərəqqi konsepsiyasını formalaşdırır, milli maarifçilik əsasında realizm ədəbi cərəyanını populyarlaşdırırlar.

“Molla Nəsrəddin” yeganə ədəbi məktəbdir ki, daha çox sayda tanınmış ədəbi qüvvəni öz ətrafında birləşdirmiş və onları istiqamətləndirmişdir.

Ədəbi məktəbin yaradıcısı kəşf etdiyi yaradıcılıq üslubu və janrları ilə öz məfkurəsini və estetik idealını ifadə edir. Bunun üçün əvvəlcə özünün yeni təlimini yaradır. Ədəbi məktəbin uğurlu fəaliyyəti üçün istedadları bir araya gətirir və onları lazımınca təlimatlandırır. “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin hamisi və yaradıcısı Cəlil Məmmədquluzadə eyni məsləkə qulluq etməyə, eyni üslubda yazmağa qadir olan yaradıcı qüvvələri öz ətrafına toplamaqla bu vəzifəni layiqincə yerinə yetirmişdir.

Bütün bunlara görə gəldiyimiz nəticə ondan ibarətdir ki, “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi bir küll halında azərbaycançılığın yaradıcısıdırsa, bu məktəbin ayrı-ayrı nümayəndələri həmin ideyanın daşıyıcısı kimi öz fərdi yaradıcılıqlarında nümunədirlər.

Ədəbi məktəblə yeni ədəbi mərhələnin əsası qoyulur. Geniş mənada ədəbi məktəb ədəbi eranın başlanğıcıdır. Ədəbi qüvvələr ədəbi örnəklər yaradır, bu məktəbin bədii, estetik qanunlarını formalaşdırır və inkişaf etdirir.

Ədəbiyyat

1. Həbibbəyli, İ. (2007). *Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik*. Nurlan.
2. Həbibbəyli, İ. (2010, 15 iyul). “Molla Nəsrəddin” məktəbi. *“Azərbaycan” qəzeti*, 150.
3. Həbibbəyli, İ. (2009). *Cəlil Məmmədquluzadə mühiti və müasirləri* (təkmilləşdirilmiş ikinci nəşri). Əcəmi.
4. Mir Cəlil. (2004). *Azərbaycanda ədəbi məktəblər* (ön sözün müəllifi və çapa hazırlayan: Təhsin Mütəllibov). Ziya-Nurlan.

5. Vəliyev, Ş. (1999). "Füyuzat" ədəbi məktəbi. Elm.
6. Zhurnal "Nevskiy zritel", 28. (1773).
7. Orlov, V. N. (1971). *Puti i sud'by*. Sovetskiy pisatel.
8. Potapov, N. (1982). *Mir cheloveka i chelovek v mire. Kniga Literatura i sovremennost. Khudozhestvennaya literatura.*

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/43/43-49>

Aytəkin Zeynalova
Bakı Dövlət Universiteti
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru
phd.aytekinzeynalova@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9737-1072>

Münxen Təhlükəsizlik Konfransı: Azərbaycan regional aktor kimi tanınır

Xülasə

Azərbaycan müntəzəm şəkildə Münxen Təhlükəsizlik Konfransına Prezident İlham Əliyevin şəxsində dəvət alır. Dövlət başçısı müzakirələrdə fəal iştirak edir, qlobal və regional təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı öz dəyərli fikirlərini bölüşür. Bu isə qlobal və regional təhlükəsizliyə töhfə verən düsturlardır.

Prezidentin Münxen Təhlükəsizlik Konfransı çərçivəsində keçirdiyi görüşlər dünyaya Azərbaycan adlı regional gücü göstərir. Bu anlamda beynəlxalq aləmin aparıcı qütblərinin ölkəmizə hədsiz marağı qarşılıqlı faydanın artan miqyasının önəmini nümayiş etdirir. Ən başlıca məqam isə dünyaya ictimaiyyətinin İlham Əliyev siyasi fenomenini şəksiz qəbul etməsidir. Bu, ölkəmizin müstəsna siyasi-diplomatik dividendidir.

Münxen Təhlükəsizlik Konfransında regional məsələlər müzakirə olundu. Dövlətimizin başçısı bu xüsusda Azərbaycanın sülh gündəliyini, Ermənistanla Azərbaycan arasında münasibətlərin normalaşdırılmasını, sülh müqaviləsinin imzalanmasını dəstəklədiyini dedi.

Məqalədə 18 fevral 2024-cü il tarixində baş tutmuş 60-cı Münxen konfransı, konfrans çərçivəsində Azərbaycanın xarici diplomatiyası, prezidentimizin siyasi diplomatik çıxışları və əldə olunan sazişlərin, razılaşmaların Azərbaycan üçün, ümumiyyətlə, bütün Qafqaz regionu üçün müsbət nəticələri təhlil olunur. Məqalənin məqsədi Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin siyasi müstəvidə əldə etdiyi uğurların, qonşuluq və yoldaşlıq prinsiplərinə əsaslanan siyasi yanaşmanın, dövlətimizin və regionun inkişafı üçün göstərdiyi səylərin konfrans çərçivəsində əldə olunmuş nəaliyyətləri göstərməkdir.

Məqalədə prezidentin internet saytından, siyasi ekspertlərin telekanallara və xəbər saytlarına verdiyi müsahibələrdən, Azərbaycanın internet resurslarından istifadə olunub. Nəticədə, Münxen konfransının tarixi, siyasi və iqtisadi əhəmiyyəti üzə çıxdı, konfrans çərçivəsində Azərbaycanın sülh tərəfdarı olması və onun məsələlərinin sabit iqtisadi və siyasi müttəfiqlik prinsipləri üzərində qurulduğu görünür.

Açar sözlər: Münxen konfransı, Azərbaycan, COP29, sülh müqaviləsi

Aytekin Zeynalova
Baku State University
PhD in Political Sciences
phd.aytekinzeynalova@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9737-1072>

Munich Security Conference: Azerbaijan Recognized as a Regional Actor

Abstract

Azerbaijan is regularly invited to the Munich Security Conference, with President Ilham Aliyev representing the country. The head of state actively participates in discussions, sharing his valuable insights on global and regional security issues. His contributions play a significant role in promoting both global and regional security.

The meetings held by the president during the Munich Security Conference highlight Azerbaijan as a growing regional power. The increasing interest from key international stakeholders in

Azerbaijan demonstrates the importance of the mutual benefits arising from these engagements. Notably, the world community has fully embraced the political phenomenon of İlham Aliyev, marking an exceptional political and diplomatic achievement for Azerbaijan.

At the Munich Security Conference, regional issues were also discussed. In this context, President Aliyev emphasized Azerbaijan's support for the peace agenda, the normalization of relations between Armenia and Azerbaijan, and the signing of a peace treaty.

This article analyzes the 60th Munich Security Conference, held on February 18, 2024, focusing on Azerbaijan's foreign diplomacy within the conference framework, the political and diplomatic speeches of President Aliyev, and the positive outcomes of the reached agreements. These results are not only beneficial for Azerbaijan but for the entire Caucasus region. The goal of this article is to showcase President Aliyev's achievements in the political arena, his approach based on the principles of neighborhood and cooperation, and his efforts to advance the development of both Azerbaijan and the broader region.

The article draws on sources such as the President's official website, interviews with political experts featured on TV channels and news websites, as well as Azerbaijani online resources. In conclusion, the historical, political, and economic significance of the Munich Security Conference is revealed, highlighting Azerbaijan's commitment to peace and its foundation on the principles of stable economic and political alliances.

Keywords: *Munich Security Conference, Azerbaijan, COP29, peace treaty*

Giriş

Münxen Təhlükəsizlik Konfransı dünya liderlərinin, aparıcı beynəlxalq təşkilatların, nüfuzlu tədqiqat, elm mərkəzlərinin rəhbərlərinin, tanınmış ekspertlərin toplaşdığı ən mühüm platformalardan biridir. Azərbaycan müntəzəm şəkildə bu platformaya Prezident İlham Əliyevin şəxsinde dəvət alır, müzakirələrdə fəal iştirak edir, qlobal və regional təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı dəyərli fikirlərini bölüşür. Artıq 50 ildən çoxdur keçirilən Münxen Təhlükəsizlik Konfransını təhlükəsizlik məsələlərinin müzakirə olunduğu tədbirlər içərisində ən nüfuzlu hesab etmək mümkündür. Tədbirdə bir sıra dövlətlərin başçıların, nüfuzlu siyasətçilərin, ekspertlərin və şirkət rəhbərlərinin aktual problemlərin həlli ilə bağlı mülahizələri dinlənir, yekun sənədlər qəbul edilir. Platformanın missiyası dövlət və hökumət başçıları, siyasətçilər, parlamentarilər, beyin mərkəzləri, özəl sektor, QHT-lər, media və beynəlxalq təhlükəsizlik sahələrində ixtisaslaşan təşkilat və mütəxəssislər arasında davamlı və qeyri-rəsmi dialoq yaratmaqla etimad qurmaq, qlobal və regional problemlərin, münaqişələrin həllinə töhfə verməkdir. Prezident İlham Əliyevin Münxen Təhlükəsizlik Konfransına növbəti dəfə dəvət alması və qarşı tərəflərin müraciəti əsasında çoxsaylı görüşlər keçirməsi onun dünya miqyasında yüksək nüfuzunun göstəricisidir (Münxen Təhlükəsizlik Konfransı Azərbaycanın xarici siyasətinin qlobal xarakter daşdığına təsdiqlədi, 2024).

Tədqiqat

1. 60 illik keçmiş olan konfransa tarixi baxış

Almaniyanın rəngarəng və ən güclü iqtisadiyyata malik şəhəri Münxen həm də ənənəvi olaraq təhlükəsizlik konfransına ev sahibliyi edir. Dünya siyasətinin laboratoriyası adlandırılan və 1963-cü ildən keçirilən Münxen konfransının məqsədi dünyanın təhlükəsizlik arxitekturasının formalaşmasında təsiredici rola malik şəxsləri, liderləri bir araya gətirmək və onların müzakirələrini, dialoqlarını təmin etməkdir. Bu ilki konfrans Avrasiyanın İkinci Dünya müharibəsindən sonra üzləşdiyi ən turbulent dövrə təsadüf edir. 2022-ci ilin fevralından başlayan Rusiya-Ukrayna münaqişəsi faktiki olaraq bu gün Qərb-Rusiya toqquşmasına çevrilib. Bu azmış kimi yaxın Şərqdə partlayan barıt çəlləklərinin alovunun daha geniş coğrafiyaya yayılma riski böyüməkdədir. Münxen gündəliyində Rusiya-Ukrayna münaqişəsi ilə yanaşı, İsrail-Həmas toqquşmaları, Suriya, Livya, Yəmən, İordaniya əzərilərindəki müharibələr və şübhəsiz, Cənubi Qafqazdakı vəziyyət diqqət mərkəzində olacaq. İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Cənubi Qafqazda yeni vəziyyətin yarandığı aydın idi. 2023-cü ilin 19 sentyabrında Azərbaycanın həyata keçirdiyi lokal antiterror tədbirlərindən və separatizmin darmadağın edilməsindən sonra isə bölgə qalıcı sülhə daha çox yaxınlaşıb. Tərəflər arasında birbaşa təmasların başlanması da son ayların nikbinlik yaradan irəliləyişlərindən biridir. Fevralın

12-də Ermənistan snayperinin törətdiyi təxribat isə, təəssüf ki, iki ölkə arasındakı sülh şəraitini, 5 aylıq statistikasını pozmuş oldu. Ancaq indiki halda əsas olan statistika deyil, bölgəyə sülhün gəlməsidir. Bunun üçün isə tərəflər arasında mübadilə edilən sülh müqaviləsinin imzalanması labüddür. Azərbaycan Prezidentinin Münxenə dəvət edilməsi şübhəsiz ölkəmizin yerləşdiyi coğrafiyada təhlükəsizliyin əsas qarantı, bölgənin gələcək inkişaf xəritəsinin müəllifi olması ilə bağlıdır (Məmmədov, 2024).

2. Münxen Təhlükəsizlik Konfransında COP29 beynəlxalq tədbir və Qafqazda regional vəziyyət

Münxen təhlükəsizlik konfransında Prezident İlham Əliyevin seçkilərindən sonra reallaşdırdığı səfər zamanı keçirdiyi görüşlərdə ona ünvanlanan təbriklərdə əməkdaşlıq əlaqələrinin bundan sonra da dərinləşməsi, yeni prioritetlər üzrə inkişaf etdirilməsi ilə bağlı arzular ifadə edildi, tərəflərin bunu gerçəkləşdirmələri üçün böyük potensiala malik olduqları xüsusi qeyd edildi. Prezident İlham Əliyevin qarşı tərəflərin müraciətləri əsasında keçirdiyi görüşlərdə ölkəmizin malik olduğu imkanların təqdimatı üçün geniş imkanlar yarandı. Hər bir görüşdə Azərbaycanın bu ilin noyabr ayında ev sahibliyi edəcəyi COP29 əsas müzakirə mövzularından biri oldu. Bu tədbirin təmsalında Azərbaycana inamın, etimadın, dövlət başçısı İlham Əliyevin irəli sürdüyü hər bir təşəbbüsün, qəbul etdiyi qərarın beynəlxalq əməkdaşlığa böyük töhfə olduğu xüsusi qeyd edildi.

Münxen Təhlükəsizlik Konfransı çərçivəsində Prezident İlham Əliyevlə Amerika Birləşmiş Ştatlarının Dövlət Katibi Antoni Blinken arasında keçirilən görüş də regional problemlərə aydınlıq gətirmək baxımından xüsusi önəm daşıyır. Tərəflər ölkələrimiz arasında təmasın genişləndirilməsi üçün əlverişli imkanlar olduğunu vurğuladılar.

Söhbət zamanı COP29-un Azərbaycanda keçiriləcək sessiyası çərçivəsində Münxen Təhlükəsizlik Konfransının iqlim təhlükəsizliyi mövzusunda və sülh gündəliyinə həsr olunmuş ayrıca bir tədbirin təşkilinə dair müzakirələr aparıldı.

ABŞ Dövlət katibi Antoni Blinken: "Azərbaycanın COP29 rəhbərliyini öz üzərinə götürməsi baxımından çox vacibdir. Biz bu məsələni ciddi dəstəkləyirik. Bu tədbirin uğurlu olması, eyni zamanda Azərbaycan və Ermənistan arasında davamlı və ləyaqətli sülhün təmin olunması üçün əlimizdən gələni etmək arzusundayıq" (Münxendə İlham Əliyev ilə Antoni Blinkenin görüşü olub, 2024).

Prezident İlham Əliyev: "Cənab Dövlət katibi. Siz də qeyd etdiyiniz kimi, COP29 bizim iki-tərəfli gündəliyimizin önəmli bir hissəsidir. Bu, gündəliyimizdə duran məsələlərin mövzularını genişləndirir və biz cari ildə bütün təşəbbüslərimizlə bağlı hökumətinizin dəstəyinə ümid edirik. Gündəliyimizdə daha bir məsələ var və bu da Qafqazda regional vəziyyətdir, xüsusilə Ermənistan və Azərbaycan arasında sülhün əldə olunmasının perspektivləridir. Azərbaycan sülh prosesinə sadıqdır və sülh sazişinin ən qısa zamanda bağlanması bizim milli maraqlarımıza cavab verir. Mən Amerika Birləşmiş Ştatlarına və xüsusilə cənab Dövlət katibinə bu istiqamətdə göstərdiyi səylərinə görə təşəkkür edirəm" (Prezident.az, 2024).

Prezidentin Birləşmiş Ştatların dövlət katibi ilə görüşdə işlətdiyi bir ifadə isə Cənubi Qafqaz proseslərinin bundan sonrakı inkişaf xarakterinə tam aydınlıq gətirir. "Azərbaycan-ABŞ ikitərəfli əlaqələri Ermənistan ilə Azərbaycan arasında münasibətlərin normallaşması prosesindən kənar şəkildə özlüyündə inkişaf etdirilməlidir..." (Prezident.az, 2024)

Görüşdə COP29-un sülh gündəliyinə xidmət edəcəyi qeyd olundu. Dövlətimizin başçısı bildirdi ki, COP29-un Azərbaycanda keçirilməsi ilə əlaqədar əldə olunan razılaşmalar məhz sülh gündəliyi əsasında meydana çıxan məqamlardır. Azərbaycan da bu xüsusda regionda COP29 kontekstində sülh gündəliyinin irəliyə aparılması üçün səylərini göstərəcək (AZƏRTAC, 2024).

Prezidenti İlham Əliyev ilə İtaliyanın "Leonardo" şirkətinin baş həmdirektoru Lorenzo Mariani, ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədri, Malta Respublikasının xarici, Avropa işləri və ticarət naziri Yan Borqu, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının prezidenti Odil Reno-Basso, ABŞ Prezidentinin global infrastruktur və enerji təhlükəsizliyi üzrə xüsusi koordinatoru Amos Hoxşteyn və Almaniyanın Şərqi Biznes Assosiasiyasının icraçı direktoru Mixael Harms arasında keçirilən görüşlərdə də ölkəmizdə COP29-un reallaşdırılmasının daha geniş miqyasda iqtisadi layihələrin gerçəkləşdirilməsi potensialının gücləndirilməsi işinə xidmət etdiyi bildirilib (Xalq qəzeti, 2024).

Söhbət zamanı regional sülh gündəliyi ilə bağlı müzakirələr aparıldı.

Ümumiyyətlə, Münxen formatında Birləşmiş Ştatları təmsil edən üç rəsmi şəxsin Prezident İlham Əliyevlə görüşməsi Ağ evin Bakı ilə təmasları, həqiqətən də pozitiv istiqamətdə inkişaf etdirmək marağından xəbər verir. Çünki ötən illər ərzində, xüsusilə 2021-ci ildən etibarən Azərbaycan və Amerika Birləşmiş Ştatları terrorizm və qlobal iqlim dəyişikliklərinə qarşı mübarizə, enerji təhlükəsizliyi və digər sahələr üzrə məhsuldar əməkdaşlıq edirlər. Münxendəki görüşlər əsnasında da Birləşmiş Ştatlar təmsilçiləri bu əlaqələri yeni mərhələyə daşımaq üçün geniş perspektivlərin olduğunu söylədilər. Prezident İlham Əliyevin Almaniyanın federal kansleri Olaf Şolsla görüşü də xüsusi maraqla qarşılandı. Qeyd edək ki, Almaniya Azərbaycan və Ermənistan arasında münasibətlərin normallaşdırılması prosesində fəal iştirakçıdır. Federal kanslerin təşəbbüsü ilə Münxendə Azərbaycan və Ermənistan liderlərinin iştirakı ilə birgə, daha sonra isə dövlət başçımızın Ermənistan Baş Naziri Nikol Paşinyanla ikitərəfli görüşlərinin təşkili onu deməyə əsas verir ki, Cənubi Qafqazda sülh müqaviləsi üzrə danışıqlar delimitasiya prosesinin gedişi və digər aktual məsələlər dünya birliyinin də diqqət mərkəzindədir. Əslində, Almaniyada Azərbaycan Ermənistan münasibətlərində nəyəsə aydınlıq gələcəyini düşünmək sadələşmələr olardı. İlk növbədə ona görə ki, hər şey zətin gül kimi aydınlıq. Qarabağ problemi həll oldu, qalır sülh müqaviləsinə imza atmaq. İkincisi də, bir problemin həllinə çalışan tərəf yaxud tərəflərin özlərinin obyektivlik və ədalət tərzisi əyridirsə, problem həll olunmur, əksinə daha da dərinləşir. Bu zamanadək hələ alman dəqiqliyinin aparılan danışıqlarda şahidi olmamışıq. O səbəbdən Münxen səfəri bizim üçün danışıqları irəli aparan platforma deyil, məhz ənənəvi təhlükəsizlik konfransı kimi yadda qaldı desək, yanlışdır.

3. Münxen Konfransı: “Hamı məğlub olur?”

Prezident İlham Əliyev Münxen təhlükəsizlik konfransında ən çox arzu olunan qonaqlardan biri sayılır. Səbəb isə heç şübhəsiz ki, müasir geosiyasi proseslərdə Azərbaycanın artan roludur. Azad Qarabağ reallığı və bu reallığın regional qlobal münasibətlər sistemində yaratdığı yeni nizam isə bunun əsasıdır.

Bir sözlə, dünya Prezident İlham Əliyevin artıq yeni dövr-post müharibə dövrü üçün müəyyən etdiyi strateji fəaliyyət programının əsas istiqamətlərini onun öz dilindən eşitməkdə, regionla bağlı suallara cavab tapmaqda maraqlı idi. Məhz buna görə də, sayca 60-cı yubiley toplantısına xüsusi dəvət olunanlar sırasında Azərbaycan lideri də vardı. Özü də konfransın adına fikir verin “*Hamı məğlub olur?*” İndi hamını bilmirik Amma Azərbaycan Münxen təhlükəsizlik konfransına qalib dövlət kimi qatılmışdı. Prezident İlham Əliyev Qarabağı işğaldan azad etməklə və Cənubi Qafqazda ən azı son 30 ildə formalaşmış terror yuvasını dağıtmaqla birincisi, XXI əsrin müharibəsini, yəni yüksək texnologiya müharibəsini sərgilədi, ikincisi, bir mülki şəxsin belə xəsarət almadığı və etiraf edək ki, dünyanın supergüclərinin belə bacarmadığı əsl ədalətli müharibə modeli ortaya qoydu. Yəni mənəvi qaydalar əsasında döyüşdü.

Üçüncüsü isə, qlobal arenada söz sahibi olan bəzi erməni sevdalıları ilə soyuq müharibədə, ideoloji savaşa, Fransa başda olmaqla bir çox dövlətlərə yerini göstərdi. Bununla da, kifayət qədər böyük layları yerindən tərpətdi. Deməli, heç də hamı məğlub deyil, amma təbii ki, hazırkı geosiyasi gərginlik və yüksələn qeyri-müəyyənlik şəraitində məğlub dövlətlərin sayı daha çoxdur. Bu dövlətləri dəyişən dünya nizamı ilə ayaqlaşan, müasir dövrün tələblərinə operativ cavab verən yalnız cavab verməklə deyil, konkret nəticələr əldə etməyi bacaran ölkələrin yaxud liderlərin təcrübəsi maraqlandırır ki, real nümunələrdən də biri məhz Prezident İlham Əliyevdir. Odur ki elə konfransın ilk günü Azərbaycan Prezidentinə olan maraq və dünyanın aparıcı beynəlxalq təşkilatlarının beyin mərkəzlərinin rəhbərləri həmçinin dövlət başçılarının Prezident İlham Əliyevlə görüşə çalışması başa düşüləndir (Məmmədov, 2024).

Dövlət başçısının Münxen platformasında keçirdiyi ikitərəfli görüşlərin bir çoxunda səsləndirdiyi tezislər təhlükəsizlik ilə bağlı real addımların konturlarını da müəyyən edir. Məsələn, Prezident İlham Əliyev ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədri ilə görüşdə qurumun bir sıra mexanizmlərini, xüsusilə də ATƏT-in Minsk qrupunu yüksək səviyyəli planlaşdırma komitəsi və ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədrinin şəxsi nümayəndəsi kimi tamamilə fəaliyyətsiz olan strukturları keçmişin qalığı adlandırdı və onların rəsmi qaydada ləğv edilməsinin vacibliyinə diqqət çəkdi. 1997-ci ildən

etibarən Qarabağ probleminin həlli ilə məşğul olmaq mandatı alan həmsədrilər ötən dövr ərzində yalnız turist diplomatiyası ilə məşhurluq qazandılar. İşğalçı Ermənistan Minsk qrupu üçlüyünün təkliflərini qulaqardına vurdu və Azərbaycanın torpaqların işğaldan azad edilməsi ilə bağlı çağırışlarını cavabsız qoydu. Nəhayət, Azərbaycan özü münaqişəni həll edərək, suverenliyini və ərazi bütövlüyünü təmin etdi.

Dövlət başçısı Münxendə keçirdiyi bir sıra mühüm görüşlərdə dünyada təhlükəsizlik sisteminin yenidən qurulmasına ehtiyacın olduğunu qabartmaqla, bunun üçün beynəlxalq hüquq normalarına, ərazi bütövlüyünə bütün ölkələrdə hörmət edilməsinin, hər kəs üçün eyni standartın tətbiqinin vacib olduğunu iştirakçıların diqqətinə çatdırdı.

Eyni zamanda regionda təhlükəsizliyin təmin olunmasında, aparıcı dövlətlər arasında mövcud ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasında Azərbaycanın rolunu bir daha göstərərək, bu səylərin bütün dünyanın təhlükəsizliyinə xidmət etdiyini bildirdi.

Münxen Təhlükəsizlik Konfransı bir çox cəhətdən Azərbaycan üçün əlamətdar oldu. İlk növbədə, beynəlxalq platformadan istifadə edilərək Azərbaycan həqiqətləri bir daha iştirakçıların diqqətinə çatdırıldı. Digər tərəfdən, Azərbaycan Prezidenti iqtisadi görüşlər keçirməklə ölkəmizin iqtisadi inkişafını dünya aparıcı biznes strukturları ilə inteqrasiya formasında gördüyünü nümayiş etdirdi. Həmçinin diqqəti Azərbaycanın həm regional, həm də dünya miqyasında aparıcı roluna yönəltdi.

4. Prezident İlham Əliyev “İqlim maliyyələşdirilməsinin COP29-un əsas mövzusu”

Prezident İlham Əliyev ilə ABŞ Prezidentinin iqlim üzrə xüsusi nümayəndəsi Con Kerrinin fevralın 17-də Münxen görüşü də mühüm önəmli ilə diqqət çəkib. Həmin görüşdə dövlətimizin başçısı Azərbaycanın COP29-la əlaqədar bir daha özünün iqlim dəyişikliyi sahəsində beynəlxalq səyləri dəstəkləmək əzmini nümayiş etdirdiyini diqqətə çatdırdı. Ölkə rəhbəri Azərbaycanın, eyni zamanda, milli səviyyədə bərpaolunan enerji və “yaşıl keçid” prosesi sahəsində ciddi tədbirlər həyata keçirdiyini, bu istiqamətdə region səviyyəsində və qlobal miqyasda olan tədbirləri yaxından dəstəklədiyini vurğuladı.

Prezident İlham Əliyev C. Kerri ilə söhbətində iqlim maliyyələşdirilməsinin COP29-un əsas mövzusunə çevriləcəyini, Azərbaycanın da bu xüsusda qlobal həmrəyliyə, xüsusilə də qlobal Şimal və qlobal Cənub arasında həmrəyliyə nail olmaq istiqamətində səylərini davam etdirəcəyini bildirdi. Bu əsasda Azərbaycanın Qoşulmama Hərəkətinə 4 il sədrlik edən dövlət kimi çox yaxşı təcrübə qazandığını, eyni zamanda, respublikamızın digər müxtəlif platformalarda fəal şəkildə iştirak etdiyini, bununla da qlobal həmrəyliyə nail olunmasına dəstək verdiyini xatırlatdı.

Con Kerri isə söhbət zamanı iqlim maliyyələşdirilməsi mövzusunun gündəlikdə duran əsas məsələlərdən biri olduğunu, hazırda “yaşıl keçid”lə əlaqədar texnoloji inkişafın çox sürətlə getdiyini və bu istiqamətdə yaxşı nəticələrin əldə edildiyini, Bakıda da qəbul ediləcək qərarların iqlim dəyişikliyi prosesində beynəlxalq səylərə ciddi təkan verəcəyinə ümid etdiyini bildirdi (Apa.az, 2024).

Prezident İlham Əliyev ilə ABŞ Prezidentinin iqlim üzrə xüsusi nümayəndəsinin bu görüşü deməyə əsas verir ki, növbəti iqlim konfransının – COP29-un cari ilin noyabrında Bakıda keçirilməsi dünyada heç bir təəccüb doğurmur. Çünki Azərbaycan BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin (DİM) təmin olunması və iqlim dəyişiklikləri ilə mübarizə üzrə üzərinə götürdüyü bütün öhdəliklərə sadıqlıq nümayiş etdirir və BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının tərəfdaşı olaraq qlobal iqlim dəyişikliklərinə qarşı mübarizəyə əhəmiyyətli töhfə verir.

Azərbaycanın 2030-cu ilədək 5 mili sosial-iqtisadi inkişaf prioritetlərindən biri “təmiz ətraf mühitə və yaşıl artıma malik ölkə” olaraq müəyyənləşdirilib. Bu prioritetə uyğun olaraq artıq neçə ildir ki, ölkəmizdə ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, yaşıllaşdırmanın bərpası və artırılması, su resurslarından səmərəli istifadənin və dayanıqlı enerji mənbələrinin təmin olunması üzrə işlərə başlanılıb. Azərbaycan istixana qazlarının emissiyasını baza (1990-cı il) göstəricisi ilə müqayisədə 2030-cu ilədək 35 %, 2050-ci ilədək isə 40 % azaltmağı qarşısına məqsəd qoyub.

Nəticə

Münxen Təhlükəsizlik Konfransında Azərbaycanın iştirakı, burada keçirilən görüşlərin çeşidi və miqyası həm də ona dəlalət edir ki, ölkəmizin xarici siyasəti artıq regional deyil, qlobal xarakter daşıyır.

Konfransda keçirilən görüşlər və aparılan fikir mübadilələri regionda söz sahibi Azərbaycanın etibarlı tərəfdaş olmasından xəbər verir. Münxen Konfransı təhlükəsizlik və beynəlxalq siyasətin müzakirə olunduğu əsas siyasi platformalardan biridir. Prezident İlham Əliyevin konfrans çərçivəsində istər ABŞ rəsmiləri, istər Avropa liderləri ilə qarşılıqlı fikir mübadiləsi aparması Azərbaycana qarşı qərəzli mövqe tutanlara sərt sille oldu.

COP29 çərçivəsində əməkdaşlıq məsələlərinin müzakirəsi olduqca vacib elementlərdən hesab olunur. Artıq dünya birliyinin Qafqazda sülhün təmin edilməsi, regionda yeni infrastruktur və logistik əlaqələrin qurulmasında Azərbaycanla əməkdaşlığa xüsusi önəm verdiyinin şahidi oluruq. Azərbaycan ötən dövrdə öz ərazi bütövlüyünü təmin etməklə yanaşı, regionun inkişafı üçün yeni yol xəritəsi təqdim etdi.

Bu siyasi arenada təhlükəsizlik sülh müqaviləsindən keçir ki, Ermənistan hələ də bu müqavilənin imzalanmasında maraqlı görünür. Azərbaycan siyasi arenada ağırlıq mərkəzini özünə doğru dəyişib və geosiyasi müstəvidə beynəlxalq güclər bir sıra məsələləri Azərbaycanla məsləhətləşirlər. Münxendə keçirilən görüşlərdə də ölkəmizin COP29-a ev sahibliyi etməsini yüksək dəyərləndirən siyasi liderlər bu tədbirin təkcə Azərbaycan üçün deyil, dünya ölkələri üçün əhəmiyyətli olacağını vurğulayıblar.

Prezident İlham Əliyevlə görüşlərlə bağlı müraciətlər Azərbaycanın qlobal səviyyədə artan nüfuzu və hörmətinin, xüsusilə Prezident İlham Əliyevin şəxsi nüfuzunun göstəricisidir. Münxen Təhlükəsizlik Konfransı beynəlxalq arenada Azərbaycanın yeri və çəkisini də nümayiş etdirdi.

Ədəbiyyat

1. ABŞ ilə Azərbaycan arasında münasibətlər müasir çağırışlara söykənir. Report.az. (2024, 17 fevral).
<https://report.az/xarici-siyaset/abs-ile-azerbaycan-arasinda-munasibetler-muasir-cagirislara-soykenir/>
2. COP29 Münxen görüşlərində əsas mövzulardan biridir. (2024, 18 fevral). Xalq qəzeti.az.
<https://xalqqazeti.az/az/siyaset/166308-cop29-munxen-goruslerinde-esas-movzulardan>
3. İlham Əliyev ilə ABŞ-nin Dövlət katibi Antoni Blinkenin görüşü olub. (2024, 17 fevral). Prezident.az.
<https://president.az/az/articles/view/64243>
4. İlham Əliyev ABŞ Prezidentinin iqlim üzrə xüsusi nümayəndəsi ilə görüşüb. (2024, 17 fevral). Prezident.az.
<https://president.az/az/articles/view/64217>
5. İlham Əliyev Münxendə “Leonardo” şirkətinin baş həmdirektoru ilə görüşüb. (2024, 16 fevral). Prezident.az.
<https://president.az/az/articles/view/64146>
6. Münxen Təhlükəsizlik Konfransı Azərbaycanın xarici siyasətinin qlobal xarakter daşdığını təsdiqlədi. (2024, 19 fevral). AZƏRTAC.
https://azertag.az/xeber/munxen_tehlukesizlik_konfransi_azerbaycanin_xarici_siyasetinin_qlobal_xarakter_dasidigini_tesdiqledi_serh-2928315
7. Münxendə Azərbaycan Prezidenti ilə Almaniya Kansleri arasında görüş olacaq. (2024, 15 fevral). Report.az.
<https://report.az/xarici-siyaset/munhende-azerbaycan-prezidenti-ile-almaniya-kansleri-arasinda-gorus-olacaq/>
8. Münxendə İlham Əliyev ilə Antoni Blinkenin görüşü olub. (2024, 17 fevral). Musavat.com.
https://musavat.com/news/munxende-ilham-eliyev-ile-antoni-blinkenin-gorusu-olub_1045677.html
9. Prezident İlham Əliyev Münxen Təhlükəsizlik Konfransı Fondunun prezidenti Volfqanq İşingeri qəbul edib. (2024, 15 mart). AZƏRTAC.

https://azertag.az/xeber/prezident_ilham_eliyev_munxen_tehluksesizlik_konfransi_fondunun_prezidenti_volfqanq_isingeri_qebul_edib_yenilenib_video-2949587

10. Prezident İlham Əliyev Münxendə ABŞ Prezidentinin iqlim üzrə xüsusi nümayəndəsi ilə görüşüb. (2024, 17 fevral). Prezident.az.

<https://apa.az/resmi-xeber/prezident-ilham-eliyev-munxende-abs-prezidentinin-iqlim-uzre-xususi-numayendesi-ile-gorusub-821637>

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/43/50-54>

Vəfa İsgəndərova
Bakı Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
vafa1.aslan@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4167-7531>

Beynəlxalq mediada böyük data mənbələr: onlarla iş mexanizmləri

Xülasə

Böyük verilənlər təşkilatların, qurumların məlumat və anlayışlar üçün topladığı, təhlil etdiyi və mənimsədiyi strukturlaşdırılmış, yarı strukturlaşdırılmış və strukturlaşdırılmamış məlumatların birləşməsidir. Əslində böyük data bir çox başqa sahələrdə, məsələn, maşın öyrənmə layihələrində, proqnozlaşdırıcı modelləşdirmədə və digər qabaqcıl analitik tətbiqlərdə istifadə olunur. Dünya media sistemində trend olan data jurnalistikanı da onun əsasını təşkil edən böyük datalar, yəni verilənlər olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Çünki data jurnalistika məhsulunun xammalı məhz verilənlərdir. Onların toplanması və süzgecdən keçirilməsi mərhələsindən sonra gələn digər proseslər onun üzərində qurulur. Jurnalistlər və xəbər təşkilatları alqoritmlərin, hesablamaların və kəmiyyətlərin tədqiqi zamanı böyük verilənləri anlamağa, hərəkətə keçməyə və ondan dəyər əldə etməyə çalışırlar və böyük məlumatların inkişafı jurnalistika üçün potensial olaraq böyük məna daşıyır. Böyük datalara əlçatımlılıq olarsa, faydalı data jurnalistika məhsulları hazırlamaq mümkündür. Peşəkar data jurnalistika mütəxəssisləri informasiya texnologiyaları, riyaziyyat, kreativ yaradıcılıq ilə bağlı bir sıra bilik və bacarıqlara malik olmalıdırlar. Bunun üçün böyük datanın mahiyyətini anlamaqda fayda vardır. Məqalədə məhz mediada böyük datanın əhəmiyyətindən, onun növlərindən və ondan istifadə yollarından söhbət açılır.

Açar sözlər: böyük data, statistika, media, əlçatımlılıq, mənbə

Vəfa İsgəndərova
Baku State University
PhD in Philology
vafa1.aslan@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4167-7531>

Big Data in International Media: Exploring Working Mechanisms

Abstract

Big data refers to a combination of structured, semi-structured, and unstructured data that organizations collect, analyze, and assimilate to gain information and insights. In fact, big data is applied across various fields, including machine learning projects, predictive modeling, and advanced analytics applications. It is impossible to imagine data journalism—an emerging trend in the global media system—without big data, which serves as its foundation. Data is the raw material for data journalism products, and all subsequent processes, including collection and filtering, are built upon it. Journalists and news organizations aim to understand, leverage, and extract value from big data by exploring algorithms, calculations, and quantifications. The development of big data has significant implications for journalism. With access to big data, it becomes possible to create valuable data journalism products. Professional data journalism specialists need a diverse skill set encompassing information technology, mathematics, and creativity. To achieve this, a clear understanding of the nature of big data is essential. This article discusses the importance of big data in media, its various types, and the methods of utilizing it effectively.

Keywords: big data, statistics, media, accessibility, sources

Giriş

Hazırda böyük datadan bir çox sahələri, xüsusilə də biznesləri inkişaf etdirmək və dünyanı tanımaq üçün müxtəlif yollar vasitəsilə istifadə olunur. Beynəlxalq mediada da verilənlərdən yararlanılan məhsullar daha faydalı və etibarlıdır. Böyük həcmdə verilənlərin toplanmasına böyük data deyilir. Böyük data termini strukturlaşdırılmış və strukturlaşdırılmamış böyük həcmdə məlumatların böyüməsini və mövcudluğunu təsvir etmək üçün istifadə olunur. Münasib vaxt ərzində böyük verilənlər artıq yaratmaq, idarə etmək və emal etmək üçün geniş istifadə olunan proqram vasitələrinin imkanlarından kənara çıxır. Böyük data çox vacibdir, çünki nə qədər çox məlumat toplansaq, bir o qədər dəqiq nəticə əldə edərək və lazımi prosesləri optimallaşıdır bilərik.

Böyük data biznes və cəmiyyətin məqsədləri üçün olduqca vacibdir. Böyük datalar hər yerdə, istər iqlim məlumatlarını toplamaq, istərsə də sosial media saytlarında vacib məlumatları paylaşmaq, video, film, audio materiallar hazırlamaq üçün istifadə olunur.

Tədqiqat üsulu

Məqalə mövzu ilə bağlı elmi ədəbiyyatların təsviri analizi və Azərbaycanda fəaliyyət göstərən media subyektlərinin monitorinqi əsasında hazırlanmışdır.

Konseptuallaşdırma

Böyük verilənlər zamanla geometrik olaraq böyüməyə davam edən strukturlaşdırılmış, strukturlaşdırılmamış və yarı strukturlaşdırılmış məlumatların son dərəcə böyük və müxtəlif kolleksiyalarına aiddir. Bu verilənlər dəstləri həcm, sürət və müxtəliflik baxımından o qədər böyük və mürəkkəbdir ki, ənənəvi məlumat idarəetmə sistemləri onları saxlaya, emal edə və təhlil edə bilmir. Böyük verilənlər nəinki dəqiq elmlərdə, həmçinin bir çox sahələrdə, xüsusilə də mediada geniş istifadə olunur.

Ədəbiyyat icmal

Data jurnalistikanın əsasını təşkil edən böyük datalar haqqında çoxlu sayda akademik mənbələr, elmi araşdırmalar vardır. Reuters İnstitutunun əməkdaşı Martha L. Stone 2014-cü ildə media üçün böyük datanın nə olduğu haqqında geniş araşdırma aparmışdır. Dhavan Shah, Joseph Cappella və W. Russell Neuman böyük data, rəqəmsal media və kompüter əsaslı sosial elmlərin əlaqəsindən, imkanlarından və təhlükələrindən yazmışdır. J. P. Verma, S. Agrawal, B. Patel kimi tədqiqatçılar böyük dataların təhlil edilməsi, onların müxtəlif növ media sahələrində tətbiq edilməsi və bu sahədə olan çətinliklərdən yazmışlar. Taylor & Francis akademik platformasında yer alan, sosial media üçün böyük dataların araşdırılması və onların vizuallaşdırılmasından danışılan mənbənin müəllifi M.H.Tsoudur. Ümumiyyətlə, sosial mediada böyük data təhlillər, sualların hazırlanması, sorğuların aparılması, onların etibarlılığı və digər metodoloji özəlliklərlə bağlı tədqiqat işləri çoxdur. Azərbaycan dilində böyük verilənlərin digər sahələrlə bağlılığı haqqında müəyyən qədər materiallar var, ancaq data tədqimatlar ənənəvi və sosial mediada istifadə olunsada, böyük verilənlər, onların data jurnalistikada rolu haqqında elmi araşdırmalara, demək olar ki, rast gəlinmir.

Böyük data və media

Beynəlxalq media şirkətləri bir çox sahələrə aid qurumlardan hər dəqiqə çoxlu sayda verilənlər toplayır: reklam, satış, oxucu, istifadəçi, üzvlük, məzmun, mühasibatlıq və s. Media şirkətləri həmçinin videolar, fotoşəkillər, mətn və qrafiklər şəklində məlumat ehtiyatları istehsal edirlər. Ən yaxşı data jurnalistika məhsulları hazırlayan, böyük verilənlərlə mükəmməl işləyən media şirkətləri The Guardian, CNN, BBC, The Washington Post, The New York Times, Al Jazeera, Deutsche Welle, TRT World, Der Tages Spiegel və başqalarıdır.

Ancaq böyük verilənlərlə işləmək uzun və çətin bir prosesdir. 20-ci əsrin sonlarına doğru dataların nəhəng ölçülərə çatması onların saxlanması və təhlilində bir çox problemlərin yaşanmasına səbəb olmuşdur ki, bu da böyük data problemləri olaraq xarakterizə edilmiş və zaman keçdikcə böyük data anlayışı istifadə edilməyə başlanılmışdır (Cox & Ellsworth, 1997, p. 235). Böyük data, ümumi olaraq, şirkətlər və hökumətlər tərəfindən toplanan və bu dataları mənalı hala çevirmək üçün ənənəvi data emalı metodlarının əksik qaldığı böyük və qarışıq verilənlər bazasını ifadə edir (Grable & Lyons, 2018, p. 17).

Verilənlər həcminə görə böyük və kiçik olaraq müxtəlif qruplara bölünürlər. Ümumi olaraq isə datalar strukturlaşdırılmış, yarı-strukturlaşdırılmış və strukturlaşdırılmamış olmaqla 3 növə bölünür.

Böyük data ilə kiçik data platformalar arasında və müxtəlif mühitlərdə iş həyata keçirərkən toplanan və ya məqsədli şəkildə toplanan olmaları, fərdlər ya da qruplar tərəfindən toplanılan və ya avtomatik olaraq data çəkmə vasitələrinin köməyi ilə toplanılan olmaları, toplanılarkən müəyyən qaydalar və ya standartlar çərçovəsində hərəkət edilməli olan və ya toplama prosesində müəyyən standartlara bağlı olmamaları, araşdırma arxivinin bir hissəsi olması və ictimaiyyətə açıq olmaması, yaxud özəl və əlçatımlılığının məhdud olması, peşəkar və təhsilli insan əməyinin məhsulu olması və ya olmaması, toplama zamanı etik dəyərlərə riayət etmək üçün rəsmi, profesional və disiplin standartlarının lazım olduğu və ya olmadığı, toplama zamanı şəxslərin razılıq verməsi və ya verməməsi baxımından bir-birindən fərqlənir (Abreu & Acker, 2013, p. 551).

Böyük datanın bir sıra xüsusiyyətləri vardır. Qeyd etdiyimiz kimi, bu onların həcmi, sürəti, dəyəri, etibarlılığı, doğruluğu, virallığı, axıcılığı, dəyişkənliyi və sairə ilə bağlıdır. Datanın xarakteri isə onun miqdarı, mənbə və alıcılar arasında mübadilə sürəti, çatımlılığı, düzgün analizi, kommersiya dəyəri, dəqiqliyi, yararlılığı, fərqli platformalarda ötürülməsi, nəticənin təqdim edilməsi prosesi, dəyişikliyə dayanıqlığı, həmçinin nəticəyönümlü olması ilə əlaqədardır.

Datalarla bağlı tədqiqatlar aparən Douglas Laney 2001-ci ildə “3D data management: controlling data volume, velocity and variety” (“3 D dataların idarə olunması: dataların həcminə, sürətinə və müxtəlifliyinə nəzarət”) adlı məqaləsində ilk dəfə böyük datanın özəlliklərini həcm (volume), sürət (velocity) və müxtəliflik (variety) olaraq 3 V formasında xarakterizə etmişdir. Daha sonra böyük data ilə bağlı aparılan tədqiqatlarda mütəxəssislər texnologiyanın sürətli inkişafına bağlı olaraq Laneyin 3 V-sinə daha bir çox xüsusiyyətlər, yəni V-lər əlavə etmişlər (Panimalar, Shree, & Kathrine, 2017; Patgiri, 2018).

Böyük dataların idarəsi və təhlili üçün planlanmış hesablama sistemləri, maşın öyrənmə alqoritmləri, məlumatların çıxarılması üsulları və bulud hesablama xidmətləri daxil olmaqla, xüsusi alətlər və texnologiyalar tələb olunur. Bu alətlər istifadəçilərə real vaxt rejimində böyük data dəstlərini emal və təhlil etməyə və onlardan mənalı fikirlər əldə etməyə imkan verir. Böyük datalar müxtəlif biznes qurumlarına, hökumətlərə və təşkilatlara dataya əsaslanan qərarlar qəbul etmək, nümunələri və tendensiyaları müəyyən etmək və performansları təkmilləşdirmək üçün dəyərli fikirlər və imkanlar təqdim edir. Bununla birlikdə böyük datalarla bərabər insanların həyatına bəzi problemlərin də daxil olduğunu qeyd etmək lazımdır. Bu problemlər arasında məxfiliklə bağlı narahatlıqlar əsas sıradadır. Böyük həcmli dataların toplanılması və təhlili, şəxslərin şəxsi məlumatlarının razılığı və ya xəbəri olmadan istifadəsinə yol açır. Bununla yanaşı, böyük dataların sui-istifadəsi, qeyi-etik məqsədlər üçün istifadəsi də başqa bir problem olaraq qarşımıza çıxır (Weinhardt, 2018, p. 68). Mütəxəssislərin fikrincə, datalar yenidirsə, mənbə etibarlıdırsa və müxtəlif mənbələrlə müqayisə edilə bilirsə, o zaman datalar doğrudur (Furuncu, 2019, p. 108). Bir sözlə, data jurnalistika sahəsini böyük datalar (verilənlər) olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Modern.az, Qafqaz.info, Oxu.az, Report.az, Milli.az kimi onlayn media subyektlərinin bir aylıq monitorinqi onu göstərir ki, bu kimi portallarda böyük verilənlərdən istifadə edilərək hazırlanan yazıların sayı azdır. Bir sıra iqtisadi xəbərlərdə və təhlillərdə müəyyən statistik verilənlər, yəni açıq data bazalarda olan rəqəmlər olsa da, vacib böyük datalardan yararlanmalara az rast gəlinir. Çünki burada yalnız ölkə iqtisadiyyatı ilə bağlı məzmunlar deyil, ona təsir edəcək gücdə olan bir çox böyük şirkətlərin büdcə, xalis gəlir, satılmalar, işçi sayı və başqa məsələlərlə bağlı olan verilənlərə istinadlar yox dərəcəsindədir.

Beynəlxalq data mənbələri

Data jurnalistikada veriləni əldə edə bilmək üçün istifadə edilə bilən bir çox beynəlxalq data mənbələri mövcuddur. Bunlara əsasən aşağıdakıları nümunə göstərmək olar:

1. Wikidata
2. Aİ Açıq Data Portalı
3. World Bank (Dünya Bankı)
4. World Health Organization (Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı)
5. United Nations (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı)
6. Population Reference Bureau (Əhali İstinad Bürosu)
7. UNICEF Data

8. Facebook Open Data Tools (Facebook Açıq Data Alətləri)
9. UN Comtrade Database (BMT Ticarət Data Bazası)
10. Stockholm International Peace Research Institute (Stokholm Beynəlxalq Sülh Araşdırmaları İnstitutu (SIPRI))
11. UNODC
12. United Nations NGO Branch (Birləşmiş Millətlər Təşkilatının QHT Şöbəsi)
13. IMO Global Integrated Shipping System (IMO Qlobal İntegrasiya Gəmiçiliyi İnformasiya Sistemi (GISIS) World Customs Organization (Ümumdünya Gömrük Təşkilatı))
14. World Research Institute (Dünya Tədqiqat İnstitutu)
15. UNEP Data (Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühit Proqramı) Transparency International Corruption Index)
16. Natural Earth data (Təbii Yer Dataları)
17. Land Ownership Database (Torpaq Mülkiyyəti Data Bazası)
18. Factual
19. List of open data resources (Açıq data resurslarının siyahısı)
20. Energy data repositories (Enerji data anbarları)
21. Directory of APIs (API qovluqları)
22. Infochimps
23. Datamarket
24. Earth Engine
25. Open Corporates

Ən yaxşı data jurnalistika layihələri, əslində, düzgün tərtib edilmiş suallarla başlayır. Söhbət bu suallara cavab vermək üçün müvafiq redaksiya ortamının yaradılmasından gedir.

Odur ki jurnalistlər sözügedən sahədə işləmək üçün analitik təfəkkürə malik olmalı, böyük verilənləri təhlil etmək, müqayisə etmək, onları dataların toplanması, təmizlənməsi, analiz edilməsi, vizuallaşdırılması və hekayələşdirilməsi kimi beş mərhələdən keçirərək hazır məhsul yarada bilməli, ümumən, auditoriyada başqa sual doğurmayan mükəmməl data jurnalistika məhsulu istehsal etmək üçün yüksək hazırlığa sahib olmalıdırlar. Data analizi daha çox diqqət və koqnitiv mühakimə tələb edən mərhələdir. Bunun üçün bir çox fərqli metodikalar mövcuddur və bunlar arasında mətn analizi, statistik analiz, diaqnostik analiz, proqnoz analizi və müşahidə analizi kimi əsas metodikalar yer alır.

Eyni zamanda beynəlxalq jurnalistlər verilənlərdən istifadə etmək üçün etik normalara və prinsiplərə necə riayət etmələrini bilməlidirlər. Ümumən, etik problemlər data jurnalistikada xəbər istehsalı və ixracı prosesinin bütün mərhələlərində ortaya çıxma potensialına sahibdir. Odur ki, bu məqam da mütləq şəkildə diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Nəticə

Qeyd etdiyimiz kimi, data jurnalistikanın əsasını təşkil edən böyük data iqtisadiyyat, biznes, statistika, media kimi bir çox sahələrdə böyük rol oynayır. Ancaq araşdırmalardan da görünür ki, Azərbaycanda yeni media sisteminə daxil olan subyektlərin materiallarında böyük verilənlər bazalarına istinadlar zəif təqdim edilir.

Odur ki, bu sahəni gələcəkdə inkişaf etdirməkdə, dünya standartlarına uyğunlaşdırmaqda fayda vardır. Çünki beynəlxalq data mənbələri data jurnalistika layihələri üçün etibarlılıq baxımından çox vacibdir, çünki onlar qlobal perspektiv təmin edir, ölkələrarası müqayisələrə imkan verir, yerli məlumatları yoxlayır, unikal məlumatlara çıxışı təmin edir, həmçinin şəffaflığı və hesabatlılığı təşviq edir. Buna görə də fundamenti böyük verilənlər təşkil edən data jurnalistikanın beynəlxalq mediada hələ də trend olaraq qalacağı barizdir.

Ədəbiyyat

1. Agrawal, S., Patel, B., & Verma, J. P. (2016). *Big data analytics: Challenges and applications for text, audio, video, and social media data*. ResearchGate.
https://www.researchgate.net/publication/297683425_Big_Data_Analytics_Challenges_AndApplications_For_Text_Audio_Video_And_Social_Media_Data
2. Cox, M., & Ellsworth, R. (1997). *Managing big data for scientific visualization*. ResearchGate.
https://www.researchgate.net/publication/238704525_Managing_big_data_for_scientific_visualization
3. Furuncu, D. (2019). *Haber üretim pratikleri bağlamında veri gazeteciliği: Türkiye'deki gazetecilerin veri gazeteciliğine yaklaşımı* [Data journalism in the context of news production practices: Journalists' approach to data journalism in Turkey]. ProQuest.
<https://www.proquest.com/openview/929e0d5d2b1c6e50791171b27bfcab52/1?pq-origsite=gscholar&cbl=2026366&diss=y>
4. Ghani, N. A., Hamid, S., Hashem, I. A. T., & Ahmed, E. (2019). *Social media big data analytics: A survey*. ResearchGate.
https://www.researchgate.net/publication/327171611_Social_Media_Big_Data_Analytics_A_Survey
5. Grable, J., & Lyons, T. (2018). *An introduction to big data*. ResearchGate.
https://www.researchgate.net/publication/327434353_An_Introduction_to_Big_Data
6. Shah, D. V., Cappella, J. N., & Neuman, W. R. (2015). Big data, digital media, and computational social science: Possibilities and perils. *Sage Journals*, 659(1).
<https://doi.org/10.1177/0002716215572084>
7. Tsou, M. H. (2015). *Research challenges and opportunities in mapping social media and big data*. Taylor & Francis Online.
<https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/15230406.2015.1059251>
8. Tufekci, Z. (2019). *Big questions for social media big data: Representativeness, validity and other methodological pitfalls*. AAI.
<https://ojs.aaai.org/index.php/ICWSM/article/view/14517>
9. Weinhardt, M. (2018). *Ethical issues in the use of big data for social research*. ResearchGate.
https://www.researchgate.net/publication/342851817_Ethical_Issues_in_the_Use_of_Big_Data_for_Social_Research

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/43/55-60>

Təranə Mahmudova
Bakı Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
mahmutaa06@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2826-1531>

Sosial medianın tənzimlənməsini zəruri edən amillər və mümkün həll yolları

Xülasə

Sosial media platformları bir çox üstünlüklərinə baxmayaraq, son zamanlar tənqid, narazılıq və məyusluq obyektinə çevrilir. Əsas şikayətlər birbaşa və ya dolayısı ilə media etikası məsələsi və ya kütləvi etik zorakılıq halları ilə bağlıdır. Biz onilliklər boyu xüsusi idarəetmə modeli əsasında qurulmuş qaydaların və kütləvi kommunikasiya kodlarının sürətlə dəyişməsinin şahidi oluruq. İndi bu dəyişikliklər "dalğaları" sürətlə yayılır, həyatımıza və düşüncə tərzimizə kəskin şəkildə təsir edir. Bu proseslər göstərir ki, sosial medianın gətirdiyi bir sıra dəyişikliklər öncədən proqnozlaşdırıla bilmədiyinə görə cəmiyyətlərdə etibarsızlıq və çaşqınlıq hissinin artmasına səbəb ola bilər. Şübhəsiz ki, bu vəziyyət hökumətləri də narahat etməyə bilməz. Ona görə də bəzi ölkələr sosial medianı tənzimləməyə çalışır. Biz bu prosesin daha da genişləndiyinin şahidi oluruq. Bəzi ölkələr sosial medianı tənzimləmək üçün öz metodlarını və ya modellərini işləyib hazırlamışlar. Bəziləri hətta Tiktok kimi xüsusi sosial media platformlarını bağlamaq qərarına gəlmişlər. Araşdırmada bu kimi suallara cavab axtarılır: Sosial medianın tənzimlənməsi ilə bağlı görülən qlobal və yerli tədbirlərlə cəmiyyətlərdə mövcud olan müvafiq vəziyyət yaxşılaşdırmı? Bu tendensiyalar qlobal səviyyədə tətbiq edilmək üçün nə dərəcədə faydalıdır? “Sosial medianın yeni tənzimləmə qaydaları”nın yaradılması bu platformlara olan inamımıza necə təsir edəcək?

Açar sözlər: ənənəvi media, yeni media, sosial media, tənzimləmə, çağırışlar

Tarana Mahmudova
Baku State University
PhD in Philology
mahmutaa06@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2826-1531>

Factors Requiring Regulation of Social Networks and Possible Solutions

Abstract

Recently, social media platforms, despite their many advantages, have become the subject of criticism, dissatisfaction, and frustration. The main complaints are directly or indirectly related to media ethics, or cases involving mass violations of ethics. We have been witnessing the rapid transformation of the rules and mass communication codes that were previously established over decades of governance. Today, these changes occur quickly and dramatically, affecting our lives and thought patterns. These processes indicate that some of the changes have been brought about by social media can create insecurity and confusion in societies due to their unpredictability. Doubtless this situation raises concerns for governments as well. As a result, some countries have begun regulating social media, and we are seeing this process become more widespread. Several countries have initiated their own methods and/or models for regulating social media, and some have even decided to close specific platforms, such as TikTok. The research seeks answer to these questions like: Do global and local measures taken to regulate social media improve the existing situation in societies? How useful are these trends for global application? How will the creation of ‘new regulations for social media’ affect our trust in these platforms?

Keywords: traditional media, new media, social media, regulation, challenges

Giriş

XXI əsrin əvvəllərindən etibarən kütləvi media sahəsində tamamilə fərqli bir dövr – yeni medianın təşəkkül və inkişaf tendensiyası başladı. Hazırda yeni medianın insan fəaliyyətinin bütün sahələrində mühüm rol oynadığını əminliklə söyləmək olar. Sosial media yeni medianın bir qoludur, onun törəməsidir. Yeni media ənənəvi mediadan tamamilə dəyişik və fərqli bir nəsnə sayılmasa da, media vasitələrinin inkişaf mərhələsinin hazırkı mərhələsində özəl gücə və təsir imkanlarına malik xüsusi qüvvə sayıla bilər. Fərd və sosial qruplar məhz sosial media sayəsində bir-birləri ilə istədikləri yerdə, istədikləri zaman asanlıqla ünsiyyətə girmək imkanı əldə etmişlər. Ünsiyyətdə olmaq, istədiyiniz şəxsi axtarmaq, onunla operativ şəkildə qarşılıqlı əlaqədə olmaq, məlumatları yaya bilmək sosial media platformlarının ən əsas funksiyaları olsa da, hamısı deyil. Məhz sosial media sayəsində yeni məlumatların və xəbərlərin çatdırılması prosesi asanlaşmış, həmçinin insanlar evlərini tərk etmədən qızğın müzakirələrin şahidi və iştirakçısı olmaq, eləcə də hər hansı hadisə haqqında məlumat almaq, olanlara münasibət bildirmək imkanları qazanmışlar. Yeni media sırası vətəndaşlara kontent yaratmaq və bir çox digər xidmətləri həyata keçirmək imkanı verir. Bu xidmətlər sırasına özünüinkişaf və maddi qazanc əldə etmək kimi üstünlüklər də daxildir.

Tədqiqat

Son dövrlərin ən böyük ixtiralarından sayılan İnternetin həyatımıza gəlişi, bu texnologiyanın özü ilə gətirdiyi yeniliklər sürətlə dünyanın gündəmini dəyişir. İnternetdən öncə bu işlə peşəkar jurnalistlər və informasiya agentlikləri kimi peşəkar qurumlar məşğul olurdularsa, artıq onlara alternativ texnologiya və üsullar yaranmışdır. “İnformasiyanın tez, asan və ələlxüsus azad şəkildə ötürülməsi və qəbul edilməsi sahəsində bəşər tarixində görünməmiş imkanlara malik internet şəbəkəsi jurnalistikada tamamilə yeni eranın başladığından xəbər verir” (Məmmədli, 2003, s. 13). Sosial media ilə bəşəriyyətin tarixində irəliyə doğru böyük bir addım atılmış oldu. Bu ixtira “insanlığın tarixi – texnologiyaların tarixidir” deyənləri bir daha haqlı çıxardı. “Texnologiya insanlıq qədər qədimdir və texnologiyanın tarixi ilk insanın düzəltdiyi ən sadə alətlərə qədər gedər” (Özçetin, 2018, s. 233). Fərd və cəmiyyətlərin həyatında oynadığı rolun əhəmiyyətinə və bir çox digər özəlliklərinə görə sosial mediadan istifadə o qədər fəallaşmışdır ki, o (sosial media) “yeni media” terminini əvəz etməyə başlamışdır. “21-ci əsrin ilk 10 ili içərisində yeni media texnologiyaları sosial media ilə gücləndi deyə bilərik. Gerçəkdən də, 21-ci əsrlə birlikdə insanlar sosial media – Facebook, Twitter və yerli platformlarla tanış olduqları və gücləndikləri üçün hər hansı ölkədə hazırlanan bir çox xəbər çox qısa zaman içərisində dünyanın danışdığı xəbər halına gəlir (Tokgöz, 2020, s. 370).

Bu platformlar həmçinin internetin bəşəriyyətə gətirdiyi ən önəmli hadisələrdən biri kimi qiymətləndirilir. “2000-ci illərin əvvəllərindən etibarən sosial medianın geniş istifadəsi ilə internet inkişaf etmiş cəmiyyətlər üçün əvəzolunmaz hala gəldi. Bu gün, demək olar ki, fərdlərin həyatının mərkəzində duran və cəmiyyətləri birləşdirən internet sürətini xeyli artırıb, funksional sahələrini genişləndirib. İnternetin sosial həyata təsir edən ən əsas funksiyası bir-birini heç görməmiş insanların bir-biri ilə ünsiyyət qurmasına imkan verən sosial medianı meydana çıxarmasıdır” (Bural, 2021, s. 19).

Sosial medianı istifadəçilər üçün maraqlı edən əsas cəhətlərdən biri onun vizuallığa geniş yer ayıraraq insanların görsəl duyğularına xitab etməsidir. Təsadüfi deyil ki, dünya miqyasında böyük populyarlıq qazanmış Instagram sosial platformunun uğurunu vizuallığa əsaslanması ilə əlaqələndirirlər. Vizuallıq bizim həyatımızda olduqca böyük rol oynayır. Bununla əlaqədar S. Turqut “Yeni medya” əsərində bildirir ki, insan beyni 2500 təsviri uzun müddət ərzində 90 faiz dəqiqliklə yadda saxlaya bilər. Digər tərəfdən, eşitdiklərimizin və ya oxuduqlarımızın bir ildən sonra yalnız 10 faizini xatırlaya bildiyimiz halda, eyni zaman kəsiyində gördüyümüz şəkillərin 63 faizini dəqiq xatırlaya bilərik (Turgut, 2013, s. 126).

Rəqəmsal platformları istifadəçi və digər market aktorlarını internetin ixtirasından əvvəl mümkün olmayan vasitə və üsullarla birləşdirmək yolu ilə yaradılan yüksək gəlirli biznes sahələri hesab edə bilərik. Bu biznes sahələri hər şey yolunda getdikdə “şəbəkə effektləri” adlanan güclü əks-əlaqə dövrləri yaradır, sonra isə bu əlaqələr vasitəsilə qazanc əldə etmək məqsədilə reklam satarıq pul qazanırlar. Ancaq 6 yanvar 2021-ci ildə ABŞ-da seçkilərdən sonra Kapitoliyada baş

verənlər rəqəmsal platformların necə bir vasitə, yəni ikitərəfli “qılınc” ola biləcəyini göstərir (Cusumano, Gawer & Yoffie, 2021). Platformların yaradıcısı olan şirkətlər trilyonlarla dollar sərvət əldə etmişlər və etməkdədirlər. Lakin onlar həm də saxta xəbər və məhsulların yayılmasına, rəqəmsal kontentin siyasi məqsədlər üçün manipulyasiyasına, eləcə də seçkilər, peyvəndlər və digər ictimai səhiyyə məsələlərinə dair təhlükəli dezinformasiyanın təbliğinə imkan yaratmışlar. “Saxta xəbər başqa bir siyasətçi tərəfindən siyasi məqsədlərlə və ya sosial media istifadəçisi tərəfindən maddi mənfəət əldə etmək üçün yaradıla bilər. Auditoriyada tələb yaratmaq üçün özünə böyük diqqət cəlb edən bu cür xəbərlər sosial şəbəkələrdə çox sürətlə paylaşılır, istifadəçilərin şok və marağa olan həvəsinə xitab edərək yayılır” (Küçükşahin, Kocager, 2018, s. 176).

Bir sıra ekspertlər isə sosial medianın cazibəli ortam yarada bilməsi cəhətini qeyd etsələr də, platformların hüquqi bazasının olmaması ilə ortaya xeyli sayda problemlərin çıxdığını vurğulayırlar: “Toplum yeni bir şeylə qarşılaşarkən o nəsəni tənqid atəşinə tutursa və ya ona münasibətdə barışmaz mövqedə olursa, deməli, burada etik bir problem var. Çünki ortada hələ yazılı bir hüquqi əsasnamə yoxdur, başqa sözlə, məsələnin hüquqi aspekti araşdırılmamışdır. Elə isə, sosial media mövzusunda bu an əlimizdə sadəcə etik yanaşmalar var, hüquqi tərəfi hələ ortaya qoyulmamış və yetkin hala gəlməmişdir. Bu mərhələdə hüquqi müdaxilələr əsasən köhnə qaydalar və yanaşmalarla aparıldığına görə problemləri həll etmək bir yana, yeni problemlər yaradır, toplumda qeyri-təbii qarşılınır və müzakirə obyektinə çevrilir. Çünki yepyeni bir durumla qarşı-qarşıya olan hüquq sistemi və hüquqşünaslar da nə edəcəklərini bilmirlər. Həm sosial media, həm də hüquq mövzusunda hələ zəruri ixtisaslaşma baş vermədiyi üçün toplumsal, siyasi və hüquqi baxımdan ağırlı bir toqquşma qaçılmazdır” (Özutku və b., 2014, s. 32). Sosial media çoxyönlü və mürəkkəb fəaliyyət mexanizminə malik olduğu üçün onun tənzimlənməsi o qədər də asan deyil. Problemlərdən biri də sosial media platformlarının öz fəaliyyətləri haqqında hesabat verməmələridir. “Sosial media platformlarında qrafik zorakılığı, uşaq cinsi istismarını, nifrət dolu məzmunu və ya çıxışı qadağan edən tədbir və ya qaydalar var. 230-cu maddəyə (Kommunikasiya Ədəb Qanunu nəzərdə tutulur) əsasən, onlar bu qaydaları pozan istifadəçiləri dayandıra və ya qadağan edə, həmçinin kontenti silə, bloklaya və ya işarələyə bilər. Bununla belə, kontentin moderasiyası üçün vahid standart, eləcə də vahid ləğv mexanizmi və ya dözümlülük səviyyəsi yoxdur. Bəziləri könüllü olaraq neçə hesabı və ya mesajı işarələdikləri, blokladıqları və ya dayandırdıqları barədə məlumat versələr də, platformlardan kontentin moderasiyası haqqında informasiya vermək tələb olunmur. Problemlə kontenti aşkar etməkdə istifadəçilərə, kontent moderatorlarına və ya süni intellekt (AI) texnologiyalarına nə qədər etibar etmələri ilə bağlı şirkətlər arasında bir sıra fərqlər var. Bildiyimiz kimi, fakt və sitatların yoxlanılması zəhmət tələb edən işdir. Sosial mediada məlumatlar bir xidmətdən digərinə keçir və material dərc olunduğu birinci saytdan pozulsa belə yayılmağa davam edə bilər” (Vanegas, 2022).

Keçmişdə Twitter (indiki X) və Facebook sui-qəsd nəzəriyyələri və saxta xəbərlər (fake news) haqqında yazıları senzura etməkdən çəkinirdi. Rəqəmsal platformlar həmçinin 1996-cı ildə qəbul edilmiş Kommunikasiya Ədəb Qanununun 230-cu maddəsindən onlara üçüncü tərəfin yerləşdirdiyi kontentlə bağlı öhdəliklərdən toxunulmazlığı təmin edən qanundan faydalanmışdır. Buna baxmayaraq, seçkilərin saxtılığı ilə bağlı ittihamlar və digər saxta xəbərlər səbəbiylə sosial medianın aparıcı rəqəmsal platformları bu yaxınlarda bəzi yazıları “etibarsız və ya həqiqətə uyğun olmayan” kimi etiketləməyə, eləcə də müvafiq videoları silməyə başladı. 2021-ci il yanvarın 6-da ABŞ-da Kapitoliyaya hücum və üsyan cəhdindən sonra Twitter (indiki X) və Facebook-da Trampa öz platformlarından istifadəni qadağan etdi, çünki zorakılıq və cinayət əməllərinin təbliği onların fəaliyyət və xidmət şərtlərini pozurdu. Bənzər səbəblərə görə Apple və Google alternativ Parler sosial media platformunu tətbiq mağazalarından çıxardı, Amazon isə bu xidmətə ev sahibliyi etməyi dayandırdı (Ghosh, 2021). Bu vəziyyətdə həll yolu nədir? Platform şirkətləri hökumətlərin potensial müdaxiləçi nəzarət mexanizmi tətbiq etməsini və müdafiə ilə cavab verməsini gözləməlidirmi? Yoxsa hərəkətə keçib bir sıra önləmləri özlərini almalıdır?

Vəziyyət göstərir ki, hökumətlər istər-istəməz nəzarətlə daha çox məşğul olacaqlar. Əslində hazırda bu sahədə müəyyən tədbirlər də həyata keçirilir. Bununla belə, hesab olunur ki, platformlar indi özünütənzimləmədə daha ciddi və qərarlı olmalıdır. Özünütənzimləmənin mümkün potensialını

araşdırmaq üçün internetin geniş yayılmasından əvvəl və sonra onun necə həyata keçirildiyini araşdırmaq lazımdır.

İnternet dövründən əvvəl filmlər, video oyunlar, yayım məzmunu, televiziya reklamı və kompüterləşdirilmiş hava yolları rezervasiya sistemləri kimi bir neçə sahə oxşar problemlərlə üzləşirdi. Bu problemlərin həlli məqsədilə bir sıra yollar sınaqdan keçirildi. Adı çəkilən sahələrdə özünü-tənzimləmə prosesi müəyyən mənada baş tutdu. Eyni zamanda, tarixə söykənən bir sıra nümunələr onu deməyə əsas verir ki, dövlət tənzimlənməsi ilə bağlı hər hansı ciddi meyarlar gözlənilməkdə və ya onlar artıq həyata keçirildikdə özünü-tənzimləmə daha yaxşı nəticələr vermişdir. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, rəqəmsal platformlar üçün ümumi ssenarinin potensial "faciəsindən" qaçınmaqda özünü-tənzimləmə əsas rol oynaya bilər (Cusumano, Gawer & Yoffie, 2021).

"Özünü-tənzimləmə" nədir? Bu, şirkət və ya sənaye assosiasiyalarının hökumətlərin müəyyən etdiyi qayda və təlimatları qabaqlamaq, həmçinin görülən tədbirlərə əlavə olaraq atdığı addımlar deməkdir. Onilliklər ərzində filmlər, video oyunlar, televiziya şouları və reklam çarxları istehsal edən şirkətlərin hamısı bu gün sosial media platformlarının qarşılaşdığı kimi "kontent" in uyğun olub-olmaması ilə bağlı problemlərlə üzləşiblər. O zaman kino və video oyun sənayeləri bu gün də istifadə olunan bir model işləyib hazırlamışdılar. Bu, özünə nəzarət edən reyting sistemidir. 1950-ci və 1960-cı illərdə yayım və reklam sektorları bu gün onlayn reklamda gördüklərimizə bənzər məsələlərlə, yəni reklamların məqsədəuyğunluğu ilə bağlı geri çəkilmə problemi ilə üzləşdi. 1960-cı ildə fəaliyyətə başlayan American Airlines-in Saber sistemi tərəfindən idarə olunan hava yolları rezervasiya sənayesi, hazırda Google və Amazon-a qarşı edilən şikayətlərə bənzər narazılıqlardan sonra çıxış yolları axtarmağa başladı və nəticədə öz imkanlarından yararlanmaq qərarı aldı. Belə hallarda özünü-tənzimləmə tez-tez şirkətin fəaliyyət və əməliyyatları üçün effektiv və ucuz təlimatlar təqdim edir, habelə hökumətin daha müdaxiləçi tədbirlərinin qarşısını alırdı. Bu vəziyyətlə bağlı bir neçə əsas meyar var: birincisi, ənənəvi kabel TV xəbərləri (müəyyən qədər də digər ənənəvi xəbər mediası) məhdud yayılma genişliyinə malikdir. Bu media vasitələrinin geniş auditoriyaya təsir etmək üçün məhdud sayda xəbər media şəbəkələri, eləcə də "prime time" imkanları var. Bunun əksinə olaraq, sosial media platformları, hər biri daha dar auditoriyanı hədəf ala biləcək milyonlarla hesaba malikdir ki, bu da onlara (sosial media platformlarına) mahiyyət etibarlı ilə sonsuz ötürmə imkanları və sərbəstliyi qazandırır. İkincisi, ənənəvi xəbər kontenti redaksiyanın nəzarəti altında hazırlanır: rəhbərliyin nəzarəti altında işləyən prodüserlər öz şəbəkələrində yayımlanacaq şəxsləri və mövzuları müəyyən edir və ya onlara arzuolunan nəşr imkanı tanıyır. Bu o deməkdir ki, şirkətlər üçün təqdim olunan kontenti nəzarətdə saxlamaq, həmçinin üçüncü tərəflər üçün şirkətləri məsuliyyətə cəlb etmək daha asandır. Bu isə platformlar tərəfindən daha az moderasiyaya məruz qalan istifadəçiyə kontent yaratmaq üçün kanal və imkanlar tanıyan sosial mediadan fərqlidir.

Sosial media istifadəçiləri gördükləri kontentə, demək olar ki, nəzarət edə bilmirlər. Bunun əksinə olaraq platformlar, istifadəçilərin ekranda qarşılarına çıxacaq paylaşımları dayanmadan aşağı sürüşdürərək baxmağa davam edəcəklərini yaxşı bilirlər. Bunun da səbəbi odur ki, platformlar bu məqsədlə hazırladıqları kontenti təqdim etmək üçün mürəkkəb alqoritmlərdən yararlanırlar. Bu zaman platformlar istifadəçiləri heç vaxt özlərinin axtarmadıqları və ya faydalanmağı düşünmədikləri daha radikal yazı və paylaşımlara yönəldə bilirlər. Sosial medianın biznes modeli platforma qoşulmuş şəxsin orada daha çox vaxt keçirməsi üçün paylaşımları sürüşdürmə yolu ilə izləməsinin intensivliyini artırmağı hədəfləyir. Bu isə daha fərdiləşdirilmiş və beləliklə, potensial olaraq daha ekstremist məzmunu stimullaşdırmaq üçün aşırı dərəcədə fərdlərə yönəlik kontent yaymaq üçün ayrı-ayrı şəxslərin məlumatlarından istifadəyə münbit şərait yaradır. Siyasi cəhətdən qütbləşmiş media yeni məsələ deyil, lakin mövcud sosial media modellərinin əsaslandığı və az qala qaçılmaz hala gəlmiş hiper-fərdiləşdirilmiş qütbləşmə mexanizmi təhlükə yaradır.

Bu kimi hallar problemin həlli istiqamətində əsl dönüş nöqtəsi ola bilər. Facebook və Twitter-in prezident Trump-a tətbiq etdikləri misli görünməmiş qadağalar sosial media tənzimlənməsinin (həm kənardan edilən müdaxilələr, həm də daxildən görülən tədbirlər əsasında) yeni dövrünün yaxınlaşdığını göstərir. Sosial media istehlakçıların qarşılaşdıqları problemlər və bir sıra dövlətlərin tənzimlənmə haqqındakı çağırışları diqqətə alınmaqdadır. Problemlər arasında ardıcıl olmayan

moderasiya və icra, zərərli kontentin aşkarlanması, belə paylaşımların aradan götürülməsinin çətinliyi kimi məsələlər önə sürülür. Xüsusilə də məlumat örtülü və ya kodlaşdırılmış formada verilmişsə, vəziyyət daha da ağırlaşır. Ekspertlər dövlət nəzarətinin vacibliyini vurğulayır və bildirirlər ki, sosial media platformlarını tənzimləmə dedikdə onlardan daha çox şəffaflıq tələb edilməsi nəzərdə tutulmalıdır. Məhz şəffaflığın az olması bu platformların iş prinsipləri və texnoloji proseslər haqqında istifadəçilərin məlumatlılığına gətirib çıxarır. Bu isə istifadəçiləri problemlərin həllindən uzaqlaşdırır (Lin & Van Alstyne, 2022).

Qlobal tənzimləmə prosesinin çətinlikləri sırasına vasitə və metodların çatışmazlığı, həmçinin rəqəmsal kontentin davamlı olaraq yenilənməsi də daxildir. Başqa bir çətinlik olaraq auditoriyanın nəhəngliyi və istifadəçi sayının hədsiz çoxluğuudur. Sosial media platformlarının qlobal xarakterli olması təbii olaraq bir sıra proseslərin qısa bir zamanda həyata keçirilməsinə mane olur. Məsələn, 2022-ci ilə olan məlumata əsasən, sosial media məzmununun həcmi – təkcə Facebook-da hər gün dörd milyard videoya baxılır – bu qədər çox paylaşımı izləmək, seçmək və ya redaktə etmək qeyri-mümkün olmasa da, prosesi çətin və bahalı edir (Cusumano, Gawer, & Yoffie, 2022). Digər tərəfdən, tənzimləmə prosesində yeni bir mərhələnin başladığını göstərən xeyli sayda nümunələr də var. YouTube, müntəzəm olaraq qeyri-münasib kontentin silinməsi ilə bağlı məlumat verən illik şəffaflıq hesabatını dərc etdirir. Google-a məxsus video paylaşma saytı 2019-cu ilin iyul-sentyabr ayları arasında 8,8 milyon videonun silindiyini, onların 93 %-nin avtomatik olaraq maşınlar tərəfindən silindiyini bildirib. O da qeyd olunmuşdur ki, silinən bəzi kliplərin üçdə ikisinə bir dəfə də olsun baxılmamışdır. Youtube həmçinin 3,3 milyon kanalı və 517 milyon şərhini də sildiyini bəyan etmişdir. Şirkət (YouTube) qlobal miqyasda kontentin monitorinqi və silinməsi, həmçinin fəaliyyət proqramının işlənilməsi və hazırlanması məqsədilə 10 000 nəfəri işə götürdüyünü bildirmişdir. Ç. Sterin “Mass media inqilabı” kitabında göstərir ki, Youtube həm də ABŞ və beynəlxalq miqyasda qəbul edilmiş müəllif hüquqları qanunlarını və müqavilələrini pozmaqda günahlandırılır. Youtube yerləşdirilən bir sıra videolarda müəllif hüquqlarının pozulması haqqında bildirişlər dərc etsə də, istifadəçilər müntəzəm olaraq bu hüquqları (müəllif hüquqları) pozan xeyli sayda paylaşımlar etməkdədirlər. Bu halda nəhəng sistemə və saysız-hesabsız paylaşımlara malik Youtube platformu işin öhdəsindən yalnız qismən gələ bilər. Şirkət çıxış yolu kimi istifadəçilərini özünüredaktəyə dəvət edərək düzəliş işlərini onların öhdəsinə buraxır (Sterin, 2012, p. 207).

Instagram-ın sahibi olan META şirkəti (əvvəlki Facebook) Reality Check-ə bildirib ki, dünyada təhlükəsizlik və bununla bağlı məsələlərin üzərində işləyən 35.000-dən çox əməkdaşı var. Bununla yanaşı, şirkət həm də qaydalara/şərtlərə uyğun gəlməyən kontentin aradan qaldırılması fəaliyyəti ilə bağlı statistik məlumatları açıqlayır. 2019-cu ilin iyul-sentyabr ayları arasında şirkət 30,3 milyon kontent üzərində incələmə işləri aparmışdır ki, onların 98,4 %-i bu və ya digər paylaşım hər hansı bir istifadəçi tərəfindən nəzərdən keçirilmədən öncə tapılmışdır.

Sosial media platformlarının özünü-tənzimləmə axtarışlarının davamlı olacağını ehtimal etmək olar. Çünki proseslərin məcradan çıxması sosial media platformlarının özünə zərər vura bilər. “Kommunikasiya şəbəkələrinin istifadəsi ancaq həssas texnologiyalara əsaslanır. O həm də mübadilə edilən informasiyanın tipik sosial və mental fenomenləri olan güvənliyə, öhdəliklərə və məlumat zənginliyinə dayanır. Bu özəlliklərin çatışmazlığı şəbəkə kommunikasiyasını təhlükə altına qoyur. Bu isə onun (şəbəkə kommunikasiyasının) çökməsinə səbəb ola bilər” (Dijk, 2006, p. 41). Məsələ burasındadır ki, sosial media platformları özləri də dayanmadan dəyişir və müxtəlif yeniliklər tətbiq edirlər. İstənilən yeniliyin xarakteri isə yalnız zamanla müəyyən edilir. Bu istiqamətdə görülən işlərin müsbət nəticə verəcəyini düşündürən əsas göstəricilərdən biri də odur ki, hüquq sahəsində unifikasiya prosesləri güclənməkdədir. Bununla əlaqədar prof. S. Məmmədli yazır: “Müasir hüquq elmi transmilli olduğu üçün bir ölkədə istifadə olunan qanun başqa ölkələrin ərazilərində hazırlanan oxşaq hüquqi aktın izahına və qəbul edilməsinə təsir edir. Əsrlər boyu qəbul edilməyən hüquq normalarının eyniləşməsi artıq reallıqdır” (Məmmədli, 2019, s. 17). Bu sahədəki proseslər qlobal xarakterli sosial media platformlarına dünya səviyyəsində tətbiq edilə biləcək bir sıra beynəlxalq hüquqa söykənən tənzimlənmə qaydalarının işlənilməsinə və hazırlanacağına ümid verir.

Nəticə

Sosial medianın tənzimlənməsi dünyanın gündəmində duran əsas məsələlərdən biridir. Yeni medianın tamamilə fərqli mexanizmlərdən ibarət olduğunu söyləmək doğru olmasa da, tənzimlənmə məsələsində ənənəvi yanaşmalar işə yaramır. Bu da ondan irəli gəlir ki, kontent yaratmada ənənəvi media ilə müəyyən bənzərliklər olsa da, sosial medianın iş mexanizmi, o sıradan da istifadəçiləri platformlara cəlb edərək orada “saxlamağa” yönəlik strategiyaları bir çox yönələri ilə fərqli və dəyişkəndir.

Sosial medianın tənzimlənməsi sahəsində əsaslı tədqiqatların 2013-cü ildə başladığı və hələ də davam etdiyi məlumdur. Böyük ehtimalla, tədqiqatlar hələ uzun müddət aparılacaqdır. Bunun da əsas səbəbi yeni medianın davamlı dəyişməsi və inkişafının ilkin mərhələlərində olması gerçəkdir. Bu səbəbdən də mövzu hələ araşdırıldığı üçün yetərinə yenidir. Əksər ölkələrin siyasətdə və bütün dövlət qurumlarında ondan rəsmi şəkildə istifadə etməyə başlaması və sosial medianın ictimai rəyə təsirinin vacibliyi onu tədqiqatçılar üçün yeni və zəngin bir mövzuya çevirmişdir. Ümumilikdə medianın əhəmiyyəti və xüsusilə sosial medianın ictimai rəyi formalaşdırması beynəlxalq münasibətlərə, dövlət siyasətinə təsir edən əhəmiyyətli mexanizm, bir sıra prosesləri tənzimləməkdə böyük rol oynayan son dərəcə vacib məsələdir.

Ədəbiyyat

1. Bural, E. B. (2021). *Sosyal medya istihbaratı* [Social media intelligence]. Yeditepe Akademi.
2. Küçükşahin, Ş., & Kocager, U. (2018). *Siyaset mühabirliyi* [Political journalism]. İmge Kitabevi Yayınları.
3. Məmmədli, C. (2003). *Müasir jurnalistika*. Bakı Dövlət Universitetinin Nəşriyyatı.
4. Məmmədli, S. (2019). *BMT və YUNESKO-nun media siyasəti*. Bakı Universitetinin Nəşriyyatı.
5. Özçetin, B. (2018). *Kitle iletişim kuramları: Kavramlar, okullar, modeller* [Mass communication theories: Concepts, schools, models]. İletişim Yayınları.
6. Özütku, F., Çopur, H., Sığın, İ., İlter, K., Küçükyılmaz, M., & Arı, Y. (2014). *Sosyal medyanın ABC'si* [The ABCs of social media]. Alfa Yayınları.
7. Tokgöz, O. (2020). *Siyasal iletişimi anlamak* [Understanding political communication]. İmge Kitabevi Yayınları.
8. Turgut, S. (2013). *Yeni medya* [New media]. Destek.
9. Cusumano, M., Gawer, A., & Yoffie, D. (2021, January 15). *Social media companies should self-regulate*. Harvard Business Review. <https://hbr.org/2021/01/social-media-companies-should-self-regulate-now>
10. Cusumano, M., Gawer, A., & Yoffie, D. (2022, January 3). *Pushing social media platforms to self-regulate*. The Regulatory Review. <https://www.theregreview.org/2022/01/03/cusumano-yoffie-gawer-pushing-social-media-self-regulate/>
11. Dijk, J. (2006). *The network society*. SAGE Publications.
12. Ghosh, D. (2021, January 14). *Are we entering a new era of social media regulation?* Harvard Business Review. <https://hbr.org/2021/01/are-we-entering-a-new-era-of-social-media-regulation>
13. Lin, H., & Van Alstyne, M. (2022, May 18). *Should the government regulate social media? Divided We Fall*. <https://dividedwefall.org/should-the-government-regulate-social-media/>
14. Sterin, Ch. J. (2012). *Mass media revolution*. Allyn & Bacon.
15. Vanegas, M. (2022, January 27). *Regulating social media content – A primer*. California Cannabis Counsel. <https://www.cccba.org/article/regulating-social-media-content-a-primer/>

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/43/61-66>

Aygün Əzimova
Bakı Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
aygunazim@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-8652-8249>

AXC dövrü mətbuatı Şirməmməd Hüseynovun tədqiqatlarında

Xülasə

Müstəqillik qazanıldıqdan sonra mətbuat tarixinin yenidən tədqiqi və dövrün gerçəklərinə yeni baxış bucağından aydınlıq gətirilməsi bugünkü günümüzün vacib məsələlərindəndir. Məqalədə milli mənəvi irsimizin tədqiqatçısı Şirməmməd Hüseynovun Azərbaycan mətbuatının açılmamış səhifələrinə, tədqiqatlardan kənar qalan mətbu orqanlara, yaradıcılığı az öyrənilən şəxsiyyətlərinə, sovet dövründə siyasi səbəblərdən üzərinə qadağa qoyulan faktlara, təhrif olunan hadisələrə, xüsusilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü ilə bağlı 1991-2018-ci illər araşdırmaları tədqiq və təhlil edilir.

Bu tədqiqatlardan aydın olur ki, Ş. Hüseynov faktlara, hadisələrə, problem və şəxsiyyətlərə azərbaycançılıq ideyasının prinsipləri əsasında qiymət vermişdir. Məqalədə alimin müxtəlif illərdə çap olunmuş elmi əsərlərinin təhlilindən aydın olur ki, o, AXC dövrünü birmənalı olaraq obyektiv istiqamətdə araşdırmışdır.

Ş. Hüseynovun “Azərbaycan” qəzetində Parlament hesabatları və şərhlər (noyabr 1918 – aprel 1920)” adlı üçcildliyi ölkə daxilində gedən proseslərə münasibətləri, əks qüvvələrin maraqlarını öyrənmək, tariximizi obyektiv, sistemli, faktlar əsasında araşdırmaq baxımından dəyərli mənbə kimi qiymətləndirilir.

Məqalədə bu tədqiqatlarda alimin vətəndaşlıq mövqeyi də dəyərləndirilir, tədqiqatların aktuallığı xüsusi təhlil edilir.

Açar sözlər: *Şirməmməd Hüseynov, tədqiqat, təhlil, mətbuat, demokratik, dövlət quruculuğu, istiqlal*

Aygun Azimova
Baku State University
PhD in Philology
aygunazim@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-8652-8249>

The Period Press of ADR in Shirmammad Huseynov`s Researches

Abstract

Re-examining the history of the press after gaining independence and shedding light on the realities of the time from a new perspective is one of the important issues of today. This article focuses on Shirmammad Huseynov`s research. A scholar of our national spiritual heritage, from 1991 to 2018, regarding the unexplored pages of Azerbaijani press, press organizations excluded from research, lesser-known personalities, facts banned for political reasons during the Soviet era, and distorted events, particularly those related to the period of the Azerbaijan Democratic Republic (ADR).

These analyses reveal that Shirmammad Huseynov evaluated facts, events, issues, and personalities based on the principles of Azerbaijani nationalism. Through the analysis of his scientific works published over the years, it becomes clear that he investigated the ADR period with an objective approach.

Hüseynov's three-volume work *Parliamentary Reports and Comments* (November 1918 – April 1920), published in the *Azerbaijan* newspaper, is considered a valuable source for studying the interests of opposing forces, understanding the processes taking place in the country, and researching our history objectively, systematically, and based on facts.

This article also evaluates the scholar's civic stance in these studies, and critically analyzes the relevance of his research.

Keywords: *Shirmammad Hüseynov, research, analysis, press, democratic, state-building, independence*

Giriş

Azərbaycan jurnalistikasının tarixən əldə etdiyi və özünü küləşdirdiyi keyfiyyətləri öyrənmədən onun cəmiyyət üçün bugünkü əhəmiyyətini qiymətləndirmək mümkün deyil. “Mətbuatın rolunu, vəzifəsinin əhəmiyyətini öyrənmək üçün onun tarixini nəzərdən keçirmək lazımdır” (Hüseynov, 2001, s. 70).

Tarixi həqiqətləri və gerçəklikləri, dövrün fakt, hadisə və problemlərini təhrifsiz, yeni müstəvidə obyektiv araşdırmaq xüsusilə bugünkü tədqiqatçıların qarşısında duran vacib məsələlərdəndir. Azərbaycan mətbuatının yorulmaz tədqiqatçısı Ş. Hüseynovun “tarixin qaranlıq qalan” səhifələrinə həqiqət axtarışına çıxan elmi araşdırmaları gələcək alimlər üçün bir yol xəritəsi oldu. “Keçmişimizi öyrənmək, dərk etmək, ondan faydalanmaq və ibrət dərsi götürmək” (Hüseynov, 2004, s. 315) Ş. Hüseynovun müstəqillik dövrü fəaliyyətinin əsas qayəsi olmaqla bərabər, yeni elmi mühit üçün aşılacağı əsas prinsip olub.

Tədqiqat

Ötən əsrin 80-ci illərindən Azərbaycan mətbuatının açılmamış səhifələrinə, sovet ideoloji qadağalarına görə tədqiqatlardan kənar qalan mətbu orqanlara, onun səthi öyrənilən şəxsiyyətlərinə, təhrif olunan faktlara yeni prizmadan tarixi-müqayisəli təhlil əsasında yanaşılan bu araşdırmalar yüz əlli ilin tarixinin öyrənilməsində və tədqiq edilməsində böyük rol oynayır. “Tarixi keçmişimizi, kökümüzü dəqiq və dürüst öyrənməyin ən mötəbər mənbələrindən biri – zamanın kollektiv yaddaşı hesab edilən” (Hüseynov, 2004, s. 23) mətbuatı tariximizin, “ağ ləkələrin” aradan qaldırılması üçün zəngin mənbə, qiymətli və əvəzsiz məxəz kimi qiymətləndirən Ş. Hüseynovun araşdırmalarında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün, bu tarixi-mənəvi xəzinəmizin tədqiqi ayrıca yer tutur.

Yeni müstəqillik dövründə Azərbaycanda aparılan demokratik islahatlardan biri də soykökü-müzə, dövlətçilik tariximizin obyektiv araşdırılmasına istiqamətlənmişdir. Bu sırada Ş. Hüseynovun ilk demokratik dövlətimizin tarixinin tədqiqi ilə bağlı dəyərli əsərləri diqqətəlayiqdir. Adları və yazdıqları qadağan edilmiş istiqlal mücahidlərinin milli azadlıq və ədalət uğrunda mübarizələrini “Milli haqq və ədalət axtarışında” (Hüseynov, 2004) aramaq, mənəvi irsimizin açılmamış səhifələrini açmaqla tarixi yaddaşımızı “Mənəvi irsimiz və gerçəklik”də (Hüseynov, 2004) vərəqləmək, Vətən tariximizi “Mətbu irsimizdən səhifələr”də (Hüseynov, 2007) mənimsəmək, bugünkü günümüzün reallıqları ilə tarixi keçmişimiz arasında əlaqələri və bağları “Müstəqilliğin çətin yolu... Reallıqlar, düşüncələr” (Hüseynov, 2009) əsərlərində öyrənmək baxımından alimin araşdırmaları böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir. Bu tədqiqatlarda tarixi sənədlər, uzun illər yasaq altında saxlanmış arxiv materialları əsas yer tutur. Burada təqdim olunan materiallar Azərbaycan jurnalistikasının enişli-yoxuşlu inkişaf yolunu, tarixi təcrübəsini təqdim etməklə yanaşı, AXC dövründə dövlətçilik ənənələrinin yaranmasında və formalaşmasında böyük rol oynayan mətbuatın keçdiyi yola xüsusi nəzər salınır, müasirlik və aktualıq baxımından qiymətləndirilir.

1. AXC dövrü ilə bağlı tədqiqatlar

“28 May” İstiqlal gününü millətinin “daim yaddaş təqvimində Azərbaycan tarixinin ən böyük günü” (Hüseynov, 2004, s. 25) kimi dəyərləndirən Ş. Hüseynov yazır: “O günlərin rəsmi müraciətlərindən birində deyildiyi kimi, qan dəryasında” batıb-çıxan Azərbaycan türk milləti öz müqəddəratını öhdəsinə aldı, qəti mətanət və fədakarlıq əzmi ilə sərbəst dövlət həyatını yaşamağa üz qoydu” (Hüseynov, 2004, s. 25). Ş. Hüseynov 1919-cu ildə “Azərbaycan” qəzetində istiqlal fütuhatına başçılıq etmiş şəxsiyyətlərin – Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin, Nəsim bəy Yusifbəylinin,

Fətəlixan Xoylunun, Həsənbəy Ağayevin, Axund ağa Ağaalizadənin dərc edilmiş hesabat xarakterli məqalələrinin transliterasiyasını təqdim edir.

“Birinci Respublikamızın qısa, şərəfli və çətin yolu” (Hüseynov, 2004, s. 360) adlı məqaləsində AXC-nin həyata keçirdiyi islahatlar, yaratdığı dövlət atributları, milli ordu quruculuğu, torpaqlarını qorumaq kimi fəaliyyətini qiymətləndirir. Tədqiqatçı-alim elmi obyektivlik əsasında tarixi gerçəkliyin bütöv mənzərəsini yaradaraq Bakıda və ölkənin digər şəhər və qəzalarında daşnak-bolşeviklərin həyata keçirdikləri qətlialmlara da tarixi faktlarla münasibət bildirir.

Ş. Hüseynovun “Tarix obyektivlik və dəqiqliyi sevir” (Hüseynov, 2004, s. 363) məqaləsi tariximizin çox mürəkkəb dövrünü, bugünkü hadisələrin tarixi köklərini araşdırmaq, Xalq Cümhuriyyəti dövrü ilə bağlı tədqiqatlara münasibət baxımından maraq doğurur. Məqalədə müəllif tədqiqatçı-alimlər A. Paşayevin “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi ilkin mənbələrdə”, R. Abutalıbovun “Fransa arxivlərindəki Azərbaycanla bağlı araşdırmalar” elmi yazılarını obyektivliyi, sənədliliyi, elmi səviyyəsi, faydalılığını yeni informasiya baxımından qiymətləndirməklə bərabər, bu araşdırmaların gələcək tədqiqatlara yol açdığı qənaətinə gəlir.

Ömrünü milli tarix və yaddaş həqiqətlərinin, bu günümüz üçün əhəmiyyətli faktların axtarışına həsr edən Ş. Hüseynov istiqlal mübarizi, millət fədaisi M. Ə. Rəsulzadə irsini araşdırmaqla milli azadlıq məfkurəsinin səhifələrinə də cığır açmış oldu. Azərbaycan milli hərəkatının lideri M. Ə. Rəsulzadənin uzun illər yasaq altında saxlanılmış zəngin irsini arxiv materialları əsasında toplamaqla onu müasir nəsə təqdim etmişdir.

Ş. Hüseynov “Voprosy istorii” (“Tarix məsələləri”) (2002, s. 11-32) jurnalında “XX əsrin siyasi arxivi” rubrikası altında M. Ə. Rəsulzadənin 1933-cü ilin noyabrında Polşada mühacirətdə olarkən yazdığı (Rəsulzadə, 2009) “Azərbaycanda milli hərəkat” adlı çox dəyərli əsərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş, oxucular üçün həm Azərbaycan, həm də rus dilində nəşr etdirmişdir. Bu əsəri çapa hazırlayan Rusiya Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunun əməkdaşı, tarix elmləri namizədi (sonralar elmlər doktoru) Salavat Midhətoviç İsaqovun “Məhəmməd Əmin Rəsulzadə” adlı giriş məqaləsi də burada təqdim olunur. Məqalədə Azərbaycanda milli ideya mübarizəsi “Şərqi milli-azadlıq ideyaları ilə Qərbi mədəni-demokratik cərəyanlarını özündə birləşdirən” hərəkat kimi qiymətləndirilir.

Əsərdə siyasi ideoloq M. Ə. Rəsulzadə cümhuriyyətə gedən yol da daxil olmaqla, Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrlərində milli azadlıq hərəkatını mərhələli şəkildə analiz edir, milli-mədəni tərəqqi, sosial-iqtisadi islahatlar, demokratik dövlət quruculuğu, eləcə də sovetlər dönəminin bütün “siyasi oyunlar”ınadək olan prosesləri geniş və əhatəli təqdim etməklə Azərbaycan tarixinin qaranlıq məqamlarına və ziddiyyətlərinə də aydınlıq gətirir. Tədqiqatçı Ş. Hüseynov bu əsərin aktuallığını məhz həmin faktlarda görür.

Ş. Hüseynovun elmi axtarışları sırasında 2014-cü ildə “İstiqlal” məcmuəsinin transliterasiyası da önəm kəsb edir. “...çoxminillik dövlətçilik tariximizdə ilk dəfə “Azərbaycan” adlı dövlətimizin bir yaşının tamam olması münasibətilə” (“İstiqlal”, 2014, s. 3) işıq üzü görən məcmuənin transliterasiyasını Ş. Hüseynov AXC-nin 100 illik yubileyinə hazırlığın ilk töhfəsi kimi təqdim edir.

Məcmuədə AXC yaradıcısı, Azərbaycan Milli Şurasının sədri M. Ə. Rəsulzadənin siyasi publisistikamızın maraqlı nümunəsi olan “Azərbaycan Cümhuriyyəti”, “Azərbaycan paytaxtı”, “Seym”dən Parlamana”, M. Ağaoğlunun “Azərbaycan”, Ü. Hacıbəylinin “Azərbaycan türklərinin musiqisi haqqında” əsərləri, Ə. Cavadın “Milli bayrağımıza”, “Qalx”, Əli Yusifin “Bir turan yolçusu diyor ki” şerləri, xalq ədəbiyyatı nümunələrinin dərci Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi hadisələrin siyasi məzmun və mahiyyətini, ədəbi və milli intibahını öyrənmək baxımından da əhəmiyyət kəsb edir.

2013-cü ildə Ş. Hüseynov M. Ə. Rəsulzadənin Bakı və Azərbaycan tarixi ilə əlaqədar yazdığı bir sıra əsərlərini transliterasiya edərək çap etdirmişdir. 1918-ci ilin sentyabrından əvvəl İstanbulda nəşr olunan “Tərcümani-həqiqət” qəzetində Bakı ilə əlaqədar verdiyi bəyanat, 1918-ci il dekabrın 2-dən başlayaraq “Azərbaycan” qəzetində “Azərbaycan paytaxtı” sərəlvhəsi ilə dərc edilən araşdırmaları, müstəqil dövlətin Azərbaycan adlanması ilə bağlı İran iddialarına yazdığı “İran və biz”, “Azərbaycan və İran”, “İran-Azərbaycan” adlı cavab məqalələrinin transliterasiyası da Rəsulzadə irsinin tədqiqi və təbliğində qiymətli mənbə hesab oluna bilər.

Bakı erməni-daşnak, ingilis hərbi birləşmələrindən azad olunub, Azərbaycana qovuşandan sonra Cümhuriyyətin paytaxtının tarixi barədə kifayət qədər materialların olmamasından təəssüf hissi keçirən M. Ə. Rəsulzadə vətəndaşlıq mövqeyindən çıxış edərək yazır: "...mətbuatı-ümumiyyətimizin cavan hissəsini ümumi bir surətdə gözdən keçirdim. Bakıya aid bir şey görmədim. Bu bana həvəs və cəsarət verdi. Müxtəsər də olsa, Bakının tarixi haqqında bir kaç yarpaq qaralayalım dedim. Şübhəsiz ki, bu sətirlərlə veriləcək məlumat Azərbaycan Cümhuriyyəti paytaxtının şan və heyyyəti ilə mütənasib olamayacaq... Düşündüm ki, naqis də olsa, bir şey olsun. Biz nəqisini başlarız, mütəşəbbüs gənclərimiz də çalışar, vətən eşqi, məmləkət məhəbbəti ilə səy eylər, bu başlanğıcı təkmil edərlər..." ("İstiqlal", 2014, s. 57).

Böyük tarixi və elmi sübutlar əsasında təqdim olunan bu əsərlər Cümhuriyyət dövrünün müasir tədqiqatçıları üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir, Azərbaycanın xarici siyasətinin öyrənilməsində də əsaslı mənbə kimi qiymətlidir.

Ş. Hüseynov araşdırmalarında vərəsəlik, kökə bağlılıq, ənənəyə sədaqət, qədərbilmək kimi keyfiyyətlərlə yanaşı, məzmunca, jurnalist peşəkarlığı ilə, ən vacibi isə milli qeyrət, həyat həqiqətinə, istiqlal məfkurəsinə sədaqətlə sələflərin yolunu davam etdirməyi ön plana çəkir.

2. "Azərbaycan" qəzetində parlament hesabatları

Ş. Hüseynov 1992-ci ildə "Tariximizin ibrətamiz səhifələri" (Hüseynov, 1992) məqaləsində "Jurnalistikamızın "Əkinçi", "Molla Nəsrəddin", "Açıq söz" məktəbləri kimi milli istiqlal məfkurəmizin bayraqdarı" "Azərbaycan" qəzetinin zəngin mənəvi xəzinənin 1918-1920-ci illər fəaliyyətinə, yazılarına marağın xeyli artmasına baxmayaraq, hələ də tədqiqatlardan kənar qalması məsələsinin aktuallığını diqqətə çatdırır: "... "Azərbaycan" qəzetinin də... yeni əlifba ilə transliterasiya edib nəşr etmə vaxtı çatıb. Qəzetin baş mühərrirləri Ü. Hacıbəyov və C. Hacıbəyovun ...görməli qələm sahiblərinin, o cümlədən zəngin və ibrətamiz irs qoyub getmiş qəzetin baş mühərrirlərindən Xəlil İbrahimin publisistik irsini toplamaq, ona yeni həyat vermək borcu qalır" (Hüseynov, 1992) X. İbrahimin çox ibrətamiz və sənətkarlıq baxımından müasir günümüz üçün aktualıq kəsb edən yazılarının Azərbaycan ictimai fikri üçün onun əhəmiyyətini dəyərləndirir.

Ş. Hüseynovun "Azərbaycan" qəzetinin səhifələrində parlament hesabatlarını toplaması, transliterasiya edərək latın qrafikasında nəşr etdirməsi mətbuat tarixində atılan mühüm addım idi.

"Azərbaycan" qəzetində Parlament hesabatları və şərhlər (noyabr 1918 – aprel 1920) adlı üçcildlik ("Azərbaycan" qəzeti, 2015; 2016; 2017) nəinki Azərbaycan Məclisi-Məbusanının –Parlamentin fəaliyyətini, habelə Cümhuriyyət tarixinin ən mötəbər salnaməsi" ("Azərbaycan" qəzeti, 2015, s. 4) olan "Azərbaycan" qəzetinin ölkənin daxilində və xaricində baş verən hadisələrə münasibətini və demokratik dövlət quruculuğu prosesində rolunu öyrənmək baxımından tarix, siyasət, mətbuat və digər sahələrin tədqiqatçıları üçün əsaslı mənbə kimi qiymətləndirilməlidir. Qəzet 9 oktyabr 1919-cu il (№ 291) tarixli sayında məmləkət, millət və vətənin müqəddəs və şərəfi naminə pak bir məfkurə amalı ilə fəaliyyətə başladığını qeyd edir, birillik fəaliyyəti dövründə dərc edilən məqalə və felyetonlarında yeni qurulmuş dövlətin milliyyət, siyasət, ticarət və iqtisadiyyat, eləcə də tariximiz haqqında məlumatlarını məqbul sayır: "Azərbaycan" mühərrirləri böyük bir xüsus və safiyyətlə əllərində tutduqları qələm ilə ancaq bir hədəf və bir qayəyi gözlərinin önündə bulundurmuşlardır ki, o da məmləkətin səlaməti, millətin hüriyyəti-siyasiyyəsi, fikri-istiqlaliyyətin qüvvətlənməsidir. Bu üç şüar bittəb bu gün ümum əfradi-millət arasında söylənib təkrar edilməkdə və mətbuat isə bunu təqviyə eləməkdədir" ("Azərbaycan" qəzeti, 2016, s. 7).

Üç cildə dərc edilən materiallar Azərbaycan Məclisi-Məbusanının tərkib hissəsini, geniş, hərtərəfli gərgin iş fəaliyyətini, burada təmsil olunan partiya və fraksiyaların, parlamentin müxtəlif komissiyalarının, üzvlərin mübahisəli diskussiyalarını, ölkə daxilində gedən proseslərə münasibətlərini, əks qüvvələrin maraqlarını öyrənmək, tariximizi obyektiv, sistemli, faktlar əsasında araşdırmaq üçün çox qiymətli mənbədir.

Ş. Hüseynovun bu üçcildliyi məhz 1918-1920-ci illərdə özünüdərk, özünütəşkil və özünütəsdiq mərhələsində Azərbaycan mətbuatının da rolunu dəyərləndirmək, M. Ə. Rəsulzadə, Ü. Hacıbəyli, C. Hacıbəyli, Ö. F. Nemanzadə, F. Köçərli, Ə. H. Qaraağzadə, X. İbrahim, Ş. Əfəndizadə, A. Ağzadə və b. publisistlərin ictimai-siyasi proseslər axarında qəzet səhifələrində yaradıcılıq axtarışlarını və onların vətəndaşlıq mövqelərini izləmək baxımından da əhəmiyyətlidir. Bu şəxsiy-

yətlərin Azərbaycanın birliyi, bütövlüyü, azadlığı, müstəqilliyi uğrunda, eləcə də istiqlal savaşında rol oynayan, bir sözlə, demokratik dövlət quruculuğunun tarixi təcrübəsini özündə əks etdirən publisistik irsləri bugünkü günümüzə də ayna tutur, hər birimizi Azərbaycan amalına istiqamətləndirir: “keçmiş ilə hal-hazır arasındakı siyasi, ictimai, milli hərəkətimiz kibi mətbuatımız da gələcək tarixin tədqiq və tənqidinə buraxılmışdır. Tarix, əlbəttə, bir millətin həyatı-siyasiyyə və istiqlaliyyəsinə tədqiq edər ikən heç bir xətaı unutmayacağı kibi, heç bir fərdi də məsuliyyətsiz buraxmayacaqdır” (“Azərbaycan” qəzeti, 2016, s. 6).

Tədqiqatları və arxivlərdən topladığı klassik publisistik irslə yalnız milli-tarixi yaddaşımızın köklərini bərpa etməklə kifayətlənməyən Ş. Hüseynov keçmişlə bu gün arasında da bağlılıq qurur.

3. M. Ə. Rəsulzadə irsinin tədqiqi

Tariximizin “Sovet dövrü” adlanan qara kölgəsi bir çox şəxsiyyətlərin və həqiqətlərin üzərinə çökdü. Azərbaycan və türk dünyasının görkəmli siyasi xadimi M. Ə. Rəsulzadə irsinin arxivlərin qaranlıq küncələrindən çıxarıb millətə qaytarmaqla vətəndaşlıq missiyasını yerinə yetirən Ş. Hüseynov “millət üçün bir səadət qapısı” (Hüseynov, 2014) açan bu böyük şəxsiyyətin əsərlərini toplayıb nəşr etdirməklə milli dövlətçilik tariximizlə bağlı həqiqətlərin də aşkara çıxarılmasına imkan yaratmış oldu.

Ş. Hüseynov tədqiqatlarında “Azərbaycançılıq məfkurəsini işləyib hazırlayan, onu milli dövlətçilik səviyyəsinə yüksəltməyi bacaran, itirilmiş dövlətçilik ənənələrini yeni tarixi şəraitdə ən qabaqcıl, mütərəqqi demokratik təlim formasında yaradılmasına” (Hüseynov, 2004, s. 117) başçılıq edən M. Ə. Rəsulzadəni real və sağlam düşüncə sahibi kimi təqdir edir və onun haqqında qərəzli yanaşmalara, məkrli yalan və böhtanlara münasibət bildirir: “Varislik millətin yetkinlik əlamətidir. Tarixi səriştəsizlərin əlinə vermək, tarixi şəxsiyyətləri hakimiyyət hərislərinin siyasi oyunlarına cəlb etməyə imkan yaratmaq çox böyük xətaıdır. İman və inanc, milli birlik və bütövlük əsrlərin və nəsillərin vəhdətindən yaranır. Tarixi yaddaşsızlıq, keçmişə təftiş və inkar bizə çox baha başa gəlir” (Hüseynov, 2004, s. 122.) Ş. Hüseynov məhz özünün bu həqiqətinin tədqiqində M. Rəsulzadə irsinə söykənir.

Ş. Hüseynov M. Ə. Rəsulzadənin 1903-1920-ci illərdə müxtəlif mətbuat orqanlarında dərc edilən əsərlərini toplayıb transliterasiya etmək kimi ağır bir yükü çiyinlərinə götürmüşdür. Ədibin əsərlərinin V cildinə (Hüseynov, 2014) 1918-ci il fevral – 1920-ci il aprel aylarında mətbuatda və rəsmi sənədlərdə dərc edilmiş 100-dən artıq əsəri daxil edilmişdir. Bu əsərlər M. Ə. Rəsulzadənin dövlətçilik siyasətini və mətbu irsini öyrənmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatçı-alim M. Ə. Rəsulzadənin AXC dövrü fəaliyyətini onun bir dövlət xadimi, siyasətçi kimi fəaliyyətinin əsas mərhələsi, “Azərbaycan tarixinin qızıl səhifə”si (Hüseynov, 2014, s. 6) adlandırır. Ədibin əsərlərini tariximizin Cümhuriyyət dövrünün tədqiqi və təbliğində ən mötəbər mənbə kimi dəyərləndirən Ş. Hüseynov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini M. Ə. Rəsulzadənin və onun məsləkdaşlarının “ən böyük əsəri” adlandırır.

Ümumiyyətlə, M. Ə. Rəsulzadənin bu dövr həm ədəbi-bədii irsi, həm də elmi-siyasi fəaliyyəti Ş. Hüseynovun tədqiqatlarında və elmi məqalələrində obyektiv, tərəfsiz, ədalət prinsipinə uyğun öyrənilir və tədqiq edilir.

Nəticə

Araşdırmalardan aydın oldu ki, Ş. Hüseynov AXC dövrünün araşdırmaları ilə 1980-cı illərin sonundan məşğul olmağa başlayıb. Çoxlarının hələ o zaman M. Ə. Rəsulzadə və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ifadələrini gündəmə gətirə bilmədiyi bir zamanda Ş. Hüseynov “Müstəqil Azərbaycan Demokratik Respublikası olmasaydı” adlı məqaləsində yazırdı: “Azərbaycan tarixinin lazımcına öyrənilməmiş, daha doğrusu, birtərəfli və qərəzli tədqiq olunmuş dövrlərindən biri 1918-1920-ci illərdir. Halbuki təxminən 105 il müstəqillik hüququndan məhrum edilmiş xalqımız məhz bu illərdə istiqlaliyyət qazanmış, öz müstəqil milli dövlətini – Azərbaycan Demokratik Respublikasını yaratmışdır” (Hüseynov, 2009, s. 15).

Ş. Hüseynovun bu məqaləsi hələ Sovet İttifaqının hökmranlığı dövründə çap edilmişdi. İndiki müstəqil Azərbaycanı AXC-nin varisi kimi qiymətləndirən tədqiqatçı-alim bu tarixi həqiqətə əsaslanmaqla tariximizin 1918-1920-ci illər kimi çox mürəkkəb, ziddiyyətli və möhtəşəm dövrünü

elmi cəhətdən tədqiq etməyi vacib bilərək, ilk cıdırı özü açmaqla müasir və gələcək nəslin qarşısına müqəddəs bir vəzifə qoymuş oldu.

Ədəbiyyat

1. Abbasova, G. (2024). *Milli mətbuatın faksimile nəşrlərini şərtləndirən əsas faktorlar*.
2. "Azərbaycan" qəzetində Parlament hesabatları və şərhlər (noyabr 1918 – aprel 1920). (2015). I cild. Qanun.
3. "Azərbaycan" qəzetində Parlament hesabatları və şərhlər (noyabr 1918 – aprel 1920). (2016). II cild. Qanun.
4. "Azərbaycan" qəzetində Parlament hesabatları və şərhlər (noyabr 1918 – aprel 1920). (2017). Qanun.
5. Hüseynov, Ş. (2009). *Müstəqilliyin çətin yolu... reallıqlar, düşüncələr*. Elm.
6. Hüseynov, Ş. (2004). *Milli haqq və ədalət axtarışında*. Adiloğlu.
7. Hüseynov, Ş. (2004). *Mənəvi irsimiz və gerçəklik*. Adiloğlu.
8. Hüseynov, Ş. (2007). *Mətbu irsimizdən səhifələr*. Çənlibel.
9. Hüseynov, Ş. (2014). *M.Ə.Rəsulzadə (1903-1909)*. I cild. Şirvanəşr.
10. Hüseynov, Ş. (2001). *M.Ə.Rəsulzadə (1909-1914)*. II c. Şirvanəşr.
11. Hüseynov, Ş. (2014). *M.Ə.Rəsulzadə (1918-aprel 1920)*. V cild, Qanun.
12. Hüseynov, Ş. (1992, 7 oktyabr). Tariximizin ibrətamiz səhifələri . "Azad Azərbaycan" qəzeti.
13. "İstiqlal" (1918 28 Mayıs – 1919). (2014). Qanun.
14. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. (2009). *Azərbaycanda milli hərəkəti*. Elm.

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/43/67-73>

Pərvanə İbrahimova
Bakı Dövlət Universiteti
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru
pervanei@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-3611-0362>

Azərbaycanın Türk Dövlətləri Təşkilatı ilə əlaqələri çərçivəsində Şuşa Zirvə görüşünün əhəmiyyəti: Qarabağ Bəyannaməsi

Xülasə

Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDT) Avrasiya coğrafiyasında artan effektivliyi ilə strateji birliyə çevrilir. Beynəlxalq sistemin daim dəyişən strukturu çərçivəsində regional inteqrasiya təşəbbüslərinin əhəmiyyəti artır. Dövlətlər Avropa İttifaqı, Avrasiya İqtisadi İttifaqı və Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı kimi bir çox təşkilatlar vasitəsilə öz maraqlarını maksimum dərəcədə artırmağa çalışırlar. Türk Dövlətləri Təşkilatı regional təşkilat olaraq türk dünyası üçün çox mühüm bir qurumdur. Türk dünyasının qarşılıqlı əlaqəsi Sovet İttifaqının dağılmasından sonra kiçik addımlarla başlamış və bu gün də artmaqda davam edir. Beynəlxalq sistemin strukturunda baş verən dəyişikliklər və regional hadisələr kontekstində təşkilat getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Bu kontekstdə Azərbaycan başda olmaqla Türkiyə, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Özbəkistanın Türk Dövlətləri Təşkilatına verdiyi önəm getdikcə artır. Üzv dövlətlərin hər birinin strateji üstünlükləri var. Azərbaycanın regional gücü və enerji ehtiyatlarından ziyadə ərazi bütövlüyünü təmin etməklə strateji istiqamətdə təşkilatın koordinasiyaşmasına töhfə verməsi buna misal ola bilər. Ona görə də müxtəlif məsələlərdə güclü tərəfləri olan dövlətlərin bir təşkilat daxilində qüvvələrini birləşdirməsi quruma üzv olan hər bir dövlətin maraqları baxımından vacibdir. Məqalədə Türkdilli Ölkələrin Zirvə toplantısından başlayaraq Türk Dövlətləri Təşkilatının tarixi inkişafının Şuşa Bəyannaməsinin imzalanması ilə yeni dövrə qədəm qoyması, Şuşada keçirilən görüşdə Qarabağ Bəyannaməsinin imzalanması ilə yeni reallıqlar yaratması araşdırılıb. Türk dünyasındakı inteqrasiya səylərinin yeni dövrdəki dəyişiklikləri təhlil edilib. Araşdırmanın məqsədi türk dünyasının birlikdə hərəkət etmə imkanlarını ortaya çıxarmaq, Azərbaycanın bu çərçivədə rolunu dəyərləndirmək və bu mövzuda tədqiqatlara pəncərə açmaqdır.

Açar sözlər: Azərbaycan, Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDT), türkdilli dövlətlər, Şuşa Zirvə görüşü, Qarabağ Bəyannaməsi

Parvana Ibrahimova
Baku State University
PhD in Political Sciences
pervanei@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-3611-0362>

The Importance of the Shusha Summit for Azerbaijan's Relations with the Organization of Turkic States: The Garabagh Declaration

Abstract

The Organization of Turkic States is becoming a strategic union with its increasing effectiveness in the Eurasian region. Within the ever-changing structure of the international system, the importance of regional integration initiatives is growing. States aim to maximize their interests through various organizations such as the European Union, the Eurasian Economic Union, and the Shanghai Cooperation Organization. As a regional organization, the Organization of Turkic States holds significant importance for the Turkic World. The interaction among Turkic countries began with small steps after the collapse of the Soviet Union and continues to expand today. In the context

of changes in the international system and regional events, the Organization's significance is continually increasing. In this regard, the importance of Turkey, Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Uzbekistan, led by Azerbaijan, to the Organization of Turkic States is also growing. Each member state has its own strategic advantages. An example of this is Azerbaijan's contribution to the coordination of the organization in a strategic direction, ensuring territorial integrity rather than focusing solely on regional power and energy resources. Therefore, from the perspective of the interests of each member state, it is crucial that countries with strengths in various issues unite within the framework of the organization.

This study examines the historical development of the Organization of Turkic States, starting with the Summit of Turkic-speaking countries, and highlights how it entered a new era with the signing of the Shusha Declaration. Additionally, the signing of the Garabagh Declaration at the meeting in Shusha created new realities. The study analyzes the changes in the integration efforts of the Turkic World in this new era. The purpose of the research is to explore the potential for the Turkic World to act together, evaluate Azerbaijan's role in this framework, and provide a basis for further research on this topic.

Keywords: *Azerbaijan, Organization of Turkic States (OTS), Turkic-speaking countries, Shusha Summit, Garabagh Declaration*

Giriş

2009-cu il oktyabrın 3-də Türkdilli Ölkələrin Dövlət Başçıları Naxçıvanda keçirilən IX Zirvə Toplantısında Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Türkiyənin iştirakı ilə Türkdilli Ölkələrin Əməkdaşlıq Şurası (TDƏŞ) yaradılmışdır (Naxçıvan Sazişinin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2009). Qurumun yaradılmasında məqsəd türkdilli ölkələr arasında dil, tarix, mədəniyyət əlaqələrini gücləndirmək, regional əməkdaşlığa yeni təkan vermək, iqtisadi və sosial əlaqələri dərinləşdirməkdir. TDƏŞ həm də global səviyyədə qarşılıqlı fəaliyyət və əməkdaşlıq üçün yeni imkanlar yaratmış, türkdilli ölkələrin beynəlxalq aləmdə söz sahibi olması istiqamətində atılmış strateji addım kimi qiymətləndirilmişdir. Bu strukturlaşma xarici siyasət və iqtisadi əməkdaşlıq kimi sahələrdə koordinasiyanı artırmaq və ümumi siyasəti inkişaf etdirmək məqsədi daşımış, mədəni qarşılıqlı əlaqə, o cümlədən elm sahəsində əməkdaşlığı təşviq etmişdir.

Tədqiqat

Müstəqillik əldə etdikdən sonra türk dünyası çərçivəsində zirvə görüşlərinin keçirilməsinə başlanılmışdır. Soyuq müharibə dövründə ikiqütblü sistemin nəticəsi olaraq Sovet İttifaqı Türkiyə ilə türk dünyası arasında sıx əlaqələrin qurulmasına əngəl olmuşdur. Türkiyə NATO ittifaqında olarkən Orta Asiya və Qafqazın sovet təsiri altında olması türk dünyası üçün dezavantaj idi. Türkiyənin Sovet İttifaqı daxilində olan türk dövlətləri ilə birbaşa əlaqə qura bilməməsi böyük potensialın səfərbər olunmamasına səbəb olmuşdur. Sovetlərin dağılmasından və türkdilli ölkələrin müstəqillik elan etməsindən sonra bu dövlətlər birbaşa əlaqələr qurmaq imkanı qazanmışdır. Türkdilli ölkələr milli dövlət quruculuğu prosesi ilə yanaşı, çoxtərəfli və çoxölçülü əlaqələri inkişaf etdirmişlər.

Türkdilli Ölkələrin Əməkdaşlıq Şurasının ilk zirvə toplantısı 2011-ci ilin oktyabrında Almatıda, ikincisi 2012-ci ilin avqustunda Bişkekdə, üçüncüsü 2013-cü ilin avqustunda Qəbələdə, dördüncüsü 2014-cü ilin iyununda Bodrumda, beşincisi 2015-ci ilin sentyabrında Astanada, altıncısı 2018-ci ilin sentyabrında Çolpan Atada, yedincisi 2019-cu ilin oktyabrında Bakıda, səkkizincisi 2021-ci ilin noyabrında İstanbulda, doqquzuncusu 2022-ci ilin noyabrında Səmərqənddə, onuncusu 2023-cü ilin noyabrında Astanada baş tutmuşdur (TDT, 2021).

2021-ci ildə Türkdilli Ölkələrin Əməkdaşlıq Şurasının adı Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDT) olaraq dəyişdirilmişdir (Akçapa, 2023, s. 473, 491). Təşkilatın yeni adı onun əhatə dairəsinin və məqsədlərinin genişlənməsinə, əməkdaşlığın yeni forma almasına təkan vermişdir. TDT türk dünyasına daha geniş prizmadan müraciət etməklə iqtisadi inteqrasiyanın təşviqi, mədəni və elmi layihələrin dəstəklənməsi, regional təhlükəsizlik kimi daha geniş mövzulara diqqət yetirməyi şərtləndirmişdir. Ad dəyişikliyi ilə fəaliyyət dairəsini daha da genişləndirən qurum türkdilli ölkələr arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi və regional həmrəyliyin artırılması məqsədilə zirvə toplantıları

keçirmiş, həmin tədbirlərin nəticəsi olaraq iqtisadi, ticarət, mədəni və elmi sahələrdə qarşılıqlı fəaliyyətin inkişaf etdirilməsi üçün mühüm addımlar atılmışdır.

Təşkilatın 2011-ci ildə Almatıda keçirilən ilk sammitindən etibarən, bütün zirvə görüşlərində müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığın artırılması üçün vacib qərarlar qəbul edilmiş, əsasən, iqtisadi əməkdaşlıq, elm və təhsil, nəqliyyat və logistika, turizm, media və informasiya, gənclər və milli idman, kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsi kimi mövzular müzakirə olunmuşdur. Pandemiya dövründə onlayn formatda və qeyri-rəsmi şəkildə keçirilən sammitlərdə COVID-19 ilə mübarizə və həmrəylik mövzuları ön plana çıxmışdır. TDT zirvə toplantıları ilə türkdilli ölkələr arasında ortaq hədəflərə nail olmaq və regional inkişafı təmin etmək üçün mühüm addımlar atmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur.

1. Şuşa Zirvə görüşü: Türk dünyasındakı integrasiyanın dərinləşməsinə töhfə verəcək mühüm platforma

2024-cü il iyulun 6-da Şuşada keçirilən qeyri-rəsmi zirvə görüşü ilə bağlı qərar 2023-cü ilin noyabrında Astanada Türk Dövlətləri Təşkilatının “Türk Əsri” çağırışı ilə keçirilən 10-cu yubiley Zirvə görüşündə verilmişdir. Bu, bir daha Azərbaycanın Türk dövlətləri ilə münasibətlərə böyük əhəmiyyət verdiyini göstərmişdir. Şuşa görüşü təşkilatın dövlətlərarası münasibətləri inkişaf etdirməsi, habelə beynəlxalq siyasi dinamikada öz mövqeyini möhkəmləndirməsi baxımından mühüm rol oynamışdır. Sammit öncəsi Azərbaycan mediasında türkdilli dövlətlərlə əlaqələrə xüsusi diqqət ayrılmış, bütün sahələri əhatə edən əməkdaşlığın genişlənməsinə həsr olunmuş analitik materiallar yayımlanmışdır. Materiallarda TDT-nin regional strukturundan beynəlxalq təşkilata çevrilməsi, bu kontekstdə Azərbaycanın ev sahibliyi etdiyi Şuşa sammitinin əhəmiyyəti, qurumun genişlənen üzvlük coğrafiyasına və bu amilin onun beynəlxalq təsirini artırdığına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Həmçinin Şuşanın türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı seçilməsi təqdir olunmuşdur. Zirvə toplantısının Azərbaycana öz suveren torpaqlarında normal və təhlükəsiz həyat şəraiti formalaşdırmaq niyyətini beynəlxalq miqyasda nümayiş etdirməyə imkan verəcəyi vurğulanmış, sammitin həm siyasi, həm də iqtisadi baxımdan Azərbaycan üçün potensial faydaları qeyd edilmişdir. TDT-nin son 15 ildə strateji tərəfdaşlıq əlaqələrini gücləndirdiyi və inkişaf etdirdiyi xəttini dəstəkləyən materiallarda Azərbaycanın lider ölkə kimi roluna nəzər salınmış, Qarabağ bölgəsinin siyasi və iqtisadi mərkəzə çevriləcəyinə diqqət çəkilmiş, sözügedən bölgənin gələcəkdə Cənubi Qafqaz, Türk dünyası və İslam coğrafiyası üçün mühüm əhəmiyyət daşıyacağı ifadə edilmişdir. Bu kontekstdə Şuşa zirvə toplantısı Azərbaycan başda olmaqla, bütün türk dünyasının siyasi qələbəsi kimi səciyyələndirilmiş və onun türk coğrafiyasında integrasiyanın dərinləşməsinə töhfə verəcək platforma olduğu vurğulanmışdır.

2024-cü ilin iyulun 6-da öz işinə başlayan Türk Dövlətləri Təşkilatının Dövlət başçılarının qeyri-rəsmi Zirvə görüşünə mətbuatda böyük maraq müşahidə edilmiş, təqdim edilmiş rəsmi materiallarla yanaşı, analitik yazılar, şərh və rəylər türk birliyi və həmrəyliyi kontekstindən təqdim edilmişdir. Müxtəlif media orqanlarında təqdim olunan “Şuşada Türk Dövlətləri Təşkilatının Dövlət başçılarının qeyri-rəsmi Zirvə görüşü keçirilib” başlıqlı materialda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin, o cümlədən Zirvə görüşündə iştirak edən digər dövlət və hökumət başçılarının çıxışlarına geniş yer vermişdir. Prezident İlham Əliyev çıxışında Azərbaycanın TDT-dəki rolundan və təşkilatı dünya miqyasında qlobal güc mərkəzlərindən birinə çevirmək məqsədindən danışmışdır: “Biz böyük coğrafi məkanı əhatə edirik, üzv ölkələrdə müsbət demoqrafik dinamika müşahidə olunur, hərbi potensialımız döyüş meydanlarında özünü dəfələrlə göstərmişdir. Zəngin təbii resurslarımız, onların nəqli üçün müasir infrastruktur, Mərkəzi Asiyani, Qafqazı Aralıq və Qara dəniz limanları ilə birləşdirən nəqliyyat dəhlizləri, zəngin və qədim tariximiz, mədəniyyətimiz bizim böyük sərvətimizdir. Xalqlarımızın ənənəvi dəyərlərə sadıqlığı və eyni etnik köklərə malik olmaları ölkələrimizi sıx birləşdirir. XXI əsr Türk dünyasının inkişafı əsri olmalıdır” (Səlim, 2024). Bununla belə, qarşıya qoyulmuş hədəflərə çatmaq üçün Azərbaycan TDT katibliyinə 2 milyon dollar ödəmişdir” (Report, 2024). Türkiyə Respublikasının Xarici İşlər Naziri Hakan Fidan Şuşanın 44 gün davam edən Vətən müharibəsində Azərbaycanın qazandığı şanlı Qələbənin rəmzi olduğunu bildirmişdir: “Azərbaycan ilə Ermənistan arasında davam edən danışıqların tezliklə sülh sazişinin imzalanması ilə başa çatacağına ümid edirik. Bu prosesdə Azərbaycanın güclü qətiyyətini

və müsbət mövqeyini xüsusilə təqdir edirik. Bəzi Qərb ölkələrinin Ermənistanı açıq-aşkar himayə edən və Azərbaycanın problemlərinə məhəl qoymayan qeyri-mütənasib mövqeyindən məmnun deyilik. Türk dünyası bu prosesin uğurla başa çatması üçün qardaş Azərbaycana tam dəstəyini sonunadək davam etdirəcəkdir” (Hakan, 2024).

Sammitdə Qazaxıstan Prezidenti Kasım-Jomart Tokayev, Qırğızıstan Prezidenti Sadır Japarov, Özbəkistan Prezidenti Şavkat Mirziyoyev, Türkiyənin vitse-prezidenti Cevdet Yılmaz, Macarıstanın Baş naziri Viktor Orban, Şimali Kipr Türk Respublikasının Prezidenti Ersin Tatar çıxış etmiş, təşkilatın fəaliyyəti, qarşılıqlı faydalı və çoxşaxəli əməkdaşlıq barədə danışıqlar. Türk Dövlətləri Təşkilatının baş katibi Kubaniçbek Ömürəliyev Azərbaycanın təşkilata verdiyi töhfələrə toxunmuş, Şuşa Zirvə görüşündə qurumun fəaliyyətinin inkişafı üçün mühüm qərarın qəbul olunduğunu, Azərbaycanın TDT-nin büdcəsinə 2 milyon ABŞ dolları məbləğində vəsait ayırdığını qeyd etmişdir. Türk Dövlətləri Təşkilatı Ağsaqqallar Şurasının sədri Binəli Yıldırım Şuşanın Türk Dünyası üçün mənəvi paytaxt sayıldığını və burada keçirilən zirvə toplantısının xüsusi mənə daşdığını bildirmişdir (Səlim, 2024). “Report”un qənaətinə görə (Nuriyev, 2024), Şuşa Zirvə görüşü Türk Dövlətləri Təşkilatına üzv dövlətlər arasında əməkdaşlıq əlaqələrinin və inteqrasiyanın daha da gücləndirilməsi, həmin ölkələrlə bağlı vacib məsələlərin müzakirəsi üçün mühüm platforma olacaqdır.

2. Türk dünyasının birlik və həmrəyliyi, TDT-nin beynəlxalq nüfuzunu gücləndirəcək Qarabağ Bəyannaməsi

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin ev sahibliyi etdiyi və müxtəlif türk dövlətlərinin rəhbərlərinin iştirakı ilə baş tutan sammitin sonunda imzalanan Qarabağ Bəyannaməsi türk dünyasının həmrəyliyinə və Türk Dövlətləri Təşkilatının beynəlxalq nüfuzunun daha da güclənməsinə mühüm töhfə verəcəkdir. Bəyannamədə türk dünyasının regionda və dünyada sülh, təhlükəsizlik, sabitlik, inkişaf və tərəqqi ideyalarına sadıq olan türk xalqlarının ortaq etnik köklər, tarix, dil, mədəniyyət, ənənələr və dəyərlərinə söykənən ailə olduğu elan edilmişdir. Bəyannamə türk dövlətlərinin strateji tərəfdaşlığını daha da dərinləşdirməyi hədəfləyir, siyasi, iqtisadi, nəqliyyat, müdafiə sənayesi, humanitar, təhsil və mədəniyyət sahələrində mövcud olan potensialdan maksimum istifadənin zəruriliyi önəm daşıyır (Report, 2024). Qəbul edilən Bəyannamə regionda sülhün, təhlükəsizliyin, sabitliyin və inkişafın təşviq edilməsi məqsədi daşıyır, türk xalqlarının global siyasətin, iqtisadiyyatın və sivilizasiyaların formalaşmasında oynadığı tarixi rol önəm kəsb edir, qarşılıqlı əlaqələrin müasir və gələcək nəsillər üçün dəyəri ifadə edilir.

Bundan başqa, qeyri-rəsmi görüşün Şuşa şəhərində keçirilməsi şəhərin mənəvi və tarixi əhəmiyyətindən xəbər verir. Görüşdə regional sülh və sabitliyin təmin olunması, Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş torpaqlarının yenidən qurulması və bərpası söylərinə dəstəyin ifadə olunması da bunun bariz nümunəsidir. Bu söylər kollektiv strategiya yaratmaq və bu strategiyayı səmərəli şəkildə həyata keçirmək məqsədi daşıyır. Xüsusilə, Avropa-Türkiyə-Cənubi Qafqaz-Mərkəzi Asiya-Çini birləşdirən Trans-Xəzər Beynəlxalq Şərq-Qərb Orta dəhlizini bu çərçivədə strateji təməl daşı kimi müəyyən etmək mümkündür. Bu dəhlizin ticarət həcmi artırmaq, limanlara, dəmir yollarına, avtomobil yollarına və logistika mərkəzlərinə infrastruktur investisiyalarını stimullaşdırmaq, beynəlxalq ticarətdə davamlı inkişafı və iqtisadi rifahı dəstəkləmək potensialına malik olduğu birmənalıdır. Qeyd edilən dəhlizlə yükdaşımalarda həcmi artırılması məqsədi ilə özəl sektorun stimullaşdırılması mexanizmlərinin təmin edilməsi, müntəzəm daşıma xidmətlərinin yaradılması ilə bağlı müvafiq tapşırıqlar verilməsi bu istiqamətdə prosesi sürətləndirəcəkdir.

Bəyannamədə diqqət yetirilən məsələlərdən biri də iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə olmuşdur. Bu kontekstdə təmiz enerji mənbələrinin inteqrasiyası, “ağıllı şəhər və kəndlər” konsepsiyasının iqlimə davamlılığı istiqamətində müəyyən addımların atılmasının planlaşdırıldığı qeyd edilmişdir. TDT-nin İqlim və Yaşıl Rəqəmsal Platformasının yaradılması və İqlim Forumu bu sahədə əməkdaşlığı daha da inkişaf etdirəcək struktur olaraq dəyərləndirilmişdir.

Qarabağ Bəyannaməsində bərpa olunan enerji və enerji səmərəliliyi sahəsində əməkdaşlığın artırılması məsələlərinə də geniş yer verilmişdir. Bu istiqamətdə Azərbaycan, Qazaxıstan və Özbəkistan arasında hazırlanmış “Yaşıl dəhliz” enerji sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsi (Orucova, 2024) layihəsi regional enerji təhlükəsizliyini və davamlı inkişafı dəstəkləyəcək mühüm təşəbbüs kimi qiymətləndirilmişdir. Bundan başqa, “Rəqəmsal İpək Yolu” layihəsinin Avropa və Asiya arasında

regionun rəqəmsal əlaqəsinin artırılmasında mühüm rol oynayacağı ifadə olunmuşdur. Qarabağ Bəyannaməsi çərçivəsində həmçinin TDT-nin süni intellekt (AI) texnologiyalarına dair strategiyaları formalaşdırması nəzərdə tutulmuşdur. Bəyannamədə bu strategiyaların mədəniyyətlərarası ünsiyyətin asanlaşdırılması, təhsil platformalarının və səhiyyə texnologiyalarının inkişafı, iqtisadi inteqrasiyanın təşviqi məqsədlərinə uyğun olaraq gerçəkləşdiriləcəyi vurğulanmışdır. Bu kontekstdə üzv dövlətlərin böyük dil modellərini işləyib hazırlaması və onlardan ümumi platformada istifadə edilməsinin vacibliyi qeyd edilmişdir. Bundan əlavə, milli kosmik proqramlarının potensialını və rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün TDT-yə üzv dövlətlərin birgə kosmik layihələrin hazırlanması istiqamətində səylərini birləşdirməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu cür əməkdaşlıq texnoloji inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi və regional rəqabətə davamlı kosmik texnologiyaların inkişafı üçün vacib faktor olaraq dəyərləndirilmişdir. Qarabağ Bəyannaməsində, bundan başqa, iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə TDT-ə üzv və müşahidəçi dövlətlərin ətraf mühitin mühafizəsi və iqlim gündəliyi sahəsində əməkdaşlıq mexanizminin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Bu strategiya regional və qlobal səviyyədə ekoloji problemlərə qarşı mübarizə üçün koordinasiya və əməkdaşlığı gücləndirmək məqsədi daşmışdır.

Qarabağ Bəyannaməsi çərçivəsində TDT qlobal və regional miqyasda müxtəlif ekoloji və siyasi məsələlərlə bağlı öhdəliklərini də bir daha təsdiqləmişdir. Bu öhdəliklər davamlı inkişafda və ekoloji problemlərlə mübarizədə daha fəal rol almağı hədəfləmişdir. Xüsusilə, BMT-nin İqlim Dəyişikliyi Konfransının illik planına əsasən “Dağlar və İqlim” mövzusunda yeni qlobal dialoqun təşkil edilməsi ilə bağlı təklif TDT üzvləri tərəfindən dəstəklənmişdir. Bu yeni dialoq dağlıq bölgələrin üzləşdiyi iqlim dəyişikliyi problemlərinə xüsusi diqqəti cəlb etmək və bu bölgələrdə ekoloji disbalansa qarşı mübarizə aparmaq məqsədi daşmışdır. Bəyannamədə, həmçinin Qazaxıstanda 2026-cı ildə BMT və digər beynəlxalq təşkilatların himayəsi altında Regional İqlim Sammitinin keçirilməsi təşəbbüsü də müsbət qarşılanmışdır (AZƏRTAC, 2024).

Qeyd edək ki, BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyası - COP29-da “Azərbaycan Respublikası, Qazaxıstan Respublikası və Özbəkistan Respublikası hökumətləri arasında yaşıl enerjinin inkişafı və ötürülməsi sahəsində strateji tərəfdaşlıq haqqında Saziş” imzalamışdır (APA, 2024).

Qarabağ Bəyannaməsi medianın ən çox müzakirə etdiyi mövzulardan olmuşdur. 2024-cü ilin iyulun 6-da “Yenicag.az” saytında yayımlanmış “Azərbaycan Şuşada daha bir tarix yazdı. Türk dünyasının birliyini Zirvəyə daşıyan Qarabağ Bəyannaməsi” adlı materialda Bəyannamənin Cənubi Qafqazda yeni əməkdaşlıq və birlik dövrünün əsasını qoyacağı vurğulanmışdır. Materialda türk dünyasının geosiyasi və geoiqtisadi birləşmə və güclənmə səyləri önə çəkilmiş, bu görüşün təkcə regional deyil, həm də qlobal güc balanslarına təsir edəcək mühüm addım olduğu qeyd olunmuşdur. Materialda, həmçinin Prezident İlham Əliyevin və digər dövlət başçılarından çıxışlarından sitatlar gətirilmiş, zirvə görüşünün qaradaş ölkələr arasında həmrəyliyi gücləndirəcəyi ifadə olunmuş, Türk Dövlətləri Təşkilatının səmərəliliyinə və Qarabağ Bəyannaməsinin əhəmiyyətinə diqqət çəkilməklə yanaşı, türk dövlətlərinin dünyaya inteqrasiyası və möhkəmlənməsi məqsədi daşıyan xarici siyasət prioritetlərinə də toxunulmuşdur (Yenicag, 2024).

Qısacası, Türk dünyasının birlik və həmrəyliyi möhkəmləndirmək, TDT-nin strateji tərəfdaşlığını daha da dərinləşdirmək, regional və qlobal məsələlərdə birgə fəaliyyətlərin koordinasiyasını artırmaq məqsədi daşıyan Qarabağ Bəyannaməsi bölgədə sülh, təhlükəsizlik, sabitlik və inkişafı təşviq etməyə yönəlmişdir. İkili və çoxtərəfli əməkdaşlıq, xüsusilə iqtisadi, siyasi və texnoloji sahələrdə inteqrasiyanın artırılması Bəyannamənin əsas hədəfləri arasında yer almış, Zirvə görüşü Türk dövlətlərinin qlobal güc balansında daha müstəsna rol oynamağa hazır olduğunu göstərmişdir.

Nəticə

Şuşada keçirilən qeyri-rəsmi Zirvə görüşü ilə bağlı media materiallarının təhlili onu aşağıdakı kimi qruplaşdırmağa imkan vermişdir:

1. *Strateji və tarixi əhəmiyyəti*: Şuşanın Azərbaycan üçün tarixi, mədəni və simvolik əhəmiyyəti, Zirvə görüşünün Şuşada keçirilməsinin tarixi mənası, Azərbaycanın suverenliyi və ərazi bütövlüyünün bərpası;

2. *Regional əməkdaşlığın gücləndirilməsi*: Türkdilli dövlətlər arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi, iqtisadi, ticarət və mədəni əlaqələrin inkişafı, Qarabağ Bəyannaməsi və qəbul edilən digər qərarların regional inteqrasiyanın artırılması, nəqliyyat və logistika sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb etməsi;

3. *İqtisadi və infrastruktur inkişafı*: Zirvə görüşündə müzakirə olunan iqtisadi və infrastruktur layihələri, regionda ticarət və nəqliyyat əlaqələrinin inkişafı, Mərkəzi Dəhliz və digər nəqliyyat marşrutları ilə bağlı qəbul edilən qərarların regionun iqtisadi potensialının artırılmasında əhəmiyyətli rolu;

4. *İqlim dəyişikliyi və yaşıl enerji*: Türk Dövlətləri Təşkilatının üzv ölkələrinin ekoloji məsələlərə birgə yanaşması və qlobal səviyyədə davamlı inkişafın təşviqi ilə bağlı qəbul edilən qərarlar;

5. *Beynəlxalq arenada mövqeyin gücləndirilməsi*: Şuşa zirvə görüşünün, əsasən, TDT-nin qlobal səviyyədə nüfuzunu artırmaq və beynəlxalq əməkdaşlıq imkanlarını genişləndirmək məqsədinə xidmət etməsi, Azərbaycanın bu tədbir vasitəsilə Türk dünyası ilə əlaqələrini möhkəmləndirməklə yanaşı, qlobal siyasi və iqtisadi proseslərdə daha fəal rol oynamaq niyyəti;

6. *Liderlik və diplomatik səylər*: Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin və digər yüksək səviyyəli rəsmilərin zirvə görüşündəki çıxışları, təşəbbüsləri və diplomatik səylərinin türkdilli dövlətlər arasında əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi və regional sabitliyin təmin edilməsi baxımından əhəmiyyətli addımlar olması;

7. *Milli birlik və həmrəylik*: Türk Dövlətləri Təşkilatına üzv dövlətlərin milli birlik və həmrəylik nümayiş etdirməsi, Şuşa zirvə görüşünün bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıması, türk dünyasının ortaq dəyərlərini və mədəni köklərini daha da gücləndirməsi.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Şuşada daha bir tarix yazdı: Türk dünyasının birliyini Zirvəyə daşıyan Qarabağ Bəyannaməsi*. (2024, 06 iyul). Yenicag.az. <https://yenicag.az/azerbaycan-susada-daha-bir-tarix-yazdi-turk-dunyasinin-birliyini-zirveye-dasiyan-qarabag-beyannamesi/>
2. Akçapa, M. (2023). Türk Devletleri Teşkilatı'nın Tarihsel Gelişimi: Teşkilatın Dünü, Bugünü ve Yarını [Historical Development of the Organization of Turkish States: Yesterday, Today and Tomorrow of the Organization]. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 11(34), 473-491. <https://doi.org/10.33692/avrasyad.1223099>
3. AZƏRTAC. (2024, 07 iyul). *Şuşada Türk Dövlətləri Təşkilatının Dövlət başçılarının qeyri-rəsmi Zirvə görüşündə Qarabağ Bəyannaməsi imzalanıb*. https://azertag.az/xeber/susada_turk_dovletleri_teskilatinin_dovlet_baschilarinin_qeyri_resmi_zirve_gorusunde_qarabag_beyannamesi_imzalanib-3086030
4. APA. (2024, 13 noyabr). *Bakıda Azərbaycan, Qazaxıstan və Özbəkistan prezidentlərinin üçtərəfli görüşü olub, sənədlər imzalanıb*. <https://apa.az/resmi-xeber/bakida-azerbaycan-qazaxistan-ve-ozbekistan-prezidentlerinin-ucterefli-gorusu-olub-875921>
5. Hakan, F. (2024, 06 iyul). *Şuşa Vətən müharibəsində Azərbaycanın şanlı Qələbəsinin rəmzidir*. https://azertag.az/xeber/hakan_fidan_susa_veten_muharibesinde_azerbaycanin_sanli_zelebesinin_remezidir-3085726
6. Nuriyev, A. (2024, 07 iyul). *Şuşa Zirvə görüşü – Türk dünyasının mühüm platforma meydanı – Şərh*. <https://report.az/xarici-siyaset/susa-zirve-gorusu-turk-dunyasinin-muhum-platforma-meydani-serh/>
7. Orucova, N. (2024, 10 avqust). *“Yaşıl Dəhliz”: Mərkəzi Asiyadan Azərbaycana və daha sonra Avropaya”*. <https://tv.ikisahil.az/post/536105-yashil-dehliz-merkezi-asiyadan-azerbaycana-ve-daha-sonra-avropaya>
8. Report. (2024, 06 iyul) *Şuşada TDT-nin dövlət başçılarının qeyri-rəsmi Zirvə görüşü keçirilib. Prezident İlham Əliyev tədbirdə çıxış edib*. <https://report.az/daxili-siyaset/susada-tdt-nin-dovlet-ve-hokumet-baschilarinin-qeyri-resmi-zirve-gorusu-baslayib-ilham-eliyev-tedbirde-istirak-edir/>

9. Səlim, N. (2024, 07 iyul). *Türk Dövlətləri Təşkilatı Şuşadan dünyaya hansı mesajları verdi? – Şərh.*
<https://konkret.az/turk-dovletleri-teskilati-susadan-dunyaya-hansi-mesajlari-verdi-serh/>
10. TDT. (2021). *Türk Devletleri Teşkilatı 8. Zirve Toplantısı.*
<https://www.turkicstates.org/tr/organizasyon-tarihcesi>
11. “*Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının yaradılması haqqında*” Naxçıvan Sazişinin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <https://e-qanun.az/framework/19038>

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/43/74-79>

Könül Niftəliyeva
Bakı Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
kenul.nifteliyeva@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3565-5421>

Təkestiqamətli informasiya axını: beynəlxalq kommunikasiyada qeyri-mütənasibliyin səbəbləri

Xülasə

Kommunikasiya insanların kollektiv və ya cəmiyyətdə özünü ifadə etməsinə imkan verən əsas amillərindən biridir. Bu proses insanı bioloji varlıqdan sosial varlığa çevirir. Məqalədə bu prosesin inkişaf mərhələləri araşdırılır. Araşdırmada fərdi və sosial-mədəni olaraq iki formada inkişaf edən bu prosesin insanların ehtiyaclarını ödəmək və əldə etdikləri mirasın gələcək nəsillərə ötürülməsi ardıcılığı müxtəlif formada təhlil edilir. Kommunikasiya prosesi həyata keçirilmə formasından, növündən, təsirindən, istiqamətindən və s. asılı olmayaraq, ümumilikdə, mənbə, mesaj, kanal (vasitə) və hədəf (qəbuledici) olmaqla dörd mərhələdən təşkil olunur. Məqalədə kommunikasiyanın gerçəkləşməsində əsas vasitələrdən biri hesab edilən medianın rolundan söhbət açılır.

Eyni zamanda təktərəfli informasiya axınına qarşı ikitərəfli informasiya axını anlayışının da araşdırmaya cəlb olunub. Təktərəfli xəbər və ya informasiya axını güc və texnologiyaya sahib olan inkişaf etmiş ölkələrdən digərlərinə doğru hərəkət edən bir proses olaraq xarakterizə edilir. İkitərəfli informasiya axını isə mənbə və hədəfin bir-birlərinə təsir etməsinə imkan verən və demokratik prinsiplərə əsaslanan ideal kommunikasiya növü olaraq göstərilir. Dünyada informasiya və xəbər axınının sosial dəyərlər çərçivəsində və əsas kommunikasiya prinsiplərinə uyğun şəkildə həyata keçirilməsi ictimaiyyət üçün vacib olduğu vurğulanır.

Açar sözlər: *media, kommunikasiya, kommunikasiya strategiyası, qeyri-mütənasiblik, informasiya axını, informasiya cəmiyyəti, qloballaşma*

Konul Niftaliyeva
Baku State University
PhD in Philology
kenul.nifteliyeva@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3565-5421>

Unidirectional Flow of Information: Causes of Imbalance in International Communication

Abstract

Communication is one of the primary factors that enables individuals to express themselves collectively or within society. This process transforms a person from a biological being into a social being. The article examines the stages of development of this process. In the study, this process, which develops in two forms—individual and socio-cultural—is analyzed in various ways, focusing on the sequence of fulfilling human needs and passing down inherited knowledge to future generations. Regardless of its form, type, effect, or direction, the communication process consists of four stages: source, message, channel (medium), and target (receiver). The article highlights the role of the media as one of the main tools in the realization of communication.

At the same time, the concept of two-way information flow is introduced in contrast to the one-way flow of information. One-way information flow is characterized as a process moving from developed countries, which possess power and technology, toward other countries. On the other hand, two-way information flow is presented as an ideal form of communication based on

democratic principles, allowing both the source and the target to influence each other. The importance of conducting the flow of information and news within the framework of social values and in accordance with the main principles of communication is emphasized as vital for society.

Keywords: *media, communication, communication strategy, imbalance, information flow, information society, globalization*

Giriş

Kommunikasiyanın beynəlxalq xarakter daşması ilə birlikdə informasiya da iqtisadi maraqlar çərçivəsində bir istehsal obyektinə çevrilmişdir. Belə ki, onun istehsalçısı olan ölkələr də bir çox cəhətdən inkişaf etmə imkanına sahib olmuşdur. Bunun nəticəsində inkişaf etmiş ölkələr ilə digər ölkələr arasında informasiyanın birtərəfli axını problemi də gündəmə gəlmişdir (Öztekın, Ayhan, 2021, s. 757). İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarına çıxışı olmayan və ya məhdud çıxışlı cəmiyyətlər arasında rəqəmsal uçurum olaraq da xarakterizə edilən bir vəziyyət ortaya çıxmışdır (Geray, 2003, s. 135). Bu uçurum ölkələr arasındakı iqtisadi və sosial-mədəni fərqlərin də gedərək artmasına və asılılığın daha da çoxalmasına yol açmışdır.

Tədqiqat

Asılılığın genişlənməsində sərbəst informasiya axını doktrinası mühüm yerə sahibdir. Belə ki, bu doktrina, xüsusilə, İkinci Dünya müharibəsindən sonra rabitə sənayesi sahəsində digərlərindən hər zaman bir addım öndə olan ABŞ-ın kommunizmə qarşı mübarizə çərçivəsində liberalizm fəlsəfəsini özündə əks etdirmişdir. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 19-cu maddəsinə daxil edilən doktrina, informasiyanın sərbəst dövriyyəsi önündəki bütün maneələri aradan qaldıraraq informasiya istehsalçılarının dünyanın istənilən nöqtəsində azad formada fəaliyyət göstərmə imkanı təmin etmişdir (Ansarov, 2008, s. 30-31). Beləliklə, beynəlxalq siyasətdə informasiyanın sərbəst dövriyyəsi həm də SSRİ ilə müharibədə silah kimi istifadə olunmuşdur (Akdemir, 2000, s. 107-108). Ancaq çox keçmədən, SSRİ başda olmaqla, yenicə müstəqilliklərini qazanmış olan dövlətlər doktrinanın praktikada yalnız ABŞ-ın tələb etdiyi məlumatların sərbəst dövriyyəsinə icazə verdiyini iddia edərək bu siyasətə qarşı çıxmışdılar. Belə ki, siyasi cəhətdən öz suverenliyini əldə etmələrinə baxmayaraq, hələ də iqtisadi cəhətdən keçmiş müstəmləkə dövlətlərindən asılı olan xalqlar BMT kimi çoxmillətli təşkilatlarda bərabər beynəlxalq kommunikasiya nizamının yaradılması üçün öz tənqid və tələblərini irəli sürmüşdülər (Karslı, 2020, s. 32-35). Bunun nəticəsində dörd əsas məsələni incələmək üçün 1978-ci ildə UNESCO tərəfindən Sean MacBridein rəhbərlik etdiyi bir komisiyyə yaradılmışdır. Bu məsələlər dünyadakı kommunikasiyanın mövcud vəziyyətini öyrənməkdən, sərbəst və balanslı informasiya axışına mane olan problemləri ortaya çıxarmaqdan, yeni iqtisadi nizam çərçivəsində yeni kommunikasiya nizamının necə formalaşdırılacağını təyin etməkdən və dünya ictimaiyyətinin maarifləndirilməsində medianın necə istifadə edilə biləcəyi ilə bağlı məlumatlardan ibarət olmuşdur. 1980-ci ildə qəbul edilən və MacBride hesabatı olaraq da tanınan “Bir çox səs, tək bir dünya” (“Many voices, one world”) adlı hesabatda; daha çox ədalət və bərabərlik, daha çox qarşılıqlı məlumat mübadiləsi, kommunikasiya axışlarında daha az asılılıq, mesajların aşağıya doğru daha az yayılması, daha çox özgüvən və mədəni kimlik və bütün insanlıq üçün daha çox faydalı olmaq Yeni İnformasiya və Kommunikasiya Nizamının hədəfləri olaraq müəyyənləşdirilmişdir (MacBride, 1993, s. 283). Fəqət bu və bundan sonra həyata keçirilən çalışmaları mərkəz və çevrə ölkələr arasındakı bərabərsizliyin və asılılığın azalmasında o qədər də effektiv rol oynamamışdır.

Soyuq müharibənin sona çatması ilə birlikdə iqtisadiyyatın qloballaşması ilə bağlı atılan addımlar (Ticarət və kapitalın beynəlmiləşməsi, transmilli şirkətlərin gücünün artırılması, Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF), Dünya Bankı (DB) və Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) kimi iqtisadi qurumların əsas faktorlar olaraq ortaya çıxması) təkcə kommertiya məhsullarının deyil, həm də ölkələrarası informasiya hərəkətiliyinin də sürətlənməsinə təkan vermişdir (Steger, 2013, s. 73). İnformasiyanın inkişaf etmiş ölkələrdə intensiv bir şəkildə istehsalı inkişaf etməmiş ölkələr arasındakı fərqləri də dərinləşdirmişdir.

Tədqiqatçı Girgin beynəlxalq kommunikasiyada inkişafda olan ölkələrin geri qalmasının əsas səbəblərini aşağıdakı şəkildə açıqlamağa çalışmışdır:

1. Texnologiya və infrastrukturun olmaması. Geniş infrastruktur imkanlarına sahib olan və qabaqcıl kommunikasiya texnologiyalarından yararlanan inkişaf etmiş ölkələr, coğrafi çətinliklər olmadan dünyanın ən ucqar bölgələrinə belə asanlıqla çatmaq imkanına sahibdirlər. Keçmiş müstəmləkə ölkələrində isə yeni hökumətlər formalaşsa belə, yeni texnologiya və infrastruktur baxımından gerilik mövcuddur. Eyni zamanda bu ölkələr kommunikasiya sahəsindəki alət və avadanlıqların istehsal və ya idxalında böyük miqyasda inkişaf etmiş ölkələrdən asılıdırlar.

2. İqtisadi problemlər. Yaranma tarixi daha yeni olan inkişafda olan ölkələrdə dövlətin təşkilatlanma mexanizması yaxşı qurulmadığından vergi sistemində çatışmazlıqlar mövcuddur. Həmçinin bürokratik strukturun zəifliyi, müəyyən qurum və müəssisələrin yoxluğu, sənayenin inkişaf etməməsi, gəlir səviyyəsi aşağı olan dövlət və xalqın kommunikasiya sahəsinə kifayət qədər vəsait ayırmasına mane olur. İqtisadiyyatın inkişaf etməməsi kommunikasiya sahəsində də geriliyə səbəb olur ki, bu da ölkənin dünyadakı imicinin yaxşılaşdırılmasını mümkünəz hala gətirir.

3. Xəbər istehsalı və yayımındakı mövcud çatışmazlıqlar. İnkişafda olan ölkələr kommunikasiya texnologiyaları baxımından inkişaf etmiş ölkələrdən asılı olduqlarından öz səslərini dünyaya çatdırmaqda problemlər yaşayırlar. Belə ki, bu ölkələrə asılı olduqları ölkələr tərəfindən xəbər və informasiya axını son dərəcə intensiv olsa da, əks axın həm kəmiyyət, həm də mövzu baxımından məhduddur. İnkişafda olan ölkələrdə maliyyə resuslarının çatışmazlığı, kadr əksikliyi və s. kimi problemlər informasiyanın toplanmasında və dünyaya yayılmasındakı manelərdəndəndir.

4. Manelər. Bütün bunlardan başqa daxili təhlükəsizlik problemləri, nəqliyyatda yaşanan çətinliklər, zəif kommunikasiya infrastrukturunu, eləcə də sosial mühit imkanlarının yetərincə olmaması və s. səbəblərdən zərurət olmadıqca xarici jurnalistlər bu ölkələrə getmirlər. Bu ölkələrdə idarəedicilərin “xoşuna gəlməyən” xəbərləri yazan jurnalistlər tez-tez yaşayış icazələrinin ləğvi, ünsiyyət imkanlarının məhdudlaşdırılması və ya bloklanması, deportasiya, həbs və s. kimi hallarla qarşılaşdıqlarından geri qayıtmaq məcburiyyətində qalırlar (Girgin, 2002, s. 49-51).

Bir sözlə, təktərəfli xəbər və ya informasiya axını güc və texnologiyaya sahib olan inkişaf etmiş ölkələrdən digərlərinə doğru hərəkət edən bir proses olaraq xarakterizə etmək olar. Xüsusilə, media vasitəsi ilə həyata keçirilən təktərəfli informasiya dövriyyəsi inkişaf etmiş ölkələrin imicinin formalaşmasında və onların ideologiyaların yayılmasında mühüm rol oynayır (Aziz, 1981).

Təktərəfli informasiya axınına qarşı ikitərəfli informasiya axını anlayışının da meydana gəldiyini vurğulamaq lazımdır. İkitərəfli informasiya axını tədqiqatçılar tərəfindən mənbə və hədəfin bir-birlərinə təsir etməsinə imkan verən və demokratik prinsiplərə əsaslanan ideal kommunikasiya növü olaraq xarakterizə edilmişdir. Onlara görə, dünyada informasiya və xəbər axınının sosial dəyərlər çərçivəsində və əsas kommunikasiya prinsiplərinə uyğun şəkildə həyata keçirilməsi ictimaiyyət üçün çox vacibdir (Bıçakçı, 2000, s. 30-32). Buna görə də medianın milli inkişafı dəstəkləməsi üçün fəaliyyət göstərməsi əsas faktorlardan hesab edilir. Tədqiqatçıların fikrincə, həmçinin, ədalətli kommunikasiyanın həyata keçirilməsi üçün Qərbi media Üçüncü dünya ölkələrini mənfəət rəqibindən əks etdirməyi dayandırmalı və inkişaf etməkdə olan ölkələrə daha çox yer və vaxt ayırmalıdır. İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında informasiya axınının məzmunu, həcmi və sıxlığı azad və bərabərlikçi olmalıdır (Akdemir, 2000, s. 111-112).

Ümumilikdə, təktərəfli informasiya axını prosesində ABŞ və Qərbi mərkəzli beynəlxalq media qurumlarının Üçüncü dünya ölkələrini daha çox münafiqələr, müharibələr, siyasi çəkişmələr, terror, miqrasiya, aclıq, səfalət və s. kimi mənfəət hadisələrlə dünya ictimaiyyətinə təqdim etdiyini müşahidə etmək mümkündür. Bu da həmin ölkələrin beynəlxalq arenadakı imicinin formalaşmasına ciddi zərər verən amillərdən biri olaraq dəyərləndirilə bilər.

5. Qlobalizm və onun mediaya təsirləri. Qlobalizmi dar mənada investisiyanın bütün dünyaya yayılması və bütün dünyanın texnologiya sahəsindəki inkişafının paralelində maliyyə bazarına çevirilməsi olaraq ifadə etmək mümkündür (Aydemir, Kaya, 2007, s. 264). İqtisadiyyatın qloballaşması dünya miqyasında qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin intensivləşməsinə və genişlənməsinə təkan verərək yeni, nəhəng transmilli korporasiyalar, güclü beynəlxalq iqtisadi institutlar və ticarət sistemlərini meydana gətirmişdir (Bilgili, 2005, s. 95).

Qlobalizm təkcə iqtisadi deyil, həmçinin sosial, siyasi və mədəni sahələrdə də öz təsirini göstərmişdir. Bu təsirlərin xüsusiyyətləri ilə bağlı fikir bildirən tədqiqatçıların hiperqlobalistlər,

skeptiklər və transformasiyaçıları olaraq üç qrupa ayrıldığını söyləmək mümkündür. Hiperqlobalistlərə görə, sənaye dövrünün məhsulu olan milli dövlətlər qloballaşma dövründə öz əhəmiyyətini itirmiş və səlahiyyətlərini başqaları ilə bölüşməyə məcbur edilmişdir. Qloballaşma hər kəsin qlobal bazar qanunlarına bağlı olduğu yeni dövrün yaranmasına səbəb olmuşdur. Bununla belə, qloballaşma ölkələr arasında beynəlxalq əməkdaşlığı asanlaşdırmışdır. Fərqli cəmiyyətlərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsinin artması onların ümumi maraqlarının dərk edilməsində əhəmiyyətli rol oynamış və qlobal sivilizasiyanın formalaşması üçün mühüm zəmin hazırlamışdır (Bozkurt, 2014, s. 34-35). Qlobalizm anlayışının özünü belə müəmmalı olaraq dəyərləndirən skeptiklərə görə isə, bu anlayış hiperqlobalistlər tərəfindən həddindən artıq şişirdilərək bir mif halına gətirilmişdir. Onlara görə, qlobalizm özü ilə birlikdə inteqrasiyadan daha çox münaqişələri gətirmişdir. Eyni zamanda qloballaşma milli dövlətləri daha da güclənmişdir. Çünki milli dövlətlər öz maraqlarına zidd olan hadisələrlə qarşılaşdıqlarında buna daha çox reaksiya vermə gücünə sahib olmuşdurlar. Qlobalizm transformasiyaçıları tərəfindən isə, dünya nizamını və müasir cəmiyyəti yenidən yaradan siyasi, sosial və iqtisadi güc olaraq dəyərləndirilmişdir. Kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı nəticəsində cəmiyyətlər arasındakı inteqrasiyanın qarşısının alınmasının mümkün olmadığını qeyd edən transformasiyaçıları görə, bu proses milli dövlətlərin strukturunun yenidən qurulmasına səbəb olmuşdur (Held et al., 1999, p. 10).

Qloballaşma sayəsində dünyada ictimai, sosial münasibətlər intensivləşmiş, fəaliyyətlər və qarşılıqlı asılılıq genişlənərək yayılmışdır. Coğrafi məsafələrin əhəmiyyətini itirməsi insanların emosional olaraq özlərini qlobal dünyanın bir parçası kimi qəbul etməsinə gətirib çıxarmışdır (Cebeci, 2011, s. 367-368).

Qloballaşma ilə birlikdə media da önəmli sənaye sahəsinə çevrilmişdir. Belə ki, 1980-ci ildən sonra dünyada gerçəkləşdirilən neo-liberal politikalar nəticəsində media qurumları əməliyyat xərclərini azaltmaq, gəlirlərini artırmaq və sektordan kənar qalmamaq üçün böyümə strategiyası tətbiq etməyə başlamışdır. Şirkətlərin birləşdirilməsi, mövcud şirkətlərə yeni şirkətlərin daxil edilməsi, media sahəsində holdinqlərin yaranmasına və medianın inhisarlaşmasına yol açmışdır (Bilgili, 2005, s. 98). Əyləncə sektoru adı altında bir çox media müəssisələrinə də sahib olan bu nəhəng şirkətlər qlobal səviyyədə media monopoliyası meydana gətirmişdir (Yılmaz, 2020, s. 45-46). Media sahəsindəki inhisarlaşmalar nəhəng media qurumları qarşısında digər kiçik miqyaslı media qurumlarının rəqabətə tap gətirməyərək fəaliyyətini dayandırmasına səbəb olmuşdur (Enserov, 2019, s. 71).

Siyasi hakimiyyətə nəzarət etmək istəyən media sahibləri ilə, medianı siyasi hakimiyyətini gücləndirmək üçün istifadə etməyə çalışan güc strukturları arasında bir çox hallarda qarşılıqlı razılığın əldə olunması cəmiyyətin doğru məlumat almaq azadlığını məhdudlaşdırmışdır. Mənfəətlərini artırmaq məqsədi güdən media şirkətləri ictimai maraqları ikinci plana ataraq daha böyük auditoriyaya çata bilmə yarışına girmişdir. Belə ki, əsas vəzifəsi cəmiyyəti məlumatlandırmaq olan media digər bazarlardan gələn investisiyanın təsiri ilə sənşənəşərək kommersiya səciyyəsi daşımağa başlamışdır.

Qloballaşan media, həmçinin insanları istehlaka əsaslanan fərdi həyat tərzinə istiqamətləndirərək onlara yeni bir dünya vətəndaşlığı qazandırmışdır. Yeni mədəni dəyərlərin yaradılması ilə birlikdə, ənənəvi dəyərlərə də təsir edərək onların dəyişməsinə və yenidən formalaşmasına səbəb olmuşdur (İrvan, 1997, s. 11). İstehlak vərdişlərinin artması, popülər mədəniyyətin yayılması, cəmiyyətin yaşam formalarının dəyişməsi və monotonlaşması yeni media imperializminin doğmasına şərait yaratmışdır.

Kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı məsafələri ortadan qaldıraraq insanların asanlıqla dünyanın istənilən yerindən məlumat və xəbərlərə çatmasına imkan vermişdir. Media qloballaşmanın bir parçası olaraq zaman və məkan anlayışını yenidən tənzimləyərək dəyişdirmişdir. Medianın qloballaşması, eyni zamanda dövlətin nəzarəti altında özünü yeniləməyən, bir çox məsələlərə biganə qalan sistemləri də dəyişməyə məcbur etmişdir (Herman & McChesnesney, 2004, p. 8). Başqa bir sözlə, media qlobalizmlə birlikdə böyük potensiala sahib olmuşdur.

Qloballaşma insanların başını dörd divar arasından çıxararaq dünyada baş verənlərdən xəbərdar olmasına imkan vermişdir. İnternetin yeni media vasitələrinin inkişaf etdirilməsinə şərait yaratması

qloballaşmanın təsiri ilə bir inqilab yaratmışdır. Rəqəmsal media istehlakçı vərdişlərini və ənənəvi mediadakı iş modellərini əsaslı bir şəkildə dəyişdirərək yeni rəqabət sahələri ortaya çıxarmışdır.

6. Beynəlxalq media orqanlarının strukturu və xüsusiyyətləri. 20-ci əsrin əvvəllərindən etibarən, mühüm kommunikasiya vasitələrindən birinə çevrilən media öncə yalnız fəaliyyət göstərirdiyi bölgədəki hadisələri diqqət mərkəzinə alırdısa, qloballaşma ilə birlikdə insanların dünyadaki hadisələrdən xəbərdar olma ehtiyacı medianın sərhədləri aşaraq beynəlmiləşməsinə səbəb olmuşdur. Bunun nəticəsində də informasiyanın əldə edilməsi və istehsalı mərhələsi də zamanla bu istiqamətdə inkişaf etmişdir (Şahin, 2011).

Beynəlxalq medianın ilk nümunələri xəbər agentlikləri olmuşdur. İkinci Dünya müharibəsindən sonra ABŞ-nin bir çox sahədə olduğu kimi, kommunikasiya sahəsində də üstünlüyü ələ keçirməsi bu zamana qədər hakim mövqedə olan Reuters və France Press (AFP) kimi agentliklərinin nisbətən geri planda qalmasına gətirib çıxarmışdır. Belə ki, beynəlxalq arenada sərbəst informasiya axını müdafiə edən ABŞ əsasını qoyduğu Associated Press (AP) agentliyi ilə digərləri ilə rəqabətdə üstünlüyü əldə etmişdir. Əsas funksiyası xəbər və ya xəbər üçün lazımı matrealları toplamaq, onları müxtəlif formatlarda istehsal etmək və hədəf auditoriyaya, maraqlı tərəflərə, abunəçilərə yaymaq və müştərilərə satmaq olan xəbər agentlikləri inkişaf edən hər bir yeni texnologiya ilə ayaqlaşmağı bacarmışdır (Şahin, 2013, s. 197).

Kommunikasiya texnologiyasının inkişafı, siyasi blokların dağılması və investisiya dövryyəsinin asanlaşması beynəlxalq media orqanlarının başqa ölkələrdə nümayəndəliklər açaraq, məzmun istehsalı prosesi ilə məşğul olmasına və dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan milyonlarca insana çatmasına şərait yaratmışdır (Artun, 2016, s. 12). Beynəlxalq media orqanları, həmçinin həyata keçirdikləri satınalmalar və birləşmələr vasitəsi ilə istehsal resursları ilə paylaşım kanalları arasında əlaqə yaradaraq daha tez və az xərclə daha geniş auditoriyaya xitab edə bilmişdir (Kadioğlu, 2014, s. 25).

Beynəlxalq media orqanlarının həyata keçirdikləri satınalmaları və ya birləşmələrin səbəblərini aşağıdakı şəkildə sıralamaq mümkündür:

1. Potensial riskləri bölüşmək.
2. Sinerji effekti yaratmaq.
3. Vergi üstünlüklərindən yararlanmaq.
4. Xərcləri azaltmaq.
5. Rəqabət qabiliyyətini artırmaq.
6. Maliyyə yeniliklərindən faydalanmaq.
7. Texniki məlumat axını sürətləndirmək.
8. Kapitalı gücləndirərək daha güclü olmaq (Aytekin, 2016, s. 426-427).

Bütün bunlar beynəlxalq media qurumlarının daha da güclənməsinə və təsir dairəsini genişləndirməsinə şərait yaratmışdır.

Nəticə

Beynəlxalq media qurumlarının daxili strukturuna və iş üslubuna nəzər salındığında bir-birləri ilə əlaqəli bir neçə tendensiyanın olduğunu görmək mümkündür. Belə ki, mülkiyyətlərini gücləndirməyə çalışan beynəlxalq media qurumları artıq bir platformada çox sayıda müxtəlif formatlı məzmunlarla yanaşı, eyni zamanda bir neçə platformada tək məzmunu da təqdim edə bilirlər. Platformalar arasında kommunikasiya məhsullarının bu axıcı hərəkəti reklam gəlirlərini artırmaq üçün auditoriyaların fərdiləşdirilməsini və seqmentləşdirilməsini təşviq etmişdir (Leandros, 2011).

Ədəbiyyat

1. Akdemir, S. (2000). *Yeni küresel medya stratejileri* [New Global Media Strategies]. *Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 0(8), 69-80.
2. Ansarov, V. (2008). *Uluslararası enformasyon akışı çerçevesinde Azerbaycan'da görsel-işitsel yayıncılık ve habercilik* [Visual-Audio Broadcasting and Journalism in Azerbaijan within the Framework of International Information Flow]. (Yayımlanmamış dissertasiya işi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

3. Artun, F. (2016). *Uluslararası medya ve yerel operasyonlar: Al Jazeera örneği* [Supranational Media and Local Operations: The Case of Al Jazeera]. (Yayımlanmamış dissertasiya işi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
4. Aydemir, C., Kaya, M. (2007). *Küreselleşme kavramı ve ekonomik yönü* [The Concept of Globalization and Its Economic Aspect]. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(20), 260-282.
5. Aytekin, M. (2016). *Medya endüstrisi* [Media Industry]. İstanbul Üniversitesi AÖF Yayınları.
6. Aziz, A. (1981). *Radyo ve televizyona giriş* [Introduction to Radio and Television]. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
7. Bilgili, C. (2005). *Medya(nın) ekonomisi ve medya ürününe etki biçimleri* [Economics of Media and Ways of Influencing Media Products]. *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, 0(3), 95-112.
8. Bozkurt, V. (2014). (Red.) C. I. Büyükbaykal. *Küreselleşme, kavram, gelişim ve yaklaşımlar, küreselleşmenin insani yüzü: 2000. Küreselleşme ve küresel çağda medya* [Globalization, Concepts, Development and Approaches, The Human Face of Globalization: 2000. Globalization and Media in the Global Era]. Derin Yayınları.
9. Cebeci, İ. (2011). *Küreselleşme yaklaşımları kapsamında küreselleşme sürecinin tarihsel değerlendirmesi* [Historical Evaluation of the Process of Globalization within the Framework of Globalization Approaches]. *Sosyoloji Konferansları*, 10(43), 359-386.
10. Enserov, V. (2019). *Uluslararası enformasyon akışında dengesizliğe sebep olan etkenler* [Factors Leading to Imbalance in International Information Flow]. *İNİF E-DERGİ*, 4(2), 59-91.
11. Girgin, A. (2002). *Uluslararası iletişim, haber ajansları ve A.A.* [International Communication, News Agencies and A.A.]. Der Yayınları.
12. İrvan, S. (1997). *Medya kültür siyaset* [Media, Culture and Politics]. Ark Yayınları.
13. Kadioğlu, Z. K. (2014). *Uluslararası medya sermayesinin yayılmacılığı ve Türk medyası* [The Expansion of International Media Capital and Turkish Media]. *E-GIFDER*, 2(3), 16-33.
14. Karşı, I. (2020). *Uluslararası rejim kuramına göre uluslararası iletişim düzeninin analizi* [Analysis of the International Communication System According to the International Regime Theory]. (Yayımlanmamış dissertasiya işi). Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
15. MacBride, S. (1993). *Bir çok ses, tek bir dünya* [Many Voices, One World] (Terc. Ö. Ertuğrul). UNESCO Türkiye Milli Komisyonu İletişim Komitesi Yayını.
16. Öztekin, A., Ayhan, P. (2021). *Tarihsel süreç içerisinde enformasyon dengesizliği, uluslararası girişimler ve çözüm önerileri* [Information Imbalance in Historical Process, International Initiatives, and Solution Proposals]. *Erciyes İletişim Dergisi*, 8(2), 755-776.
17. Şahin, A. (2011). *Eleştirel medya okuryazarlığı* [Critical Media Literacy]. Anı Yayıncılık.
18. Şahin, M. (2013). *Ajans gazeteciliği ve medya sektöründe haber ajanslarının etkinliği* [Agency Journalism and the Effectiveness of News Agencies in the Media Sector]. *İletişim Kuram ve Araştırmalar Dergisi*, 0(37), 195-210.
19. Yılmaz, M. (2020). *Medya kuruluşlarında mülkiyet yoğunlaşması ve etkileri: Türk medyası örneği* (Yayımlanmamış dissertasiya işi) [Concentration of Ownership in Media Organizations and Its Effects: The Case of Turkish Media]. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
20. Herman, E. S., & McChesney, R. W. (2004). *The Global Media*. Cassel Press.
21. Leandros, N. (2011). *The International Media System in Transition: A Human Development Perspective*. <https://www.newmedia21.eu/analizi/the-international-media-system-in-transition-a-human-development-perspective/>
22. Held, D., McGrew, A., Goldblatt, D., & Perraton, J. (1999). *Global Transformations: Politics, Economics and Culture*. Polity Press.

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/43/80-84>

Arzu İsayeva
Bakı Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
arzu.ahmadova@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-6032-3659>

Publisistika tariximizin görkəmli tədqiqatçısı

Xülasə

Təqdim olunmuş məqalədə görkəmli tarixçi alim, mətbuat araşdırmaçısı, yaradıcılığında milli məfkurə məsələsini həmişə ön planda saxlayan professor Şirməmməd Hüseynovun tədqiqatlarında milli yaddaş və mənəvi irs problemləri təhlil olunur. Müəllif bu mövzunun ətraflı araşdırılması üçün tədqiqat obyektini kimi professor Ş. Hüseynovun görkəmli publisist Üzeyir Hacıbəyli haqqında tədqiqatlarını əsas götürür.

Məqalədə qeyd olunduğu kimi, bütün Şərqi dünyasında ilk operanın müəllifi olan Üzeyir bəy Azərbaycan peşəkar musiqisinin banisi, xalqımızın və milli mənəviyyatımızın sarsılmaz sütunlarından biridir. Ü. Hacıbəyli təkcə ölməz musiqi əsərləri ilə deyil, həm də ədəbi yaradıcılığı və publisistik yazıları ilə də Azərbaycan xalqının ictimai fikir xəzinəsini zənginləşdirmişdir. Məqalədə qeyd olunduğu kimi, Ü. Hacıbəylinin XX əsrin əvvəllərindən başlayan qaynar ictimai fəaliyyəti, müxtəlif mətbu orqanlarda milli tərəqqiyə və ictimai oyanışa çağıran yazıları bir məşəl kimi xalqımızın dirçəliş yolunu işıqlandırmışdır. Buna görə də bəzi tədqiqatçılar Üzeyir Hacıbəyliyi "Azərbaycan xalqının dünya mədəniyyətinə bəxş etdiyi görkəmli ədəbi şəxsiyyət, xalqımızın iftixarı və XX əsrin qüdrətli sənətkarı" adlandırırlar. Professor Ş. Hüseynov isə milli düşüncəyə verdiyi töhfələrə görə onu "milli müqəddəslər" siyahısında görür.

Açar sözlər: mətbuat, milli ideya, milli yaddaş, mənəvi irs, mətn, publisistika

Arzu İsayeva
Baku State University
PhD in Philology
arzu.ahmadova@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-6032-3659>

An Outstanding Researcher of Our History of Journalism

Abstract

This article analyzes the issues of national memory and spiritual heritage in the research of Professor Shirmammad Huseynov, an outstanding historian, scholar, and media researcher, who consistently places the issue of national ideology at the forefront of his work. Investigating this topic in detail, the author draws on Professor Huseynov's research on the prominent publicist Uzeyir Hajibeyli.

As discussed in the article, Uzeyir Bey, the author of the first opera in the entire Eastern world, is the founder of professional music in Azerbaijan and one of the unshakable pillars of our people and national spirituality. U. Hajibeyli enriched the treasury of Azerbaijani public opinion not only with his immortal musical works but also with his literary creativity and journalistic writings. The article highlights U. Hajibeyli's active public activities, which began at the start of the 20th century, and his writings advocating for national progress and social awakening in various press outlets, which illuminated the path to our nation's revival like a torch. Therefore, some researchers refer to Uzeyir Hajibeyli as "an outstanding literary figure, the pride of our nation, and a powerful artist of the 20th century, whom the people of Azerbaijan have given to world culture." Professor

Shirmammad Hüseynov considers him one of the "national saints" for his contributions to national thought.

Keywords: *press, national idea, national memory, spiritual heritage, text, publicism*

Giriş

Mətbuat tarixi ilə bağlı tədqiqatların əsas istiqamətləri

Həm sağlığında, həm də vəfatından sonra “Azərbaycan qəzetçiliyinin duayeni” (“Təmrin” məcmuəsi, № 122) adlandırılan görkəmli mətbuat araşdırmaçısı, böyük jurnalistika alimi Şirməmməd Hüseynovun həyat və fəaliyyəti, elmi araşdırmaları və publisistika yaradıcılığı haqqında maraqlı yazılar dərc edilmişdir. Bu faktın özü professor Şirməmməd Hüseynovun milli düşüncə tariximizdəki yerini bir daha müəyyənləşdirməklə yanaşı, həm də onun elmi araşdırmaları, bir-birindən maraqlı əsərləri (Hüseynov, 1996; 2004; 2007) və mətbu fəaliyyətinin təkcə Azərbaycan üçün deyil, həm də bütün türk dünyası üçün elmi baxımdan müəyyən əhəmiyyət daşdığını təsdiq edir.

Tədqiqat

Peşəkar mətbuat tədqiqatçısı kimi Ş. Hüseynovun əsərlərini daha çox maraqlı edən araşdırmalarında milli yaddaşa geniş yer verilməsidir. Onun fikrincə, istənilən xalqın milli mənəvi bütövlüyü məhz qüdrət mənbəyi sayılan milli yaddaşdan keçir və bu yaddaşı olmayan, yaxud ondan uzaq düşmüş unutulmuş toplum məhvə məhkumdur (Orsər, 2019, s. 6). Ona görə də varlığını qoruyub saxlama instinkti ayıq olan və sabaha can atan xalqlar, onların öndə gedən zəka sahibləri daim milli yaddaşı qorumağa, keşiyində sərvaxt dayanıb onu diri saxlamağa çalışmışlar. Bu mənada Ş. Hüseynovun mətbuat araşdırmalarından danışmaq, təkcə ensiklopedik zəka sahibi olan böyük bir tarixçi alimin, qüdrətli publisistin yaradıcılığı haqqında danışmaq deyil, həm də XX əsr tariximizin həyəcanlı anlarından, milli haqq və ədalət uğrunda mübarizədən, davamlı ideya toqquşmalarından, çiyinlərini həmin mübarizələrin ağırlığı altına vermiş millət fədailərindən söz açmaq deməkdir. Bu baxımdan professor Ş. Hüseynovun publisistik yaradıcılığını tədqiq etdiyi belə millət fədailərindən biri də Azərbaycan tarixinin nəhəng simalarından olan Üzeyir bəy Hacıbəyli (Hacıbəyli, 2010).

Milli mədəniyyət və ictimai düşüncə tariximizdə Azərbaycan peşəkar musiqisinin banisi, görkəmli bəstəkar, xalqımızın və milli mənəviyyatımızın sarsılmaz sütunlarından biri olan Üzeyir Hacıbəyli təkcə ölməz musiqi əsərləri ilə deyil, ədəbi yaradıcılığı və publisistik yazıları ilə də ictimai fikir xəzinəmizi zənginləşdirmişdir. Onun XX əsrin əvvəllərindən başlayan qaynar ictimai fəaliyyəti, müxtəlif mətbu orqanlarda milli tərəqqiyə və ictimai oyanışa xidmət edən yazıları bir məşəl kimi xalqımızın dirçəliş yolunu işıqlandırmışdır. Bu mənada dahi Üzeyir bəy bənzərsiz istedadı, milli idealları və ilahi sənəti ilə öz xalqına təmənnəsiz xidmət göstərmişdir. Elə buna görə də Üzeyir Hacıbəyli “Azərbaycan xalqının dünya mədəniyyətinə bəxş etdiyi görkəmli ədəbi şəxsiyyət, xalqımızın iftixarı və XX əsrin qüdrətli sənətkarı” (Abbasov, 1985, s. 5) adlandırılan səhvlərdir. Çünki göstərilən milli mədəniyyətin tərəqqisi və ictimai şüurumuzun inkişafında, həqiqətən Üzeyir Hacıbəylinin misilsiz xidmətləri vardır.

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan xalqının mənəvi təkamülündə ciddi rol oynamış Ü. Hacıbəylinin çoxçalarlı və zəngin yaradıcılığı həmişə ədəbiyyatşünasların, ədəbi tənqidçilərin, mətbuat tarixçilərinin və musiqişünasların diqqət mərkəzində olmuşdur. Onun “məftunedici musiqisi, publisistikası, etik, estetik və ictimai-siyasi görüşləri, jurnalistlik fəaliyyəti və dramaturgiyası haqqında V. Vinoqradov, S. Kornev, S. Vurğun, M. Arif, M. C. Cəfərov, Ə. Sultanlı, M. İbrahimov, F. Köçərli... kimi görkəmli alim və yazıçıların qiymətli əsərləri” (Hacıbəyli, 1995, s. 7) mövcuddur. Professor Ş. Hüseynov kimi klassik bir tədqiqatçının bu sırada yer almasının və onun müstəqillik dövründə yenidən Üzeyir bəyin irsinə müraciət etməsinin isə xüsusi əhəmiyyəti vardır. Digər tərəfdən müstəqillik dövründə bu yaradıcılığa müraciət etməyin xüsusi rəmzi mənası da vardır.

Üzeyir Hacıbəylinin publisistik yaradıcılığı elmi araşdırmalarda

Azərbaycan milli mətbuatının tarixindən bəllidir ki, Üzeyir Hacıbəyli müxtəlif illərdə “Həyat”, “İrşad”, “Tərəqqi”, “Həqiqət”, “İqbal”, “Sovqat”, “Yeni iqbal”, “Açıq söz”, “Azərbaycan”, “Məktəb” kimi mütərəqqi qəzet və jurnallarda çalışmış, “Bisavad”, “Kəs”, “Filankəs”, “Behmankəs”, “Mizrab”, “Musiqiçi”, “Hamamçı”, “Çı” və digər imzalarla çıxış etmişdir. Onun yazıları təkcə milli

tərəqqiyə mane olan naqisliklərin tənqidi deyil, həm də maariflənməyə, dünyanın gedişatı və qonşu xalqlarla ayaqlaşmağa, millət quruculuğuna, işığa çağırış ruhundadır. Professor Ş. Hüseynovu Üzeyir bəyin publisitikasını araşdırmağa məhz bu işiq sövq etmişdir (Hüseynov, 2009).

Professor Ş. Hüseynov görkəmli bir alim kimi milli düşüncəmizin və ictimai-ədəbi fikir tariximizin parlaq siması olan Ü. Hacıbəylinin həm həyat fəaliyyətinə, həm bədii, həm də publisistik yaradıcılığına dərinləndirən bələd olmuşdu. O bilirdi ki, Üzeyir bəyin yaradıcılığı başdan-ayağa müasirlərinin yaradıcılığından tamam başqa publisistik ovqatı ilə fərqlənir: kinayəli üslub, komizm və sarkazmla aşılana təhkiyə tərzü bu publisistik nümunələrə əlavə estetik boya artırsa da, onları publisistikada “mənavi kamillik və əxlaqi axtarışlar”ın vahid realist və radikal-tənqidi kontekstlərdən kənara çıxarmır, belədə bütöv və tamdır (Orsər, 2019, s. 199). Ş. Hüseynov tədqiqatlarında bu məqama diqqət yetirmişdir ki, böyük publisistin yaradıcılığındakı estetik əlvanlıq, dil və üslub aydınlığı, təhkiyə tərzinin sadəliyi, süni konstruksiyalardan, stereotip ideyadan uzaqlıq onun məqalə və felyetonlarına ayrıca bir cazibə verir. Bu cazibə və yeni üslubla bağlı “axtarış effekti” müəllifə doğma olan mövzularda özünü daha qabarıq şəkildə göstərir və oxuculara güclü emosional təsir göstərir.

Publisistika tariximizdə parlaq yer tutan dahi Ü. Hacıbəylinin yaradıcılığında milli yaddaş və mənavi irs məsələlərini diqqətlə araşdırmış Ş. Hüseynov çox gözəl bilirdi ki, böyük ədibin əsərlərindəki mütərəqqi, demokratik fikirlər, köhnə həyatın və geriliyin tənqidi, zülmkar təbəqələrin nümayəndələrinə qarşı satirik gülüş öz başlanğıcını onun parlaq publisistikasından almışdır. Ü. Hacıbəylinin publisistik yazıları öz tematik genişliyi, ədəbi mənbələrdən, xüsusilə Şərq ədəbiyyatından gətirdiyi misallarla hər kəsi heyran qoymuşdur. Ü. Hacıbəyli “Molla Nəsrəddin”in yolunu davam etdirərək hər şeydən yazmış və cəmiyyətdəki eybəcərlikləri qamçılamaqla yanaşı, onlardan qurtuluş yollarını da göstərmişdir (Orsər, 2019 s. 198-199).

Professor Ş. Hüseynovun yaradıcılığı haqqında araşdırmalar aparmış tədqiqatçı Ramiz Orsərin (Orsər, 2019) qeyd etdiyi kimi, Üzeyir Hacıbəylinin publisistikasında (komediyalarında olduğu kimi) dövrün tarixi mənzərəsini, onun nəzəri-ideoloji və fəaliyyət baxımından mündəricəsini yalnız əyinti və sapıntılarla bərabərləşdirmək və eyni metodoloji səhvə, mürəkkəb ideoloji məsələyə, o illərə xas mexaniki münasibətlə yanaşmağa gətirib çıxarırdı. Konkret zaman çərçivəsində gedən proseslərin obyektiv-elmi dərk, dürüst qiymətləndirilməsi, bədii forma, janr, üslub tipologiyası baxımından fərqləndirilməsi, perspektivli axtarış və meyilləri müəyyənləşdirmək istiqamətində aparılan işlər bir çox hallarda sensor “qayçı”na tuş gəlmək deməkdir. Ü. Hacıbəylinin bəzi məqalələri məhz sovet senzurasının qəzəbinə tuş gələrək, ədibin kitablarına salınmamış, nəşrlərdə kənara qoyulmuşdur. Məhz ədibin bu məqalələri, eləcə də çap zamanı ixtisar və “redaktə” edilmiş əsərləri mətbuat tariximizin görkəmli tədqiqatçısı Ş. Hüseynovun nəzər-diqqətindən yayınmamışdır.

“Azərbaycan” qəzetindəki yazıların özəlliyi

Böyük tədqiqatçı-alim səbirlə axtarışlar aparmış, dahi sənətkarın əsərlərinin bibliografiasında, “Həyat və yaradıcılıq salnaməsi”ndə və ensiklopediyasında belə qeydə alınmamış publisistik yazılarını üzə çıxarmışdır (Orsər, 2019, s. 200). Bununla yanaşı, Ş. Hüseynov sovet dövründəki nəşrlərdə Üzeyir bəyin ixtisar edilmiş və hətta “redaktəyə” məruz qalmış məqalələrinin orijinalını da aşkar etmişdir. O, xüsusən Ü. Hacıbəylinin “Azərbaycan” qəzetindəki yazılarına diqqət yetirmişdir, çünki “Üzeyir bəyin jurnalistlik və publisistik fəaliyyətini diqqətlə tədqiq etdikdə bu nəticəyə gəlmək olur ki, onun fəal ədəbi yaradıcılığı məhz bu qəzetlə bağlıdır” (Hacıbəyli, 1995, s. 4). Bu qəzetdə Üzeyir bəyin Cümhuriyyət həyatının aktual problemləri, o cümlədən Qarabağ çevrəsində cərəyan edən dramatik hadisələrlə bağlı çoxsaylı yazıları dərc olunmuşdur.

Professor Şirməmməd Hüseynov sovet dövrünün sərt senzurasının hökm sürdüüyü şəraitdə dövrü nəşrlərdə Üzeyir Hacıbəylinin əsərlərinin “qayçı”ya məruz qalmasından və təhriflərdən davamlı danışıqla kifayətlənməmişdir. O, ədibin əsərlərinin müstəqillik dövründəki nəşrlərində də xeyli nöqsanların olduğunu aşkara çıxararaq, onların aradan qaldırılması üçün tədqiqatlarını davam etdirmişdir. Üzeyir bəy irsini, onun qələmindən çıxanları olduğu kimi oxucularına çatdırmaq üçün şərəfli bir işin zəhmətini bir vətəndaş qeyrəti ilə öz üzərinə götürmüş və bu məsul işi iki hissəli kitabın nəşri ilə tamamlamışdır. Nəticədə, “Üzeyir Hacıbəyli. Nəşrlərdə kənara qoyulmuş mətbu əsərləri. I hissə” (2009) və “Nəşrlərdə kənara qoyulmuş, ixtisar və “redaktə” edilmiş əsərləri. II

hissə” (2010) kitabları Ş. Hüseynovun titanik zəhmətinin bərpası kimi meydana çıxmışdır (Hacıbəyli, 2009, 2010).

Həcm etibarilə iki hissədən və üst-üstə 536 səhifədən ibarət olan bu kitablarla Üzeyir bəyin nəşrlərdə kənara qoyulmuş 150-dən çox məqaləsi, əvvəlki nəşrlərdə ixtisar və “redaktə” edilmiş 35-ə yaxın əsərinin tam mətni (1906-1915) yenidən oxucuların ixtiyarına verilmişdir. Vaxtilə “Kaspi”, “İrşad”, “Tərəqqi”, “Həqiqət” və “İqbal” qəzetlərində dərc olunmuş “Abad olasan abadanlıq”, “Teatr və musiqi”, “Gizli müşahidələr və aləmi-islam”, “Dil davası”, “Balaca felyeton. Qənd, çörək və ətin bəhsləri”, “Ordan-burdan” və s. onlarca yazı ilk dəfə professor Şirməmməd Hüseynovun zəhməti sayəsində qəzet səhifələrindən kitablara daxil edilmiş və oxuculara təqdim olunmuşdur. Əslində, bu qiymətli nəşrlər müstəqillik dövründə Ü. Hacıbəyli irsinə yenidən nəzər salmaq üçün tarixçilərimizə, mətbuat araşdırmaçılarına və tənqidçilərə ciddi araşdırma üçün zəngin material verir. Çünki böyük istedad sahibi olan Ü. Hacıbəylinin publisistikasında sosial-mədəni keçmişimizin bir çox aspektləri öz parlaq əksini tapmışdır. Bu səbəbdən də indi nəinki yaxın keçmişimizi, hətta milli publisistikamızın və kulturoloji düşüncəmizin gələcəyini xalqın milli dühasının bir parçasına çevrilmiş Üzeyir Hacıbəylisiz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Bu, inkarolunmaz bir reallıqdır (Hüseynov, 2018).

Müxtəlif mənbələrdən, o cümlədən arxivlərdən qəzet və jurnalları axtarıb-tapıb, faktları konstatasiya üsulu ilə də tədqiqatçı olmaq, nəyisə əmələ-ərsəyə gətirmək, ad, nüfuz “qazanmaq” olar. Ancaq Şirməmməd Hüseynov kimi mətbuat tədqiqatçısı zirvəsinə qalxmaq hər adama müyəssər olmur. Ona bənzəmək üçün gərək, əvvəla, tarixdən yaxşı baş çıxarasan, həm mətnşünas olasan, həm əski əlifbanı biləsən, həm də qəzet və jurnalların nəşr olunduğu dövrün ən xırda detallarını, mikroskop altında görünən həqiqətlərinə də bələd olasan. Onun oxucularına təqdim etdiyi tarixi jurnalistika mətnlərinin hamısında mətnə, dilə, dövrün üslubuna, klassik jurnalistlərə dərin məhəbbəti və bitib-tükənməyən sevgisi dayanır (Orsər, 2019, s. 204-205). Elə bu məhəbbət, bu sevgi ilə də Ş. Hüseynov ölməz Üzeyir Hacıbəylinin vaxtilə nəşrlərdən kənara qoyulmuş, ixtisar və “redaktə” edilmiş əsərlərinə yeni həyat vermişdir. Bu missiya Şirməmməd müəllimi bir çox alimlərdən fərqləndirən əsas keyfiyyətdir.

Professor Şirməmməd Hüseynovun klassik publisistik irsimizi yenidən təbliğ və nəşr edib onlara “yeni həyat vermək borcu” istiqamətindəki ardıcıl və məqsədyönlü fəaliyyətini təqdir edən alimlər haqlı olaraq qeyd edirlər ki, “Azərbaycan jurnalistikasının canlı korifeyi” klassik publisistik irsimizə bir neçə yöndən yanaşır. Yəni onun dərc etdirdiyi yazıları çeşidləməsinin və həmin materiallarla bağlı izah və şərhələrinin məzmununu, məqsədi çoxşaxəli və zəngindir. Alim bu sırada Üzeyir Hacıbəyli irsinin tədqiqinə də diqqət yetirərək göstərir ki, Şirməmməd Hüseynov klassik publisistik nəşrin bütövlüyünü, tamlığını bərpa etməklə milli elmə və əqli düşüncənin mükəmməlliyinə xidmət göstərir (Orsər, 2019, s. 206).

Nəticə

Hazırda humanitar elmi təfəkkür və elmi düşüncə yalnız mətnə əsaslanır. Müraciət edilən mətn mükəmməl olduqda ona istinadən söylənilən fikir, əldə edilən nəticə və qənaətlər də təhrifsiz, şəffaf və səmərəli olur. Bu baxımdan Şirməmməd müəllimin Üzeyir bəyin publisistik irsi üzərində apardığı mətnşünaslıq və bərpa işi elmi, həm də tarixi baxımdan çox əhəmiyyətlidir. Professorun özünün yazdığı “Ön söz”də ürəyinin odu ilə gördüyü işi belə açıqlayır: “Üzeyir bəy irsinin pərəstişkarı kimi mən də heç kəsdən sifariş, göstəriş və əməli kömək gözləmədən Üzeyir bəyin bu vaxta qədərki nəşrlərdə kənara qoyulmuş mətbu əsərlərini toplayıb oxuculara çatdırmağı qarşıma məqsəd qoymuşam. Artıq onun “Kaspi”, “Həyat”, “İrşad”, “Tərəqqi”, “Həqiqət”, “İqbal” qəzetlərində və “Molla Nəsrəddin” jurnalında dərc edilmiş bu qəbildən olan əsərlərinin 1904-1912-ci illəri əhatə edən I cildi hazırdır. Onu oxuculara təqdim edirəm. Oxucular özləri görsünlər ki, bu əsərləri vaxtilə nə üçün nəşrlərdə kənara qoymuşlar”. Beləliklə, tədqiqatçı alim vətəndaşın qəlbinin genişliyini, onun hərarətini, bu hərarətin möhtəşəmliyini və tükənməzliyini elə Üzeyir bəy sevgisi ilə də yenidən oxuculara çatdırmışdır. Bu baxımdan Üzeyir bəyin əsərlərinin iki cildliyi mükəmməl bir mətnşünaslıq işi olmaqla yanaşı, böyük hərfələrlə yazılan vətəndaş qayəsinin məhsuludur.

Böyük alim və böyük vətəndaş olan Şirməmməd Hüseynovun bu möhtəşəm işi – çap etdirdiyi iki cildlik təmənnəsizliyin bariz nümunəsi olmaqla Üzeyir bəy irsinin akademik nəşrinə yeni çağırış, dəstək və əməli köməyin bariz nümunəsi də sayıla bilər. Tədqiqatçı-alim Üzeyir bəyin nəşrlərdə kənara qoyulmuş, ixtisar və “redaktə” edilmiş əsərlərini bir yerə toplayıb çap etdirməklə həm Üzeyir bəyin milli məfkurəsini, həm də publisistik fəaliyyətini, onun mürəkkəb tarixi prosesdə Azərbaycanın istiqlaliyyəti uğrunda mübarizəsinin dinamikasını bütün təfəsilatı ilə yalnız Ş.Hüseynov kimi millətsevər bir alim edə bilərdi və etdi də. Çünki o alim gözəl bilirdi ki, müasir Azərbaycanın indiki mərhələsində də Üzeyir Hacıbəyli irsinin öyrənilməsinə və təbliğinə təkcə mütəxəssislərin deyil, eyni zamanda geniş oxucu kütləsinin, bütövlükdə milli və ictimai şüurun çox böyük ehtiyacı vardır (Abbasov, 1985; Orsər, 2019).

Görkəmli araşdırmaçı Şirməmməd Hüseynovun təkcə Üzeyir Hacıbəyov yaradıcılığına deyil, bütövlükdə Azərbaycan xalqının mili-mənəvi irsinə, minillik dəyərlərə münasibəti bir daha təsdiq edir ki, o, sadəcə, peşəkar tədqiqatçı, əsl alim, elm fədaisi olmaqla yanaşı, həm də “millət yaddaşının etibarlı keşikçisidir” (Rəfael Hüseynov). Məhz bu missiyasına görə də Şirməmməd müəllim irsini araşdırdığı millət fədailəri kimi, o da xalqımızın qəlbində əbədi yer tutmuşdur. Yəni o, təkcə publisistika tariximizin görkəmli tədqiqatçısı deyil, həm də ümumən milli-mədəni və mətbu irsimizin yaddaş kodlarını təzələyən millət xadimidir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A. (1985). *Ədəbiyyətə qovuşan sənətkar*. Yazıçı.
2. Hacıbəyli, Ü. (1995). *Fitnələr qarşısında*. Azərnəşr.
3. Hacıbəyli, Ü. (2009). *Nəşrlərdə kənara qoyulmuş mətbu əsərləri*. I hissə. Qanun.
4. Hacıbəyli, Ü. (2010). *Nəşrlərdə kənara qoyulmuş, ixtisar və “redaktə” edilmiş əsərləri*. II hissə. Qanun.
5. Hüseynov, Ş. (1996). *Müstəqilliyin çətin yolu... Biz hara gedirik?* Azərnəşr.
6. Hüseynov, Ş. (2004). *Milli haqq və ədalət axtarışında*. Adiloğlu.
7. Hüseynov, Ş. (2007). *Mətbu irsimizdən səhifələr*. “Çənlibel” NPM.
8. Hüseynov, Ş. (2009). *Müstəqilliyin çətin yolu... Reallıqlar, düşüncələr*. Elm.
9. Hüseynov, R. (2018). *Millət yaddaşının keşikçisi*. Elm və təhsil.
10. Orsər, R. (2019). *Haqqın səsi*. Elm və təhsil.

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/43/85-91>

Zaur Babayev

Baku State University

PhD in Philology

zaurbabayev58@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5749-6922>

Akif Babayev

Baku State University

mirikrim55@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5405-1880>

Prospects for the Use of Robots and Artificial Intelligence in Journalism

Abstract

The quest for efficiency in the era of ultra-fast internet and vast volumes of available information has taken on special forms – robots are now entering the field of journalistic competition for audiences. Algorithms capable of processing information quickly and producing text that is virtually indistinguishable from human-written content have already been implemented by major media industry giants such as Forbes, The Guardian, Associated Press, Los Angeles Times, and many others.

Robotization and artificial intelligence (AI) have become an integral part of the modern media ecosystem. This article aims to describe the current state of these technologies and their role in updating and modernizing journalism. It presents information on the impact of robotics and AI on journalistic practice, identifies potential consequences of AI for the future of journalism, and discusses the growing influence of these technologies. Despite increasing interest, the impact of AI on the news industry and our information environment remains poorly understood. There has also been insufficient attention given to the implications of the news industry's reliance on tech companies for AI. This article examines the use of AI in editorial, commercial, and technological areas, considering the structural implications of AI in news organizations. It concludes that AI technologies will enhance, rather than replace, the work of journalists, and that artificial intelligence does not pose a threat to professional journalism.

Keywords: *robotization of journalism, artificial intelligence, AI in journalism, automated journalism, algorithmic journalism, journalistic ethics*

Zaur Babayev

Bakı Dövlət Universiteti

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

zaurbabayev58@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5749-6922>

Akif Babayev

Bakı Dövlət Universiteti

mirikrim55@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5405-1880>

Jurnalistikada robotlardan və süni intellektdən istifadə perspektivləri

Xülasə

Ultra sürətli internet və inanılmaz həcmdə mövcud məlumat dövründə səmərəlilik uğrunda mübarizə xüsusi formalar alır – robotlar auditoriya üçün jurnalist döyüşləri sahəsinə daxil olur. İnformasiyanı mümkün qədər tez emal etməyə və insan mətnindən praktiki olaraq fərqlənməyən

mətn yaratmağa qadir olan alqoritmlər artıq Forbes, The Guardian, Associated Press, Los Angeles Times və bir çox başqaları kimi media sənayesi nəhənglərində özünü təsdiqləyib.

Robotlaşdırma və süni intellekt (AI) bu gün yeni media ekosisteminin ayrılmaz hissəsidir. Bu məqalə texnologiyaların status-kvonunu və onların jurnalistikanın yenilənməsində və müasirləşdirilməsində rolunu təsvir etmək, robot texnikası və süni intellektin jurnalistika praktikasının dəyişməsinə təsiri haqqında məlumatları təqdim etmək, süni intellektin jurnalistikanın gələcəyinə potensial nəticələrini müəyyən etmək məqsədi daşıyır. Artan marağa baxmayaraq, AI-nin xəbər sənayesinə və informasiya mühitimizə təsiri hələ də yaxşı başa düşülməyib. Xəbər sənayesinin süni intellekt üçün texnoloji şirkətlərə güvənməsinin nəticələrinə də kifayət qədər diqqət yetirilməyib. Məqalədə AI-nin xəbər təşkilatlarında struktur təsirlərini nəzərə alaraq, redaksiya, kommersiya və texnoloji sahələrdə AI-dən istifadə araşdırılır. Məqalədə süni intellektin jurnalistlərin əməyini əvəz etməyəcəyi, təkmilləşəcəyi və süni intellektin peşəkar jurnalistika üçün təhlükə yaratmadığı qənaətinə gəlinir.

Açar sözlər: jurnalistikanın robotlaşdırılması, süni intellekt, jurnalistikada süni intellekt, avtomatlaşdırılmış jurnalistika, alqoritmik jurnalistika, jurnalist etikas

Introduction

Robots and artificial intelligence are penetrating many professions, and journalism is no exception. Some media workers are happy to adopt new methods, others are afraid of losing their jobs, and others forbid them because of possible errors and boring writing style.

Ongoing technological disruptions and increasing competition in the digital media space have fundamentally changed the market situation for news media companies, raising concerns about the future sustainability of journalism and its practices in many parts of the world (Westlund, 2020).

At a time when global newsrooms are becoming smaller due to increasing technological advancements, robotic journalism has emerged as a threat to the fourth estate. Artificial intelligence has brought a new paradigm to modern journalism, and newsrooms around the world are facing fears of staff reductions. Automated journalism has already penetrated newsrooms with automated writing and distribution of news that has already become a reality without human supervision. In robotic journalism, also called automated or algorithmic journalism, news articles are created by computer programs and artificial intelligence rather than human reporters. The voice, tone, and style can also be changed depending on the desired outcome (Martin, 2018).

Scientists predict that in the near future, robots will search for topics (in fact, they are already searching), report news – and cope with this faster than people, and will edit texts better.

And yet, journalists today are forced to adapt and master new competencies related to the technical development of the media. The versatility of a media professional should be manifested not only in the ability to work with different channels of mass media transmission, but also in the ability to use Internet tools. The employer is counting on this.

Research

According to teachers of higher education institutions that graduate specialists in the media sphere, they are trying to introduce subjects, courses, electives, master classes, workshops, and internships into their programs, the purpose of which is to prepare future journalists for the challenges of the modern media market.

If you are planning to connect your professional life with the sphere of mass communications, be prepared for the fact that robots will soon be your competition, and only your willingness to flexibly and efficiently respond to changes will keep you afloat. Robotic devices are occupying more and more niches, threatening to displace human specialists in most professions. There is an opinion that artificial intelligence systems will never learn only one thing – creativity. On the other hand, there are many who are sure that by transferring craft tasks to robots, people will have the opportunity to realize themselves in more interesting and enjoyable areas. Let's consider specific examples of the introduction of artificial intelligence in the media sphere. Advantages and disadvantages of robot journalists.

Artificial intelligence technologies such as Machine Learning (L), Deep Learning (DL), Natural Language Processing (NLP), and Natural Language Generation (NLG) have become more embedded in every aspect of publishers' businesses over the last few years. Indeed, these can no longer be regarded as 'next generation' technologies but are fast becoming a core part of a modern news operation at every level – from newsgathering and production right through to distribution (Newman, 2022).

In the modern world, robots are actively being introduced into various fields of activity, including journalism. The use of robots in journalism opens up new opportunities for automating routine tasks, improving the quality of content and increasing the efficiency of journalists.

The Main Functions of Robots in Journalism

1. Data collection: Robots can automatically collect information from various sources, such as news sites, social networks, databases and others. This allows journalists to quickly obtain data for analysis and content creation.

2. Data analysis: Robots are capable of conducting complex analyses of large volumes of data, identifying important trends and patterns. This helps journalists identify key topics and events, as well as determine the most interesting and relevant materials for the audience.

3. Editing and proofreading: Robots can act as editors and proofreaders, checking texts for errors and typos. This helps improve the quality of publications and reduce the workload of journalists.

4. Interacting with the audience: Robots can answer readers' questions, collect feedback and analyze the audience's reaction to publications. This helps journalists better understand the interests of readers and tailor content to their needs.

5. Automated distribution: Robots can automatically distribute content across various platforms, such as social networks, instant messengers, news sites, and others. This allows you to quickly convey information to the audience and expand the reach of publications.

6. News monitoring: Robots can monitor news and events in real time, notifying journalists about important events. This helps them quickly respond to news and create relevant publications.

7. Sentiment analysis: Robots can analyze the sentiment of texts, identifying positive, negative, and neutral reviews. This helps journalists understand the audience's attitude towards certain events and topics.

8. Infographic creation: Robots can create infographics based on data, which helps visualize information and make it more understandable for the audience.

9. Automatic fact checking: Robots can check the facts in publications by checking them against information sources. This helps journalists avoid errors and unreliable information.

Benefits of Using Robots in Journalism

1. Increased efficiency: Robots can perform routine tasks faster and more accurately than humans, allowing journalists to focus on more creative and analytical tasks.

2. Reduced costs: Automation of processes reduces the cost of salaries for journalists and editors.

3. Improved content quality: Robots can analyze large amounts of data and identify important trends, which helps journalists create better and more relevant content.

4. 24/7 operation: Robots can work 24/7, allowing journalists to quickly respond to news at any time of the day.

Ethical Aspects

When using robots in journalism, it is necessary to take into account ethical aspects. Journalists must adhere to the principles of objectivity, accuracy and fairness, and respect the rights and interests of all participants in the information process.

In January 2016, the process of translating video news from English to Japanese on the BBC's Japanese-language service was carried out by a robot.

Dmitry Shishkin, editor of the BBC World Digital Development Service, expressed his opinion about the launch of the project with translators and robot announcers: "After analyzing the viewing data for automatic videos on the BBC Japan Service website, we were very surprised that these

indicators did not differ much from the indicators of advertisements made by journalists – it means that calls refers to frequency, viewing time and a number of other indicators. This shows that the Japanese public is already ready for such a product and that synthesized sounds are not particularly irritating to them. It will be very interesting to watch the performance of clips in Russian. We plan to launch a similar service in several more languages in the coming months – we have two main goals. The first is to provide the BBC's foreign-language audience with more video than newsrooms can produce manually, and the second is to appreciate the promise of new technologies and continue to look for new solutions that can help journalism in the future".

On April 18, 2016, the process of translating video news from English to Russian was carried out by a robot for the first time in the Russian-language department of the BBC.

In 2018, China's state-run news agency Xinhua showcased the development of Sogou, a virtual TV host. And recently it became known that the news agency Reuters and IT company Synthesia developed a prototype of a virtual robot using artificial intelligence (AI). For now, it only deals with sports news, but in the future it will be able to broadcast different types of programs. An artificial intelligence announcer named i-Sanj has also appeared in Kazakhstan. It is assumed that later such a television product will lead to the creation of "on-demand" news: instead of providing the most information, the robot announcer will be able to report on any event of interest to a specific user within a certain period of time. important news "for everyone".

The developers are sure that "...synthetic media will significantly speed up creative processes and reduce the gap between the creation of an idea and its implementation. They will also enable new ways of communicating and significantly impact storytelling, enable new interfaces, and ultimately change our perception of where the digital world begins and ends". At least Synthesia thinks so.

A fundamental new stage in the development of journalism is associated with the development of artificial intelligence technologies (artificial intelligence, AI) and machine learning (machine learning, ML) by mass communication theorists and practitioners. In recent years, the topic of automation of journalistic activity processes for information collection, processing, analysis, creation and dissemination has taken a leading position in the work of the world scientific community dedicated to the study of media development prospects (<https://www.bbc.com/news>)

On Sunday (March 3, 2019), China's state news agency Xinhua used a robotic news feed for the first time in the world. Xinhua News Agency used a robot to provide the public with short video information about the representatives attending the annual parliamentary session in Beijing.

Wearing short hair, a pink blouse and earrings, an artificial intelligence robot named "Xin Xiaomen" replaced a human announcer in Xinhua's one-minute video presentation for the first time in world news history.

"Xin Xiaomen" is modeled as a prototype of a real person and specially designed by Sogou Inc. developed by the technology firm Xinhua. At last year's World Internet Conference in the eastern Chinese city of Wuzhen, Xinhua already showed the public two robot announcers dressed as men, but the robot, named "Xin Xiaomen", was put on the air for the first time.

According to the editors of *The Big The One*: The rapid development of artificial intelligence has long caused public concern for many different reasons, the most important of which is considered to be the gradual displacement of people from a number of economic activities. So now, after China has introduced its new wonder, "where is the world going!" loud voices on the topic will certainly start everywhere. However, in this particular case, we strongly do not share these views and consider the opinion of "Xinhua" to be completely correct.

All viewers have long known that a TV announcer does not need a very perfect brain: he reads texts pre-written by people far more erudite than himself. Even the microprocessor in a very inexpensive modern lawnmower can handle this function, although the announcers are paid a lot of money, the robot is more economical and better.

Moreover, this Chinese plastic girl is far more beautiful than the physiognomies that have flashed on television for decades and whose mere appearance has caused the public to reject the

messages these characters voice. The robot looks better. At the same time, the robot does not need to apply makeup (How Generative AI is transforming Media and Journalism).

Finally, it is no secret that there is a rather tense emotional situation in the "creative teams" of the news, and in the competition for the position of the main announcer, hysterics, hair-pulling, scratching faces with manicured nails, etc. occur in some television studios. This does not happen with robots, and there is no scandal.

Therefore, we think that the appearance of robots on TV channels is very good, and now the whole world should learn from Xinhua News Agency.

TV presenters will be replaced by a virtual robot with artificial intelligence. The technologies of the future were presented by Russian and Chinese developers – the news release was conducted by a robot. Yelizaveta Zelenskaya, an employee of the TASS news agency, was the prototype of the virtual double (robot). The robot knows the Russian language perfectly, repeats speech and facial expressions. He can also convey emotions: he remains serious when necessary, and happy if the subject allows. In fact, he performs all the duties of a real TV presenter, but unlike him, he never makes mistakes and never gets tired.

The robot says: – Hello everyone, I'm Louise, a virtual TV host. I was developed in cooperation with the Chinese company Sogou. You just need to enter the text and I will broadcast the text exactly like a real TV presenter. However, I will never need a rest. The robot impressed many experts. However, some have pointed out that a robot will not be able to replace a real TV host. Especially in newsrooms where the news is broadcast live and with real inputs from the scene.

The profession of a news anchor requires a journalist to have good diction and the ability to read the text with the correct intonation. These skills are now being taught to the digital avatar. The only barrier that separates robots from mass television is the "uncanny valley" effect. Humanoid avatars cause anxiety in people because, although they look very similar to humans, their actions and behavior are still different from humans. Although, thanks to empathy, the TV presenter is able to attract and keep the attention of the audience.

Humans will continue to control the performance of artificial intelligence. In late May, Microsoft fired about 60 people from MSN's editorial staff, replacing them with an artificial intelligence program for news processing. However, the quality of story selection has not improved: the bot seems to be selecting material for the section based on click ability rather than importance.

The fact is that the ideas about humans and robots are very different. The machine reacts to the dimensions, but as an editor, it cannot determine what is interesting for the society, what agenda the publication should raise. It is still the person who has to control the process, select the news, and edit what the system writes.

No matter how powerful AI is, authorship and responsibility will rest with humans. The editor will have to set ethical limits. The person will also set ethical limits for the system, including training to prevent shocking content. The editor must ensure that the AI does not publish unethical messages that may be biased by the AI while studying the training texts. This will help avoid embarrassing situations – like Microsoft's Thai bot, which interacts with people on Twitter and then tweets a day later that it "hates feminists and wants them to burn in hell".

Journalist Barbara Ehrenreich worries that, according to many experts, 90 % of news will be generated by computers in 10 years. It is not surprising that experienced journalists are worried, because, for example, in 2015, robot-journalist "Syllabs" prepared 150 thousand texts about the results of regional elections in France within 4 hours. This is an unattainable task for a person.

However, this does not mean that journalists will lose their jobs en masse. The profession is probably just changing. So, researchers from Oxford compiled a list of professions that could be replaced by robots. Journalists rose to 285th place out of 366 professions, with an 11 % risk of losing their jobs due to AI. After all, teaching a robot to collect data isn't that difficult, but structuring and presenting data the way a human does is quite another.

Developed by OpenAI in San Francisco on November 30, 2022, Chat GPT is a prototype AI chatbot that can understand human language and produce human-like text in detail, and it was

released for free public testing (ChatGPT for Teaching, Learning and Research: Prospects and Challenges, 2023).

ChatGPT is a chatbot that can dialogue, find bugs in code, write poetry, write scripts and even argue. Among other things, a neural network can display underlying software code, generate financial analysis, summaries of technical articles or scientific concepts, make predictions, provide personalized advice, and provide ethical answers to any question.

ChatGPT became the most talked about AI project in late 2022 early 2023. Multi-functional and accessible to a wide range of users, this chatbot is now seriously changing the approach to many aspects of people's lives.

In 2022, AIJWF (Artificial Intelligence Journalism World Forum) – the 2nd Forum of the International Federation of Journalists on Artificial Intelligence was held in Dubai. AIJWF is the first global annual event that brings together scientists, media professionals and educational institutions to forecast 4IR and 5IR technologies.

It is the world's leading platform that designs the future of media and touches people's lives until 2050. AIJWF aims to explore the era of artificial intelligence journalism, media metaverse, 7G journalism. It provides real-world experiences for international media on the use of artificial intelligence technologies in editing and recording, data analysis, fake news detection, 3D printing, big data analysis, data journalism and other media-related 4IR technologies.

Elon Musk, Steve Wozniak and more than 1,000 other AI and IT experts have called for a six-month moratorium on training artificial intelligence systems that outperform the company's recently introduced OpenAI GPT-4 model. In an open letter, they warned of potential risks to society. "Extensive studies have shown that such artificial intelligence systems that compete with humans can pose a serious threat to all of humanity", the letter says. According to one expert, because artificial intelligence systems can cause serious damage, relevant work should be delayed until humanity begins to better understand the consequences. Especially given that the big players keep secret information about what they're working on – so it will be difficult for the community to defend itself if the fears are justified ('A Threat to All Humanity': Musk, Wozniak, and Over 1,000 Experts Call for Stopping the Training of Neural Networks That Surpass GPT-4, 2023).

Elon Musk has announced that he is founding X.AI, a company that will be a direct competitor to OpenAI, the developer of ChatGPT, which is now owned by Microsoft. The most interesting thing is that with the help of X.AI, Musk intends to create a chat bot called TruthGPT, which will only search for the truth (Musk Is Preparing ChatGPT Competitor to 'Save the World').

Representatives of the journalist profession fear that artificial intelligence will put them out of work. However, if journalists put aside their fears and embrace AI, it could be a true savior for their craft – allowing them to more fully describe the increasingly complex, globalized, and information-rich world we live in.

Conclusion

Smart computers can not only analyze large amounts of data to facilitate operational research, but also verify the credibility of sources and facts from the audience. Generative AI is reshaping traditional media and journalism in profound ways, offering both opportunities and challenges. While AI enhances content creation, personalization, and efficiency, it also raises important ethical and quality concerns. Balancing the benefits of AI with the need for accurate, unbiased, and ethical journalism will be crucial as media organizations navigate this evolving landscape. By embracing the potential of generative AI while upholding journalistic standards, the industry can harness the power of technology to enrich and democratize the flow of information (How Generative AI is transforming Media and Journalism, 2024).

References

1. *A Threat to All Humanity: Musk, Wozniak, and Over 1,000 Experts Call for Stopping the Training of Neural Networks That Surpass GPT-4.* (2023). <https://3dnews.ru/1084182/ilon-mask-i-iteksperti-prizvali-ostanovit-obuchenie-iisistem-bolee-proizvoditelnih-chem-gpt4>
2. BBC.news. <https://www.bbc.com/news>
3. *ChatGPT for Teaching, Learning and Research: Prospects and Challenges.* (2023). https://www.researchgate.net/publication/368916563_ChatGPT_for_Teaching_Learning_and_Research_Prospects_and_Challenges
4. *How Generative AI is transforming Media and Journalism.* (2024). <https://www.geeksforgeeks.org/how-generative-ai-is-transforming-media-and-journalism/>
5. *Newsrooms?*
6. Martin, F. (2018, December 12). *Does The Rise Of Robot Journalism Mean The End Of.* <https://analyticsindiamag.com/ai-origins-evolution/does-the-rise-of-robot-journalism-mean-the-end-of-newsrooms/>
7. *Musk Is Preparing ChatGPT Competitor to 'Save the World'.* <https://texterra.ru/blog/analog-chatgpt-ot-ilona-maski-cto-izvestno-o-truthgpt.html>
8. Newman, N. (2022). *Journalism, Media, and Technology Trends and Predictions.* <https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/sites/default/files/2022-01/Newman%20-%20Trends%20and%20Predictions%202022%20FINAL.pdf>
9. Westlund, O. (2020, December 9). *Competition, Change, and Coordination and Collaboration: Tracing News Executives' Perceptions About Participation in Media Innovation.* <https://doi.org/10.1080/1461670X.2020.1835526>

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/43/92-98>

Mahir Qəribov
Bakı Dövlət Universiteti
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
mahir_garibov@yahoo.com
<https://orcid.org/0009-0002-8183-5802>

Əhməd bəy Ağaoğlunun mətbu fəaliyyətində milli birlik ideyası və ideoloji məsələlər

Xülasə

XX əsr tarixində Azərbaycanın ictimai-siyasi fikrinin görkəmli nümayəndələrindən olan Əhməd bəy Ağaoğlunun milli birlik düşüncəsi və ideoloji baxışları milli mətbuatın səhifələrində öz əksini tapıb. Onun “Kaspi”, “Həyat”, “İrşad”, “Tərəqqi” qəzetlərində nəşr etdirdiyi elmi-publisistik, ədəbi-tənqidi məqalələrdə ictimai-siyasi və jurnalistika görüşlərinə geniş yer verilib. Bu məqalələrdə təhsil aldığı Avropa mühiti, demokratik dəyərlər prinsipi əsas yer tutsa da, millilik hər zaman onun düşüncə tərzində ön planda olub. Əhməd bəy Ağaoğlunun ictimai-siyasi fəaliyyətini əks etdirən dövrü mətbuat nümunələri təsdiq edir ki, bu nəhəng ictimai-siyasi xadim mənsub olduğu ölkə və milləti üçün yorulmadan çalışmış, dövrünün ən mühüm və aktual mövzularını qələmə alaraq müxtəlif qəzet və jurnallarda dərc etdirmişdir. Görkəmli tədqiqatçı alim, publisist, ictimai xadim, pedaqoq, yazıçı, filosof, mütəfəkkir kimi tanınan Əhməd bəy Ağaoğlu, ağır zəhmət və intellekt tələb edən sahələrin hər birində öndə gedən mübariz və mükəmməl bir şəxsiyyət idi. Ağaoğlu Azərbaycan xalqının milli oyanışına ciddi təsir göstərmiş, Azərbaycanda milli mənlik şüurunun formalaşmasında yaxından iştirak etmişdir.

***Açar sözlər:** mətbuat tarixi, “Həyat” qəzeti, “İrşad” qəzeti, Əhməd bəy Ağaoğlunun ideoloji baxışları, demokratizm və milli təfəkkürün təbliğatçıları*

Mahir Garibov
Baku State University
PhD in History
mahir_garibov@yahoo.com
<https://orcid.org/0009-0002-8183-5802>

The Idea of National Unity and Ideological Issues in Ahmad Bey Agaoglu's Press Activity

Abstract

The ideological views of Ahmad Bey Agaoglu, one of the prominent representatives of Azerbaijan's socio-political thought in the twentieth century, are reflected in the pages of the national press. His scientific, publicist, and literary-critical articles published in the *Kaspi*, *Hayat*, *Irshad*, and *Taraggi* newspapers provide extensive coverage of socio-political and journalistic matters. Although the European environment in which he studied and the principle of democratic values are central to these articles, nationalism has always been at the forefront of his way of thinking. The press samples of the period, which reflect Ahmad Bey Agaoglu's socio-political activity of confirm that this great socio-political figure worked tirelessly for his country and nation, addressing the most important and relevant topics of the time and publishing them in various newspapers and journals. Ahmad Bey Agaoglu, known as a prominent researcher, publicist, public figure, educator, writer, philosopher, and thinker, was a fighter and a remarkable personality who led in every field that required hard work and intellect. Agaoglu had a significant impact on the national awakening of the Azerbaijani people and closely participated in the formation of national self-consciousness in Azerbaijan.

Keywords: press history, "Hayat" newspaper, "İrşad" newspaper, Ahmad Bey Agaoglu's ideological views, promoters of democracy and nationalism

Giriş

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindən etibarən Çar Rusiyasında baş verən hadisələr, siyasi-ictimai gərginliklər, xalqların oyanış prosesi bu dönmə nəşr olunan mətbu orqanlarda ətraflı şəkildə əks etdirilir. Mövcud durum analiz edilir, müxtəlif ideoloji baxışlar süzgəcdən keçirilir və elmi yeniliklər xalqa təqdim olunurdu. Ə. Ağaoğlu Çar Rusiyasının ictimai-siyasi durumunu təhlil edərək onun tarixi mənzərəsinə nəzər salır, müstəmləkəçilik siyasətinin mahiyyətini açıqlayır və bu siyasəti həyata keçirənlərin imperiyapərəst düşüncəsini kəskin tənqid edirdi.

XIX əsrin 90-cı illərindən "Millət nədir?" sualına cavab axtarmağa başlayan, Qərb maarifçiliyi zəminində formalaşmış böyük mütəfəkkir, ümumtürk problemləri ilə məşğul olarkən gənc yaşlarından milli-azadlıq hərəkatlarının təsiri ilə milli özünüdərkətmə prosesini keçərək mükəmməl milli intibah, milli azadlıq konsepsiyasına, fikrinə gəlmişdir ki, hər hansı millət özünə ehtiram tələb etməklə bərabər, başqa millətlərdən olanlara da hörmət bəsləməlidir. Əhməd bəy Ağaoğlu türkcülük haqqında fikirlərini "Yeni türklər və panislamizm", "Millət və millətçilik", "Bizim millətçilər", "İslam və türk aləmi", "İttihad" və "Tərcüman", "Türk aləmi" və s. kimi məqalələrində şərh etmişdir. "Kaspi" qəzetində dərc olunan "Bizim millətçilər" adlı məqaləsində o qeyd edirdi ki: "Millətçilik özlüyündə hörmətə layiq, hətta əzəmətli bir hadisədir, belə ki, o, xalqların həyatında zəruridir. Mən belə düşünürəm ki, bəşər təkamülü tarixində insan qəlbinin dindən sonra ikinci böyük tapınağı millətçilikdir. O, tarix boyu misilsiz hünərlər qaynağı olmuş və olacaqdır. Onsuz bir çox xalqlar hələ də özgələrin əsarəti altında inləyərdi və onun sayəsində çoxları hələ özlərinə çıxış yolu tapacaqlar" ("Kaspi" qəzeti, 1903).

Çar Rusiyasının 1905-ci il 17 oktyabr manifesti ziyalılar, qələm adamları arasında ciddi fikir oyanışı yaratdı və xalqa vəd olunan "söz, mətbuat və vicdan azadlığı" ideyası yeni mətbu orqanların yaradılmasına təkan verdi. 1905-ci ilin dekabr ayının ortalarında Azərbaycan mətbuatı tarixinə iki qəzet qədəm qoydu. Bunlardan birincisi proletar düşüncəsinin daşıyıcısı olan "İzvestiya soveta Raboçix Deputatov" qəzeti dekabrın 16-da işıq üzü gördü. Ondən bir gün sonra isə sahibi imtiyazı və redaktoru Əhməd bəy Ağaoğlu olan "İrşad" qəzeti oxuculara çatdırıldı. "İrşad" qəzeti təsadüfdən deyil, zərurətdən, milli təəssübdən və zamanın tələbindən meydana gəldi. 1905-ci ilin dekabr ayının 17-də ilk sayı işıq üzü görən "İrşad"ın müsəlman və türk dünyasına ünvanlanan "birlik, bərabərlik və qardaşlıq" ideyası ətrafına dövrün tanınan qələm sahibləri cəm oldular. Onlar arasında başlıca ideya və fikrin önəmli xarakter daşdığına təsdiq olunduğunu görürük: "Azadlıq!"

Əhməd bəy Ağaoğlunun oxuduğu təhsil sistemində, jurnalist olaraq yazdığı məqalələrdə, redaktoru olduğu qəzetlərdə, nəşr etdirdiyi kitablarda, fəallıq göstərdiyi dövlət və ictimai qurumlarda onun əsas həyat amalı azadlıq olmuşdur. Buraya həm fərdin, həm toplumun, həm də yaşadığı mühitin azadlığını daxil etmək mümkündür (Yaqublu, 2019, s. 157). "İrşad" sözünün lüğət mənası "yol göstərən", yəni yolu işıqlandıran deməkdir: "Qəzet öz fəaliyyətini 1908-ci ilin iyun ayının 25-dək davam etdirdi, fəaliyyəti dönməndə yalnız Bakıda, Azərbaycan dilində nəşr olundu. Əhməd bəy Ağaoğlu bütövlükdə qəzetin 1905-1906-cı illərdə 116 sayının redaktoru olub. Qəzetin 1906-cı ilin fevral nömrələri Üzeyir Hacıbəylinin müdirliyi, mart ayında isə bir neçə sayı müvəqqəti baş mühərrirliyi ilə işıq üzü görüb. 1907-ci ildə isə 1-ci saydan 15-ci say kimi Haşım bəy Vəzirovun redaktəsi ilə nəşr olunub. M. Ə. Rəsulzadə isə "İrşad"ın 11 sayını (46-57-ci nömrələrini) redaktə edib. Qəzetin ilk sayında elan olunduğu kimi "Hər həftə fars dilində dəxi bir vərəqəsi" Əbdül-Məmalik Fərahinin redaktorluğu ilə oxuculara çatdırılıb, qarşıya qoyulan məqsədlər həyata keçirilib. Mətbuat tarixi araşdırıcılarının apardıqları statistikaya görə, "İrşad"ın dörd il ərzində 536 sayı çap olunub. "Hürriyyət, müsavət, ədalət" şüarı ilə nəşr olunan bu mətbu orqanın naşiri 1881-ci ildə Bakının Sabunçu kəndində neft milyonçusu Mehdiqulu bəyin ailəsində dünyaya gələn İsa bəy Aşurbəyov idi. O, Azərbaycan tarixinə xeyriyyəçi, naşir və publisist kimi daxil olub. "Dəvət", "Şəlalə", "Nicat", rusca çıxan "Baraban" satirik jurnal və qəzetlərin naşiri olan İ. Aşurbəyov "İrşad"ın çapında da yaxından iştirak edib ("Azərbaycan" qəzeti, 1991).

Tədqiqat

Əhməd bəy Ağaoğlu milli mətbuat səhifələrində dünyada türk xalqının tarixindən milli fəxr hissə yazırdı: "Nəslim əsil, elim nəcib, qanım təmizdir. Yurdum əvvəlcə Orta Asiyanın yüksək yaylası idi. Sonra daşqın bir qanın həmlələri ilə əcdadım Şərqi, Qərbi, Şimala və Cənuba yayılmışdır. Məmləkətlər basmışlar, dövlətlər qurmuşlar, mədəniyyətlər meydana gətirmişlər. Ulularımız əvvəlcə sadə yaşarlardı, xalqla oturub-durarlardı, qanuna baxarlardı, haqqa və qurultaya itaət edərlərdi. El ağaları, oba böyükləri, ölkə tar-xanları haqqı qorumaqdan, doğrunu söyləməkdən, azğınlara hədlərini bildirməkdən və qoluzorluluğa qarşı çıxmaqdan çəkinməzlərdi. Bu hal davam etdikcə elim qüvvətli və ellər arasında hörmətli idi" (Mirəhmədov, 2014, s. 181).

"İrşad"ın nəşri ilə jurnalistika tariximizdə "İrşad"çılar nəslə yetişdi ki, onların sırasında Üzeyir Hacıbəyov, M. Ə. Rəsulzadə, F. Ağazadə, Ö. F. Nemanzadə, Q. Qarayev, A. Y. Talıbzadə, M. S. Axundov, A. Sur, S. M. Əfəndiyev, M. Hadi, N. Vəzirov, M. Ə. Sabiri göstərmək olar. Gündəlik nəşr olunan bu qəzet ədəbi, siyasi, elmi, iqtisadi və ictimai qəzet idi. Şərqi əxlaqi-mənəvi dəyərlərinin qədimliyini önə çəkən "İrşad" islamın elmi-fəlsəfi tərəflərinə diqqət yönəldirdi. İnsan azadlığının bu dini dəyərlərlə eyniyyət təşkil etdiyini vurğulayır və müsəlman həmrəyliyinə qarşı olanların "danos"larına baxmayaraq dövr üçün aktual olan kəsərli yazıları dərc edirdi. Dövrün görkəmli ədib, şair və publisistlərini ətrafına toplayan "İrşad" təkcə xalqın gedəcəyi yolu göstərmir, qarşıya çıxacaq çətinlikləri, məzhəb ixtilaflarını qələmə alır, cəmiyyəti birləşdirəcək dəyərləri təbliğ edirdi. "İrşad" yeni qurulacaq dövlətin, azadlığa çıxacaq Azərbaycan naminə çalışır, gündəlik işin, yaşanacaq ideyaların düsturunu müəyyənləşdirirdi. Bu düstur, yaşam və düşüncənin formatı "Tərcüman"ın redaktor və nəşiri İsmayıl bəy Qaspralının "dildə, fikirdə, işdə birlik" ideyası idi. Az sonra bu ideya əsasında formalaşan və mahiyyət baxımından daha geniş vüsət olan, həmçinin Əli bəy Hüseynzadə tərəfindən formulə edilən "Türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək" ideyası artıq "İrşad"ın formalaşdırdığı milli istiqamət, vətəndaşlıq məfkurəsi idi.

Əhməd bəy Ağaoğlu türklərin soykökünün tarixinə müraciət edərək onların müstəqil dövlət qurduqları dövrləri yada salır və azadlığı insan şüurunun cövhəri adlandırır. Əhməd bəyin fikrincə, hər bir insan milli əxlaq və mənəviyyətin müqəddəs normalarından biri olan vətənpərvərlik hissə malik olmaqla yanaşı Vətən yolunda cəfaya da dözməli, torpağın hər qarışını düşməndən qorumaq üçün öz qanını belə əsirgəməməlidir. Şübhəsiz ki, Vətən də öz övladlarının qayğısına qalmalı, onların bütün hüquqlarını təmin etməlidir. Belə olduqda xalq bir qaya olub düşmən hücumlarının qarşısına siper çəkkər. Siyasi plüralizmi önə çəkən Ə. Ağaoğlu Rusiyada fəaliyyət göstərən firqələrin fəaliyyətini də işıqlandırır. O, "Rusiyanın hal-hazır" məqaləsində "İstibdadıyyun və məşrutıyyun" istiqamətində olanların, yəni monarxist və inqilabi partiyaların fəaliyyəti barəsində məlumat verir, onların yaranma səbəblərini, fəaliyyətlərini araşdırır. Müəllif öz məqaləsində "monarxist obsolyutist", "monarxist konstitusionalist" və "konstitusionalist demokrat" firqələrinin yaranması və ictimai-siyasi islahatların zəruriliyini diqqətə çatdırır. Ə. Ağaoğlu bu mənada müasirlərini "konstitusionalist demokratlar"ın üzərinə yönəldərək yazırdı: "Bu firqə Rusiyada ən böyük, ən güclü firqələrdəndir: cəmi Rusiyanın pişrovları, qəlası, ərbabi-qələm və zəkası, bəyləri, xanları, professorları, yazıçıları və qəzetləri bu firqədəndirlər. Şimdindən demək olar ki, gələcəkdə hökumət və idarə bu firqənin əlində olacaqdır" (Türk Medeniyeti Tarihi, s. 550).

"İrşad"çılar Azərbaycanın gələcək istiqlalı naminə əzmlə mübarizə aparır, qonşu ölkələrdə gedən ictimai-siyasi prosesləri izləyir, onlara aid analitik yazılar yazırdılar. Həmçinin Avropa və Amerika, Uzaq və Yaxın Şərqi ölkələri də diqqətə alınır, rus, fransız, ingilis mətbuatına istinadən beynəlxalq həyat barəsində informasiyalar dərc edirdilər. Çap olunan bu yazılarda "İrşad" öz ideyası istiqamətinə, ideoloji görüşünə görə dövlətçilik və hürriyyət amalını ön planda götürür, milli müstəqillik, azadlıq duyğularını tərənnüm edirdi ("İrşad qəzeti", 1906).

Əhməd bəy Ağaoğlu Azərbaycan mühtinin yeniləşməsi üçün yalnız tənqid etmir, eyni zamanda onun yollarını da göstərirdi. O, qeyd edirdi ki, müsəlmanların qurtulması, onların mənəvi, maddi, hətta siyasi yüksəlişi yalnız iki məsələnin həllinə bağlıdır: – qadın azadlığı, əlifbanın islahatı. Müəllif yazırdı ki, İslam aləminin iki həqiqi düşməni bunlardır ki, bu zamana qədər müalicə olunmayan hər iki xəstəlik bu aləmi məhvə aparır (Mirəhmədov, 2014, s. 159). O daha sonralar "Millət və ziyalılar" mövzusunda toxunaraq yazır ki: "Millət rəhbərlik edən onun əməl və arzularına

tərcüman olan zümrə” ziyalılardır. Bu zümrə “adətən millətin bir aynası olur, millət nədirsə, o da odur, o nə isə, millət də odur (Mirəhmədov, 2014, s. 201). Həqiqətən də, ziyalılar tarixdə əsl bir inqilab yaratmışlar. Əhməd bəyə görə: “Millətin təşəkkülündə birinci amil milli ruh, milli psixologiya, ikincisi isə milli ictimai-bədii fikirdir. Dante, Şekspir, Bruno, Milton, Spenser, Ler-montov, Tolstoy, Şiller, Hegel, Volter, Russo, Hüqo, Puşkin kimi ədiblər, şairlər, mütəfəkkirlər olmasaydılar, ingilis, alman, fransız, italyan, rus millətləri vücuda gəlməzdi!” (Mirəhmədov, 2014, s. 201). Bununla Əhməd bəy Ağaoğlu millətin və millətçiliyin əvvəlcə məhz Qərbdə, Avropada meydana gəldiyinə və Şərqi bu məsələdə geridə qalmasına işarə edirdi (Ağaoğlu, 2019, s. 4). Halbuki dünya xalqlarının qanı məhz türk qanı ilə qarışdırılmışdır: “Kim bilir, bu günki hindlərin, əfqanların, farsların, cənubi rusların, lehlərin, müstəmər cəzairilərin, tunislilərin, misirlilərin damarlarında axan qanın çox hissəsi türk irqinə mənsubdur. Türklər qoca Asiyayı, Avropa ilə Afrikayı istila etdikləri zamanlarda qanlarını əsirgəməmişlər. Bəlkə də bu bir fərmani-allah idi... Əskimiş ənasirin təzələnməsi, yekyədən vücut və həyat bulmaları üçün türk qanı ilə bəşəriyyətin aşılması, bəlkə hikməti-əzəmiyyədən bərayi-sirdir” (Mustafayev, 1973, s. 208). Onun “Türk aləmi” məqaləsində yazdığı bu fikirlərdən “bəşəriyyətin türk qanı ilə aşılandığı” nəticəsi çıxarılır. Buna görə də məhz millətçilik türk xalqlarını köləlikdən xilas edib birləşdirəcək, onlara mətanət, əzm, səbatlılıq hissi bəxş edəcək qüvvədir. Bununla belə, Əhməd bəy Ağaoğlu türkçülüğü islama qarşı qoymaq fikrindən çox-çox uzaq olaraq göstərirdi ki, türk qövmini islamiyyətdən, islamiyyəti də türk qövmindən təcrid etmək olmaz. “Xasiyyətcə olduqca mütədəyyin bir millət olan” “türklərin müqəddəratı ...islamiyyətin müqəddəratı ilə ayrılmayacaq dərəcədə mərbutdur... Biz türklər Asiyai-qərbiyyəyə atıldığımız gündən bəri kəndimizi islam deyər tanıyırsınız... Tarixi-islamın doqquz yüz sənəsində islamiyyəti müdafiə, mühafizə və himayət vəzifəsini türk qövmi kəndi omuzuna almışdır... İslamiyyət türklər üçün bütün mənası ilə qövmi, (irqi) bir dindir” (Mustafayev, 1973, s. 208).

Beynəlxalq həyata aid yazılarda dünyanın mütərəqqi ölkələrinin dövlətçilik təcrübəsi, onların siyasi və hüquqi sistemləri Azərbaycan insanına çatdırılırdı. Ə.Ağaoğlunun silsilə şəkildə dərc etdirdiyi "Qosudarstvenni дума, ya padşahlıq şura" məqaləsi bu baxımdan əhəmiyyətli idi. Böyük mütəfəkkir Fransanın zəngin tarixi təcrübəsinə istinad edər, Azərbaycanda ilk dəfə olaraq azadlığın siyasi məzmun və mahiyyətini aydınlaşdırırdı. Məhz bu məzmunlu siyasi maarifçilik mahiyyəti daşıyan məqalələrin, analitik təhlillərin nəticəsində "İrşad"çılar Azərbaycanın ictimai-siyasi fikrini, siyasi şüurunu, ədəbi-mədəni hərəkatını Qərbə, Avropaya yönəldirdi. Ümumən onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Şərq və Qərb mədəniyyəti qarşıdurma şəklində deyil, ümumi vəhdətdə götürülür, inteqrasiyanın vacibliyi önə çıxarılırdı. Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd Kamal və müəllim Midhət Cödət öz yazılarında Şərq tarixinə və islam elminə toxunur, Şərqi möhtəşəmliyini, mədəni zənginliyini təbliğ edirdilər. Lakin bu yazılarda Şərq Qərblə üz-üzə qoyulmur, iki fərqli dünyagörüş kimi təqdim olunurdu. Xristian dünyası və islam aləmi tarixində azadlıq anlayışına münasibət bildirən "İrşad"çılar dövlət və cəmiyyət münasibətlərinə aydınlıq gətirir, bu mənada ictimai institutları formalaşan Avropanın bu sahədə xeyli önə çıxdığını şərh edirdilər. Fransanın təmsalında Avropaya münasibət meyarını müəyyənləşdirməyə çalışan Əhməd bəy Ağaoğlu "İrşad"da dövlətçilik tarixi və nəzəriyyəsinə danışırkən Azərbaycanda demokratik cümhuriyyət ideyasını ortaya qoyurdu”.

"İrşad"da ilkin islamın təriqətlərə parçalanması pislənir, dini təfəkkürün vəhdət ideyası gücləndirilir, bədii ədəbiyyatda və publisistikada islam modernizmi əsas götürülür, islamın təməl faktorlarının bərpasına diqqət yönəldir, "Sünni-şii ayrılışını" ciddi tənqid edən Əhməd bəy Ağaoğlu bu ümummilliy problemin nəzəri həllinə çalışırdı.

Əhməd bəy Ağaoğlu "Türk aləmi" adlı silsilə məqalələrində bunu belə şərh edirdi: “İslamiyyət cərəyanı türk aləmində müşahidə edilən cərəyanların birincisidir. Fəqət bunun zəminində digər bir cərəyan daha hüsula gəlməkdədir ki, bu da qövmiyyət, yaxud türklük cərəyanıdır... Şu iki cərəyan bəzən birləşərək, bəzən ayrılaraq imtiaz və bəzən mücadimə edərək, eyni sahə üzərində yürüməkdədir. Bunların bəxş etməkdə olduğu füyuzat eyni dərəcədə mühüm və nafe, eyni dərəcədə mübərri və müqəddəsdir (Mustafayev, 1973, s. 212).

Təriqətlərarası savaşı xalqın birliliyinə əngəl olduğunu önə çəkən Əhməd bəy Ağaoğlu "Həyat" qəzetində də bu problemə toxunaraq xalqın mənəvi tənəzzülünə səbəb olan bu məsələ ilə bağlı yazırdı: "Necə ki, çox adamlara məlumdur bu axırlarda bəzi fəsad və fitnəçilər çalışırdılar ki, Qafqaz şiə və sünni müsəlmanlarının arasına büğz və ədavət salıb ortalarına cədvəl və cidal salsınlar". Bu problemləri ciddi təhlil edən Əhməd bəy Ağaoğlu Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində baş verən proseslərə üz tutur, qarşıdurma səviyyəsinə qaldırılmış məsələni "birlik, bərabərlik və ədalətlə" aradan qaldırmağı vacib hesab edirdi.

Əhməd bəy Ağaoğlu öz tərcümeyi-halında ona yüksək ideallar aşıl原因 müəllimlərini xoş sözlərlə xatırlayaraq yazırdı: "Bu insanları xatırlarkən dərin bir hissi-şükran və minnətdarlıqdan kəndimi alamıyorum. Bunlar məndə bütün arkadaşlarımda elmə, ürfana, haqqa və həqiqətə qarşı dərin bir iman və eşqi-təvəllid edərək bizim üçün həyat yolunu işıqlandıran nurlu birer məşəl oldular. Onlar isdibdadın, zülm və cəhalətin amansız düşməni idilər" (Ağayev, 1990, s. 4).

Türkçülüynün ideoloqlarından olan Kazan tatarı Yusif Akçura "Türkçülüynün tarixi" əsərində yazır: "Ağaoğlu Əhməd bəyə, türkçülük hərəkatında xüsusi bir yer ayırmaq vacibdir – inancın-dayam. Əhməd bəy, türk millətçiliyi fikrinə, Şeyx Cəmaləddin Əfqani kimi bütün müsəlmanların, hətta bütün doğuluların həyat, xoşbəxtlik, bağımsızlıq və gələcəyi qayğısı ilə bir neçə mərhələdən keçərək çata bilmişdir" (Ağaoğlu, 2019 s. 213). O, "Tərəqqi" qəzetində dərc etdirdiyi "Millət və millətçilik məsələsi" adlı silsilə məqalələrində türk millətçiliyinin təzahürü və təsirini təmin etmək üçün "bu qövmin dinini, lisanını, tarixini, ədəbiyyatını, idealını mütaliə etmək", tez bir zamanda onu xalqların tarixi inkişafının "ən parlaq mərhələsini" təşkil edən "millətçilik deyilən dövrə" çatdırmaq uğrunda mübarizənin zəruriliyini göstərirdi (Ağaoğlu, 2019, s. 214).

Əhməd bəy Ağaoğlunun fikrincə, milli kimliyini dərk etməyən, tarixi irsinə sahib çıxmayan xalq dini mənsubiyyətə əsaslanmaqla mövcudluğunu sübut edə və qoruyub saxlaya bilməz. Və bu mənada Ə. Ağaoğlu "İrşad"da mənsub olduğu xalqın milli özünüdərkinə və oyanışına təkan verən publisistik yazılarla çıxış edirdi. Bu böyük mütəfəkkir "İrşad"ı Azərbaycan jurnalistikasının ən ciddi problemləri ilə məşğul olmağa yönəldir, bir sıra mətbu orqanı, o cümlədən "Həyat"ı, "Kaspi"ni, "Molla Nəsrəddin"i, "Fyuzat"ı dövrün aynası hesab edir və mətbuatı bütövlükdə cəmiyyətin ölçüsü kimi dəyərləndirirdi. Məhz buna görə də "İrşad"çıları həmişə şəxsi qərəz və intriqalardan uzaq durmağa səs-ləyir, əsassız mübahisələrə qarışmamağa çağırırdı. Dövrün bəzi mətbu orqanlarındakı şantajə ürəkəğrısı ilə yanaşırdı. "İrşad"ın abunəsinin aşağı düşdüyü vaxtlarda ona qarşı yönələn qaraxma kampaniyası hallarını görən Ə. Ağaoğlu dözümlülük nümayiş etdirir və yazırdı: "Mən səmimi qəlbədən deyirəm, əgər millətim məndən narazıdır, əgər mənə qəzetə aparmağa layiq görmürsə, mən "İrşad"ı hər kəs istəsə, ona verərəm, qoy məndən yaxşılari, məndən layiqliləri aparsın, təkə aparsın, təkə bu mənbeyi-feyz və tərəqqi olan sərmayə əlimizdən çıxmasın. Axtarın, vuruşun, tapın, biz bu qədər zəhmətlər ilə düzəlmiş büsatı özgülərə millət namına təslim etməyə hazırız" ("İrşad qəzeti", 1906).

Əhməd bəy Ağaoğlu milli intibahın şərtlərini bu cür müəyyən-ləşdirmişdi: siyasi və milli şüurun inkişafı, milli birlik, mədəni tərəqqiyə nail olmaqla yanaşı, orta əsr geriliyinə, mövhumat və fanatizmə, milli lovgalıq və milli ədavətə, çarizmin milli zülmünə, rus şovinizminə qarşı ardıcıl mübarizə aparmaq. İstanbul Darülfünü Hüquq fakültəsində hüquq tarixi professoru və Türk Tarixi Tədqiq Cəmiyyəti üzvü olarkən qələmə aldığı "Etrüsk Mədəniyyəti və bunların Roma mədəniyyətinə təsiri" məqaləsində Etrüsklərin Asiyaya gəldiyini vurğulayaraq Avropada ilk mədəniyyəti yaradanların türklər olması ehtimalını ortaya atır (Etrüsk Medeniyyəti və Bunların Roma Medeniyyəti Üzerine Tesiri, 2002, s. 16). İlk türk ailə hüququ ilə ilk Hind-Avropa ailə hüququnu müqayisə edən məqaləsi də bu düşüncəsini sübuta yetirir. Əhməd bəy Ağaoğlu bu məqaləsində bir həqiqəti də açıqlayır. Türk hüququnun türklər tərəfindən hələ mükəmməl araşdırılmadığını bildiren Ağaoğlu Avropa alimlərinin də bu mövzuya etinasız yanaşdıqlarını qeyd edir. Bu mövzuda rusların mükəmməl araşdırmalar apardığını və özü də hüquq tarixində bunlardan istifadə etdiyini yazır (Etrüsk Medeniyyəti və Bunların Roma Medeniyyəti Üzerine Tesiri, 2002). O, türk milliyyətçilərinin ərəb, erməni, kürdlər kimi azsaylı xalqlara müdaxilə etmədiklərini, bütün insanlığa xidmət etdiklərini ifadə edir. Milliyyətçilərin Türk millətinin özünə xas dili və ədəbiyyatı olması üçün böyük

əmək sərf etdiklərini də qeyd edir (İptidai Türk Aile Hukuku ve İptidai Hindo-Avrupai Aile Hukuku Arasında Mukayese, 1931, s. 264).

Əhməd bəy Ağaoğlunu tənqid atəşinə tutanlar köhnə fikirli insanlar, mühafizəkar şəxslər idi və bunu çox zaman sadəcə tənqid xatirinə edirdilər. Qəzetin fəaliyyətinə mənfi təsir göstərən məsələlərdən biri "İrşad"ın yayımına Türkiyənin hakim siyasi dairələrinin qadağa qoyması idi. Əhməd bəy Ağaoğlu "İrşad"ın 23 fevral 1907-ci il tarixli sayında yazırdı: "Sultan Əbdül Həmidin qəzetəsinin Türkiyəyə keçirilməsi şiddətli surətdə yasaq edildi, qadağan olundu. Sultan sarayından bu xüsusda rəsmi işarət vəiqun bulmuş bunun üçündür ki, iki həftədən bəri Rusiya postaxanələri kimsəyə bir şey vermiyor, bana göndərilən ruznamələr dəxi yetişmiyor". Qəzetin fəaliyyətinin dayandırılmasını abunə azlığı, dil qəlizliyi, fikir mürəkkəbliyi və jurnalistika təcrübəsinin yetərinə olmaması ilə bağlayanlar bu fakta diqqət yönəltməlidirlər. Elə bu səbəbdəndir ki, XX əsrin əvvəllərindəki mətbuat nümunələri haqqında xatirələrində Abdulla Şaiq o dövrün nəşrlərini qaranlıq gecədə bir-birinin ardınca yanıb-sönən ulduzlara bənzədirdi. Bu dövrdə Azərbaycan mətbuatının ən parlaq nümunəsi olan "İrşad" yenilikçi mətbuat orqanı kimi öz missiyasını layiqincə davam etdirir, fikir və informasiya istehsalı ilə məşğul olurdu.

"İrşad"ın göstərdiyi yol ümumxalq yolu olduğundan sonralar istər "Molla Nəsrəddin"çi mətbu orqanlar, istərsə də "Fyuzat"çı romantik-fəlsəfi nəşrlər onun prinsiplərini daha geniş miqyasda davam etdirdilər. "İrşad"dan sonra onun əsas aparıcı yazarları dövrün müxtəlif mətbu nəşrlərində çalışır, milli jurnalistikamızın inkişafına öz töhfələrini verirdilər. Dövrün bir sıra aparıcı mətbu nəşrləri ilə yanaşı, "İrşad"dan sonra fəaliyyətə başlayan "Yeni İrşad" və "Çarixçi" deyilənlərə sübutdur. "Yeni İrşad" gündəlik ədəbi, elmi, siyasi, iqtisadi qəzet, "Çarixçi" isə "Yeni İrşad"a əlavə olunan satira vərəqəsi idi. "Yeni İrşad"ın imtiyaz sahibi və redaktoru Y. Əhmədov, baş redaktoru Mehdi bəy Hacinski idi. Qəzetin 1911-1912-ci illərdə cəmi 153 sayı işıq üzü görüb. Əhməd bəy Ağaoğlu başda olmaqla "İrşad" və irşadçıların fəaliyyəti azad cəmiyyət, müstəqil dövlət və bütöv vətən ideyasına əsaslandığından, öz dövrlərində mühafizəkar qüvvələrin açıq-aydın təzyiqlərinə məruz qalıb, sovet dönəmində panislamist və pantürkist damğası ilə "İrşad" obyektiv təhlildən kənar qalıb.

Nəticə

Azərbaycan-türk ictimai fikrinin görkəmli nümayəndələrindən olan Əhməd bəy Ağaoğlunun Azərbaycan türklərində türkçülük şüurunun oyanmasında və inkişaf etməsində çox mühüm rol oynamışdır. Böyük mütəfəkkir öz vətəninin ağıllı, qeyrətli oğul və qızlarını birləşib gələcək tarixi imtahanlara hazırlaşmağa çağırdığı zaman olmazın çətinlikləri ilə üzləşir, ancaq buna baxmayaraq "Bu yol uzun yoldur və çox cəfali, əziyyətli, zəhmətli yoldur. Bu yola girən gərək hər şeyə hazır olub, hər hərəkətə, hər müəmiləyə səbr etsin", – deyərək özündən sonra böyük bir mənəvi irs yaratmışdır.

Türkçülük düşüncəsi milli birlik ideyasının ilkin mərhələsi olaraq xalqımızın milli dövlətçilik ideologiyasında, müstəqil cümhuriyyətin yaradılmasında mühüm rol oynadı. Bu sahədə böyük xidmətləri olan Əhməd bəy Ağaoğlunun əziz xatirəsi xalqımızın yaddaşında əbədi yaşayacaq.

Ədəbiyyat

1. Ağayev, Ə. *Tərcümeyi-hali-acizim*. Əlyazmalar İnst, Arxiv 21, sax. vahidi 403.
2. Ağaoğlu, Ə. (2019). *Qafqazda milli məsələ. Məqalələr və sənədlər toplusu*.
3. "Azərbaycan" qəzeti. (1991, 4 yanvar).
4. "İrşad" qəzeti. (1906, 7 yanvar).
5. "Kaspi" qəzeti. (1903, 25 sentyabr).
6. Mirəhmədov, Ə. (2014). *Əhməd Ağaoğlu*. Ərgünəş.
7. Mustafayev, Q. (1973). *XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda islam ideologiyası və onun tənqidi*.
8. Yaqublu, N. (2019). *Əhməd Ağaoğlunun Azərbaycan ictimai-siyasi mühitinə gətirdiyi yeni dəyərlər*. Əhməd bəy Ağaoğlunun anadan olmasının 150 illiyinə həsr edilmiş Beynəlxalq Simpoziumun materialları.
9. *Etrüsk Medeniyeti ve Bunların Roma Medeniyeti Üzerine Tesiri. Türk Tarihinin Ana Hatları*

- Eserinin Müsveddeleri* [Etruscan Civilization and Their Influence on Roman Civilization. Drafts of the Outline of Turkish History]. (2002).
10. *İptidai Türk Aile Hukuku ve İptidai Hindo-Avrupa Aile Hukuku Arasında Mukayese*. I Türk Tarih Kongresi, Konferanslar, Müzakere Zabıtları, Maarif Vekaleti [Comparison Between Primitive Turkish Family Law and Primitive Indo-European Family Law, 1st Turkish History Congress, Conferences, Minutes of Negotiations, Ministry of Education]. (1931).
 11. *Türkler İçinde Milli Hareket* [National Movement Among the Turks]. *Türk Yurdu*, 6, 5, 2170-2173.
 12. *Türk Medeniyeti Tarihi* [Tarih ve asar-ı Atika] [History of Turkish Civilization [History and Antiquities]]. *Türk Yurdu*, 4, 5, 1329, 550-561.

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/43/99-104>

Esmira Rövşənova
Bakı Dövlət Universiteti
esmirarovshanova@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-1635-6971>

Jurnalist yaradıcılığının beynəlxalq prinsiplərinə yeni baxış

Xülasə

Məqalədə tarixi şərait, ictimai amillər və siyasi hadisələr fonunda formalaşan mətbuatın nəzəri konsepsiyalarından bəhs olunur. Eyni zamanda dünyada baş verən ictimai-siyasi hadisələr fonunda jurnalist yaradıcılığının beynəlxalq prinsiplərinin get-gedə dəyişməsi, təhrif olunması, əsl mahiyyətinin ideoloji istiqamətlərə yönəldilməsi faktlarla göstərilir. Müasir informasiya texnologiyalardan aktiv istifadə olunduğu bir dövrdə sosial media, xüsusilə sosial şəbəkələr özü ilə bir sıra – ayrı-ayrı fərdlərə, sosial qruplara, dövlətə, cəmiyyətə yönəlik təhlükələr gətirir ki, bunlara nəzarət çox zaman mümkün olmur. Bütövlükdə məqalədə Azərbaycanda klassik və müasir media sistemlərinin fəaliyyət prinsiplərindən bəhs olunur və son illərdə beynəlxalq media sistemləri tərəfindən belə prinsiplərin kobud şəkildə pozulması halları faktlarla əsaslandırılır. Azərbaycan media sisteminin yeni müstəqillik çağının ilk illərində güvəndiyi və tətbiq etməyə çalışdığı jurnalistikanın beynəlxalq modellərinin Qərbin özündə iflasa uğraması ətrafında təhlillər aparılır. Özündə insan hüquq və azadlıqlarının, media azadlığının qorunması ilə bağlı bu qədər problemlər olduğu halda, Qərbin başqa dövlətlərə demokratiya dərsi verməyə çalışması ikili standartlardan xəbər verir. Ortaya qoyulan bütün faktlar bir daha sübut edir ki, biz Azərbaycan klassik jurnalistikasına söykənməklə daha böyük uğurlar qazana bilərik.

Açar sözlər: *Qərb prinsipləri, media sistemi, söz azadlığı, demokratiya, qərəzsizlik, dəqiqlik, ideologiya, konsepsiya*

Esmira Rovshanova
Baku State University
esmirarovshanova@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-1635-6971>

New Review for International Principles of Journalistic Creativity

Abstract

This article discusses the theoretical concepts of the press, formed against the backdrop of historical conditions, social factors, and political events. At the same time, it highlights how, in the context of global social and political developments, the international principles of journalistic creativity have changed and been distorted, with their true essence being directed toward ideological purposes. In an era of active use of modern information technologies, social media, particularly social networks, present numerous threats to individuals, social groups, the state, and society, many of which are often impossible to control. The article further examines the operating principles of both classical and modern media systems in Azerbaijan, substantiating instances of gross violations of these principles by international media systems in recent years with concrete facts. It analyzes the failure of the international journalism models that the Azerbaijani media system initially tried to adopt during the early years of its independence, particularly in the West. The article argues that the West's attempt to teach democracy to other countries, despite its own struggles with human rights, media freedom, and freedom of speech, demonstrates a double standard. All the evidence presented reaffirms that greater success can be achieved by relying on the classical journalism traditions of Azerbaijan.

Keywords: *Western principles, media system, freedom of speech, democracy, impartiality, accuracy, ideology, concept*

Giriş

Jurnalistika özünün inkişaf tarixində çox çətin dövrlər yaşamışdır. “Tarixi təcrübə sübut edir ki, hər bir əsrin əvvəli və sonu xüsusi eksseslər, ciddi dəyişikliklər prosesi keçirir” (Məmmədli, 2013, s. 45). Uzun tarixi inkişaf yolu keçmiş mətbuatın nəzəri konsepsiyaları yaranmışdır. XIX əsrin əvvəllərindən bu yaradıcılıq sahəsi artıq öz konsepsiyasını da meydana qoymuşdur. “Jurnalistikanın lap erkən çağlarından onun ifadə azadlığı, təqdim etdiyi informasiyanın müstəqilliyi ətrafında mübahisələr və mübarizələr başlamışdır. Mətbuat azadlığı problemi hələ XVII əsrdə İngiltərədə ciddi şəkil almışdı. Mətbuatın vəzifəsi və cəmiyyətdə yeri barədə diskussiyaların Avropada üç yüzə yaxın yaşı var” (Məmmədli, 2013, s. 116). Və bu yüz illər dövründə jurnalistikanın dörd mühüm nəzəriyyəsi yaranmışdır. Mətbuatın avtoritar, libertarian, sosial məsuliyyət, sovet-kommunist nəzəriyyəsi kimi araşdırılan bu elmi baxışlar ABŞ sosioloq və mətbuat tədqiqatçıları Fred Sibert, Teodor Piterson, Uilbur Şrammın “Mətbuatın dörd nəzəriyyəsi” adlı kitabında öz təhlilini tapmışdır (Sibert, Piterson, Şramm, 1998). Biz bu məqalədə həmin modellər üzərində dayanmağı lazım bilmirik, çünki bununla bağlı bizdə də bir çox elmi ədəbiyyat mövcuddur. Təkcə onu demək istərdik ki, jurnalistikanın bu nəzəri konsepsiyalarının hər biri öz dövrünün media həqiqətlərini əks etdirir.

Tədqiqat

Jurnalistikanın Qərb prinsiplərinə yeni baxış

XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərində jurnalistika tamamilə yeni konsepsiyalar əsasında fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Bu da kütləvi informasiya vasitələrinin inqilabi səviyyədə yeni texnologiyaya keçid prosesi ilə daha çox bağlıdır. Bu gün dünya jurnalistikası internet sistemində qədəm qoyması ilə yeni bir inkişaf, yaradıcılığa yeni yanaşma tərzilə qarşılaşmışdır. İnformasiya texnologiyasının inkişafı mətbuatın sosial məsuliyyət nəzəriyyəsinə də yeni baxış tələb etməkdədir. Məlumdur ki, sosial məsuliyyət nəzəriyyəsinin əsas məqsədləri sırasında cəmiyyəti bilgiləndirmək, maarifləndirmək, əyləndirmək funksiyalarını, mətbuatda söz azadlığını, jurnalistin müstəqilliyini, ictimai rəyin nəzərə alınmasını, şəxsi həyata müdaxilənin yol verilməzliyini, bütün bunlara görə öz üzərinə sosial məsuliyyət götürməsinə vacib sayır. Və beləliklə, bu nəzəriyyənin prinsiplərinə Qərb ölkələrində əməl olunmasını mətbuatda – bütövlükdə KİV sistemində uzun müddət müşahidə etmişik.

SSRİ-nin süqutu ilə ən ciddi senzura qadağalarını əsas tutan sovet – kommunist mətbuat konsepsiyası da öz gücünü itirdi və keçmiş sovet respublikaları, o cümlədən müstəqil Azərbaycan müstəqil mətbuat konsepsiyası ilə fəaliyyətə başladı. 1980-ci illərin sonlarında Azərbaycanı bürüyən hakimiyyət uğrunda xaos hərəkəti Ümummilli lider Heydər Əliyevin yenidən rəhbərliyə qayıtması ilə aradan qaldırıldı və ölkədə demokratik quruculuq fəaliyyətinə start verildi. Heydər Əliyev deyirdi: “Azərbaycanda mütərəqqi mətbuat ənənələrinin qorunub inkişaf etdirilməsi, müasir beynəlxalq təcrübə ilə zənginləşdirilməsi, kütləvi informasiya vasitələrinin imkanlarından ölkəmizdə hüquqi dövlət quruculuğu, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması, demokratik islahatların həyata keçirilməsi... dövlət siyasətinin əsas məqsədlərindəndir” (Xəlilov, 2001, s. 213). Ümummilli liderin bu konsepsiyası onun özünün müəllifi olduğu və 1995-ci ildə qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası” nda bütün detalları ilə öz təsdiqini tapdı. Təsədüfi deyil ki, bu sarsılmaz xidmətlərinə görə akademik İsa Həbibbəyli Heydər Əliyevin ömür yolunu “Azərbaycan dövlətinin epopeyası” (Heydər Əliyev və milli mətbuat, 2023, s. 6) adlandırır. Heydər Əliyevin mətbuata dair yaratdığı məktəbi bu gün Prezident İlham Əliyev xüsusi bir dövlətçilik bacarığı ilə daha da genişləndirir. Prezident İlham Əliyev Azərbaycanda media sisteminin daha da inkişafı və demokratikləşməsi yolunda Mətbuat Şurası, Media Agentliyi, müstəqil qurumlar yaradılmasına xüsusi diqqət və qayğı ilə yanaşmaqdadır. Bütün bunlara görə ki, “Azərbaycanda KİV ilə dövlətin münasibətləri sintezləşdirilmiş model əsasında qurulur. Bu model dünyada ümumi qəbul edilmiş “dövlət-mətbuat” qarşılıqlı münasibətlərinin bir neçə modelinin elementlərini özündə birləşdirir: mətbuatın sosial məsuliyyət modeli... informativlik, dəqiqlik, obyektivlik” (Heydər Əliyev və milli mətbuat, 2023, s. 87).

Bu gün Azərbaycan media sistemi bu modellərlə fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev vaxtaşırı olaraq jurnalistlərlə görüşlər keçirir və medianı daha da demokratik səviyyəyə qaldırmaq üçün məsləhətlərini verir. Təsədüfi deyil ki, Prezidenti İlham Əliyev iki dəfə

“Jurnalistlərin dostu” nominasiyasının qalibi olmuşdur. “Jurnalistlərin dostu” mükafatının təqdimat mərasimində İlham Əliyev demişdir: “İlk növbədə yenidən məni “Jurnalistlərin dostu” mükafatına layiq gördüyünüz üçün sizə minnətdaram... çalışacağam ki, bundan sonra da “Jurnalistlərin dostu” kimi Azərbaycanda azad mətbuatın inkişafı üçün söylərimi əsirgəməyim. Bu mükafatın verilməsi böyük məna daşıyır. Çünki ölkə Prezidentini “Jurnalistlərin dostu” adına sizin tərəfdən layiq görməyiniz, əlbəttə ki, Azərbaycanda azad mətbuatın inkişafında görülən işlərə işarə vurur. Mən bundan sonra da çalışacağam ki, Prezident kimi Azərbaycanda azad medianın inkişafı üçün dəstəyimi verim və beləliklə, ölkəmizin sürətli və uğurlu inkişafını təmin edim. Çünki müasir dünyada inkişaf etmiş ölkələrdə azad medianın səviyyəsi hər bir ölkənin səviyyəsini göstərir... Belə olan halda Azərbaycanda media ilə bağlı məsələlər ən yüksək səviyyədə öz həllini tapmalıdır” (İlham Əliyevin “Jurnalistlərin dostu” mükafatının təqdim etmə mərasimində nitqi, 2013).

Göründüyü kimi, Azərbaycan Prezidenti ölkənin inkişaf prosesinin sürətlənməsində demokratik medianın rolunu yüksək qiymətləndirir və bu inkişafı beynəlxalq standartlar səviyyəsinə çatdırmağı vacib sayır. Prezident bu fikirləri 2015-ci ildə dilə gətirmişdir və həqiqətən də o dövrdə beynəlxalq jurnalistikanın yaradıcılıq prinsipləri lazımi səviyyədə idi. O zamanlar Azərbaycanın qədim diyarı olan Qarabağ Ermənistan tərəfindən işğal edilmişdi və bu işğal illərində ermənilərin Qarabağın şəhər və kəndlərini necə viran qoyduqlarını lazımcına görə bilmirdik. Ermənistanın işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarından dərhal və qeyd-şərtsiz çıxmaqları barədə BMT-nin dörd məlum qərarına Qərb ölkələri və bu ölkələrin “demokratik” mətbuatı heç bir reaksiya vermirdi. Habelə, bu konflikti həll etmək üçün yaradılan Minsk qrupu, bu qrupa daxil olan ABŞ, Fransa, Rusiya kimi güc dövlətləri və onların “demokratik” mətbuatından Azərbaycanın haqq səsinə “əşidən” birinə rast gəlmədik. Azərbaycan öz torpaqlarını işğaldan azad etdi və BMT-nin vəzifəsini özü – heç kimin köməyi olmadan həyata keçirdi. Torpaqları azad etdikdən sonra Minsk qrupuna daxil olan ABŞ və Fransa Azərbaycanın bu qələbəsini işğalçılıq kimi qələmə verməyə çalışdı və çalışmaqdadır. Xüsusilə Fransanın bir sıra qəzet və telekanalları feyk yanaşmaları ilə dünya ictimaiyyətini aldatmağa çalışır. Qərb ölkələrinin – Fransanın, Almaniyanın və digərlərinin media qurumları Azərbaycanı təhdid yazıları ilə beynəlxalq ictimaiyyəti çaşdırmaqla məşğul olmaqdadır. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev iştirak etdiyi bütün xarici kürsülərdə Azərbaycanın haqq səsinə dünyaya bəyan etməkdədir və bu gün də bu vəzifəni uğurla davam etdirir. 2024-cü il oktyabrın 1-də Milli Məclisin açılışında çıxış edən Prezident İlham Əliyev bu çıxışın önəmli bir hissəsini müəyyən xarici dairələrin ölkəmizə qarşı hazırladığı planlara, onların mediada apardığı qarayaxma, iftira, böhtan kampaniyalarına həsr edib. Qeyd olunan məsələ ilə bağlı parlamentin sədri Sahibə Qafarova Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Xarici müdaxilələrə və hibrid təhdidlərə qarşı müvəqqəti komissiyasının yaradılması haqqında məsələ barədə çıxışında bildirirdi: “Bildiyiniz kimi, ideoloji təhlükəsizlik məsələləri dövlətimizin ərazi bütövlüyü və suverenliyi bərpa edildikdən sonra xüsusi aktuallıq kəsb edib. Xalqımızın tarixi qələbəsi ilə barışa bilməyən qüvvələr Cənubi Qafqaz bölgəsinə daxil olmaq və burada möhkəmlənmək, Azərbaycanın işlərinə qarışmaq cəhdlərindən əl çəkmirlər. Bu səbəbdən ölkəmiz mürəkkəb xarakterli təhlükələrlə üzləşir. Ənənəvi çağırışların qalmaqda davam etdiyi bir şəraitdə yeni, daha məkrli müdaxilə formaları da ortaya çıxır. Bu cür hərəkətlər dövlətimizi daxildən zəiflətməyə, ictimaiyyətin dövlət institutlarına etimadını sarsıtmağa və nəticə etibarlı ilə milli maraqlarımıza xələl gətirməyə, müstəqilliyimizi və ictimai-siyasi sabitliyimizi təhlükə altına almağa yönəlib. Onu da deyim ki, bir sıra hallarda biz üstüörtülü təhdidlər və müdaxilələr ilə qarşılaşırıq, cəmiyyətimiz və dövlətimiz ilə manipulyasiya etmək cəhdləri çoxgedişli təbliğat kampaniyaları – onu biz hamımız yaxşı bilirik – saxta şüarlar ilə pərdələnir” (Qafarova, 2024).

Bir də qeyd edək ki, mətbuatın qərəzsizlik kimi ciddi bir beynəlxalq funksiyaya etinasız qalan Qərb mətbuatı da Qərbin bu qarayaxmalarını təqdir etməkdədir. Qeyd olunan fikirlər Qərb mediasının jurnalistikanın qərəzsizlik, vicdanlılıq, dəqiqlik kimi yaradıcılıq prinsiplərini necə pozduğunu göstərir. Azərbaycan mətbuatı xalqımızın haqq səsinə susdurmaq istəyən böhtançı Qərb mediasının feyk xəbərlərini cavabsız qoymur. Xüsusilə “Xalq qəzeti”, “525-ci qəzet”, “Şərq” qəzeti və “Bakı xəbər” kimi qəzetlər xarici medianın saxta informasiyalarını obyektiv təhlillərlə ifşa edirlər.

Jurnalistikanın yaradıcılıq prinsiplərinə etinasızlıq faktları

XXI əsrin hüquq və azadlıqlar əsri olacağı müxtəlif beynəlxalq kürsülərdən dəfələrlə elan olunsa da, çox təəssüf ki, neokolonializmə qarşı mübarizə məsələləri bəşəriyyət üçün hələ də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Üstəlik neokolonializm ənənələrini yaşadanlar, müstəmləkəçilik, sömür-gəçilik siyasətini bu və ya digər üsullarla davam etdirənlər ilk növbədə məhz demokratiyadan, insan hüquq və azadlıqlarından, beynəlxalq hüququn aliliyindən dəm vuran böyük dövlətlərdir.

Bu dövlətlərin başında isə Fransa gəlir. Afrika qitəsində (Niger, Mali, Konqo, Burkina-Faso və s.) mənfur neokolonializm siyasəti iflasa uğramaqda olan Fransa, bu gün həmin siyasətini “Dənizaşırı bölgələr” adlandırdığı ərazilərdə davam etdirir. Lakin bunu da qeyd etməliyik ki, Fransa kimi ölkələrin iyrenc neokolonializm siyasətinə qarşı mübarizə hərəkəti artıq get-gedə genişlənməkdədir və bu prosesdə Azərbaycanın fəallığı xüsusilə təqdirəlayiqdir (Hüseynov, 2024).

Azərbaycana qarşı qarayaxmanı hətta Rusiya telekanallarında da görmək olur. Belə qarayaxmalardan birinin müəllifi K.Zatulin Rossiya-24 telekanalındakı çıxışı zamanı Qarabağ erməni separatçılarına dəstək durduğunu bəyan etmişdir. “Şərq” qəzeti “Zatulin rüşvətxor və simasız adamdır” adlı bir yazısında Konstantin Zatulinin keçmiş qondarma rejimin yaradılmasının ildönümü ilə bağlı Qarabağ separatçılarına təbrik ünvanladığı və təxribat xarakterli müraciətində “Rusiyadakı qayğıkeş insanlar” adından çıxış edərək separatçı rejimin keçmiş rəhbərlərinə və əlləri günahsız azərbaycanlıların qanına bulaşmış digər terrorçulara dəstək ifadə etmişdi (Bayramova, 2024). Qeyd edək ki, Zatulin bundan öncə də dəfələrlə Azərbaycan dövlətçiliyinin və xalqının əleyhinə Rusiya telekanallarında bəyanatlar verib.

Aydındır ki, yalan, böhtan xarakterli xəbərlər daha çox sosial mediada özünü göstərir. “Sosial media özü ilə bir sıra təhlükələr gətirir. Ayrı-ayrı fərdlərə, sosial qruplara, dövlətə və cəmiyyətə yönəlmiş bu təhlükələr feyk xəbərlər vasitəsilə yayılır. Sosial mediadan həm də ölkələrin daxili və xarici siyasətinə təsir aləti, kütləvi yönləndirmək, hadisələri dramatikləşdirmək vasitəsi kimi də istifadə olunur” (Nəsirova, Hüseynova, 2023). Əlbəttə, bu platformada saxta xəbərlər də təəccüblü deyil. Çünki sosial şəbəkələrin xəbər platforması hər cür şəxsi mənafevi olan adamlar tərəfindən də yaradıla bilər və “ideal demokratik məkan” sayılan internetdə buna nəzarət etmək də mümkün deyil. Bəs ənənəvi media, bəs telekanallar və rəsmi internet saytları? Saxta, böhtan dolu xəbərlər bəzən hətta “Euronews”, BBC və s. kimi jurnalistika məktəbləri sayılan telekanallar, Fransanın böhtan dolu “France 2”, “France-24” telekanalları necə? Biz burada daha çox bu seqmentdə özünü göstərən ictimai aşınmalara toxunacağıq. Məsələn, BBC kimi vaxtı ilə obyektiv, qərəzsiz olan bir telekanal Fransada Sarkozinin prezident seçkisi zamanı bu namizədin Qəddafidən aldığı 50 milyon avronu qaytarmaması üçün ona böhtan ataraq belə bir informasiya verdi ki, guya Qəddafi rəhbərlik etdiyi ölkədə 10 min adamı diri-diri torpağa basdırıb. Bu informasiya Qəddafinin qəddarcasına öldürülməsinə “haqq” qazandırdı və təhqiqatlar zamanı məlum oldu ki, bu xəbər BBC-nin uydurması imiş. BBC rəhbərliyi bu yalan xəbərə görə üzr istəsə də, artıq gec idi və telekanal öz imicinə ciddi zərər vurmuşdu.

Belə misalların sayını istənilən qədər artırmaq olar. Amma biz jurnalist yaradıcılığının beynəlxalq prinsiplərinin pozulması ilə bağlı daha yaxın zamanların faktları üzərində dayanmaq istərdik. Belə faktları dünyaya demokratiya dərsi keçən Fransa, ABŞ kimi ölkələrdə həm media sistemində, həm də bu ölkələrin rəhbərlərinin jurnalistlərə sört münasibətlərində görürük. ABŞ-nin “Fox News” kimi nüfuzlu telekanalının dünyaca tanınmış jurnalisti Taker Karlson Rusiya – Ukrayna müharibəsinin baş verməsində və uzun müddət davam etməsində Co Baydeni, Ukraynaya böyük məşabətdə siyasi və hərbi dəstək göstərməkdə günahlandırılmasına görə telekanaldan uzaqlaşdırılmışdır (Dunayevskiy, 2023). Bu gün Taker Karlson müstəqil bloger kimi fəaliyyət göstərir. V.Putin kimi dövlət başçısından aldığı müsahibə iki gündə iki milyarddan çox izləyici qazanıb və s.

Demokratiyadan dəm vuran Co Baydenin “Fox News”un daha bir jurnalistini necə təhqir etdiyini xarici media qurumlarına istinadən təqdim edən Modern.az-ın bir faktına diqqət edək: “Fox News”un müxbiri Piter Duss ABŞ prezidentindən “İnflyasiya ilə bağlı sualları cavablandırarsınız mı? Sizcə, aralıq seçkilərdə inflyasiya siyasi öhdəlikdirmi?” deyə soruşub. Daha sonra jurnalistlər məsləhətləşmə üçün binadan çıxarılıb. Bu zaman mikrofonun qapalı olduğunu düşünən Bayden jurnalistə söyüş söyüb və onu təhqid edib” (İsmayılov, 2022). ABŞ-nin sabiq prezidenti

Donald Trampın jurnalistlərə münasibətini ifadə edən kobud rəftarından daha bir fakta diqqət edək: Tramp ilə "CNN" telekanalının müxbiri Cim Akosta arasındakı mübahisə seçkidən sonra təşkil edilən toplantıda baş verib. Belə ki, "CNN"-nin onun haqqında mütəmadi olaraq mənfi rəylər və yalan xəbərlər verdiyini deyən Tramp müxbirin qaçqınlarla bağlı sualına əsəbiləşərək cavab verib: "Dürüstcə deməliyəm ki, qoy mən ölkəni idarə edim. Siz də CNN-ni işə salın. Və sən yaxşı işləsən, reytinglər daha yüksək olacaq", – deyə Tramp əlavə edib. O, "CNN"-nin müxbirinə "Sən bərhad insansan, "CNN" üçün işləməməlisən" ifadələrini işlədib (Ədalət, 2020).

Biz bu yerdə Fransa mətbuatının beynəlxalq jurnalistikanın qərəzsizlik kimi vacib bir yaradıcılıq prinsipini məhz Azərbaycana qarşı yazılarında necə pozduğunu təsdiq edən faktlarına diqqət yönəltmək istərdik. Belə ki, azərbaycanlı ekologiya fəallarının Xankəndi-Laçın yolunda keçirdiyi son etiraz aksiyası haqqında 2022-ci ilin dekabr ayında məqalə dərc edən Fransanın "La Monde" qəzeti öz təhlilində həqiqəti söyləməyi "unudaraq", Azərbaycanı əsassız şəkildə "humanitar fəlakət" yaratmaqda ittiham edib. Nəşr həmçinin Azərbaycanın guya Laçın yolunu "işğal etdiyini" bəyan edib, bu yoldan humanitar yüklərin və təcili yardım maşınlarının sakit şəkildə keçməsinə, fəalların keçirdiyi etiraz aksiyasının isə Azərbaycanın təbii sərvətlərinin talanmasına, ətraf mühitə ziyan vurulmasına qarşı yönəldiyinə toxunmamağa üstünlük verib (Oqtay, 2023). Daha bir media qurumunda <https://www.lagazetteaz.fr> xəbər saytında "Fransa xalqı Senatda Azərbaycana qarşı qətnamə layihəsi əleyhinə səbərbər olunur" (Fransa mediasında xalqın Azərbaycana qarşı qətnamə layihəsinin əleyhinə olmasından bəhs edilib, 2022) sərlövhəli məqalə yerləşdirərək əsl həqiqətə etinasız şəkildə birbaşa öz qərəzli mövqeyini ortaya qoymuşdur. Bununla kifayətlənməyən Fransa daha da irəli gedərək beynəlxalq əhəmiyyətli 33-cü Yay Olimpiya Oyunlarının açılış mərasimində Azərbaycana qarşı tənqidat xarakterli davranışla bağlı Fransanın "France 2" telekanalında açılış mərasimində canlı yayın zamanı aparıcılar Azərbaycan idmançılarına qarşı tənqidat xarakteri daşıyan ifadələr səsləndirməkdən çəkinməyiblər (Cəlilova, 2024).

Fransa mətbuatı Azərbaycan dövlətini hədəfə almaqda, bütövlükdə respublikamız əleyhinə mənfi beynəlxalq rəy formalaşdırmaqdadır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2024-cü il oktyabrın 4-də Cəbrayılın işğaldan azad olunmasının ildönümü münasibətilə Cəbrayıla köç etmiş sakinlərlə görüşündə Fransa, ABŞ, Almaniya kimi ölkələrin Azərbaycana qarşı qərəzli mövqelərini ciddi mesajlarla tənqid etmişdir. Bu çıxışında Prezident İlham Əliyev Qərbin Azərbaycana qarşı mətbuatda qərəzli təbliğat hədəflərində xüsusilə gənclərə yönəlik saxta faktlar üzərində dayanaraq demişdir: "Bu gün antiazərbaycan qüvvələrin əsas hədəfi gənc nəsillərin şüurudur. Ona təsir etməyə çalışırlar. Ona görə də Azərbaycana qarşı olmazın yalanlarını uydururlar, tirajlayırlar, öz mətbuatlarında, öz dırnaqarası qeyri-hökumət təşkilatlarında" (İlham Əliyevin Cəbrayıl şəhərində inşa olunan yaşayış kompleksinin açılışında nitqi, 2024).

Nəticə

Bizə elə gəlir ki, Qərb mətbuatının tamamilə ideoloji istiqamətə yönəlməsi, hər bir dövlətin tərkibində fəaliyyət göstərən media sisteminin xəbərlərə yalnız öz ölkəsinin maraqları ilə yanaşması, bununla da beynəlxalq jurnalistikanın qəbul edilmiş bütün demokratik yaradıcılıq prinsiplərini bilərəkdən və kobud şəkildə pozması ilə bağlı bu faktlar da kifayət edər.

Faktlar göstərir ki, bizim milli jurnalistikamızın Azərbaycanın yeni müstəqillik dövrünün ilk illərində həvəslə qəbul etdiyi Qərb modelləri bu gün iflasa uğramaqdadır. Bəs belədə kimə, nəyə söykənməliyik? Bu sualın aydın bir cavabı var: Milli klassik jurnalistikamızın bəzən unuduğumuz yaradıcılıq prinsiplərinə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Üzeyir Hacıbəyli, Ömər Faiq Nəmanzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu və saymaqla bitməyən klassik jurnalistlərimizə. Çünki Azərbaycanın klassik mətbuatı jurnalistikanın beynəlxalq yaradıcılıq prinsiplərinin vacib saydığı konsepsiyasını milli istiqamətdə daha da inkişaf etdirərək bu günümüz üçün dərs almalı məktəb səviyyəsinə yüksəlmişdir.

Ədəbiyyat

1. Bayramova, Ş. (2024, 8 avqust). *Zatulin rüsvətxor və simasız adamdır*. Şerq.az. <https://sherg.az/siyaset/272796>
2. Cəlilova, G. (2024, 29 iyul). *Fransa televiziyası Azərbaycana qarşı açıq-aşkar irqçi təbliğat apardı...* Baki-xeber.com. <https://baki-xeber.com/14765-fransa-televiziyasi-azerbaycana-qarsi-aciq-askar-irqci-tebligat-apardi.html>
3. Dunayevskiy, I. (2023, 9 may). *V SSHA nazvali pritçini uvolneniya populyarnogo televdushego Takera Karlsona*. Rg.ru. <https://rg.ru/2023/05/10/karlson-uvolen-za-kritiku-ukrainy.html>
4. Ədalət, K. (2020, 14 aprel). *Tramp jurnalisti təhqir etdi: Yalançı, üz qarası...* Axar.az. <https://axar.az/news/planet/460874.html>
5. *Fransa mediasında xalqın Azərbaycana qarşı qətnamə layihəsinin əleyhinə olmasından bəhs edilib*. (2022, 10 noyabr). <https://www.lagazetteaz.fr/news/politique/10118.html>
6. *Heydər Əliyev və milli mətbuat*. (2023). Elm və təhsil.
7. Hüseynov, Ə. (2024, 5 aprel). *Azərbaycanın neokolonializmin əleyhinə olan qüvvələri birləşdirməsi uğurlu taktikadır*. Newscenter.az. <https://newscenter.az/2024/04/05/azerbaycanin-neokolonializmin-eleyhine-olan-quvveleri-birlesdirmesi-ugurlu-taktikadir.html>
8. Xəlilov, S. (2001). *Lider, Dövlət, Cəmiyyət*. Azərbaycan Universiteti.
9. İsmayılov, A. (2022, 25 yanvar). *Bayden jurnalisti təhqir etdi*. Modern.az https://modern.az/dunya/328420/bayden-jurnalisti-tehqir-etdi-video/site_url/lang/news/cat/72
10. Qafarova, S. (2024, 30 sentyabr). *Aia.az*. <https://aia.az/95205-spiker-ideoloji-tehlikesizlik-meseleleri-dovletimizin-erazi-butovluyu-ve-suverenliyi-berpa-edildikden-sonra-xususi-aktualliq-kesb-etmisdir.html>
11. Məmmədli, C. (2013). *Jurnalistikanın nəzəriyyəsi və təcrübəsi*. Təhsil.
12. Nəsirova, A., Hüseynova, X. (2023). *Mediada saxta xəbərlər: yayılma səbəbləri və onunla mübarizə üsulları*. Qanun.
13. Oqtay, N. (2023, 11 yanvar). *Fransa mətbuatının qərəzli mövqeyi: Azərbaycana qarşı təxribat xarakterli yazıların arxasında nə dayanır?* Report.az. <https://report.az/analitika/fransa-metbuatının-qerezli-movqeyi-azerbaycana-qarsi-texribat-xarakterli-yazilarin-arxasında-ne-dayanır/>
14. *İlham Əliyevin Cəbrayıl şəhərində inşa olunan yaşayış kompleksinin açılışında nitqi*. (2024, 4 oktyabr). President.az. <https://president.az/az/articles/view/67016>
15. *İlham Əliyevin "Jurnalistlərin dostu" mükafatının təqdim etmə mərasimində nitqi*. (2013, 24 noyabr). President.az. <https://president.az/az/articles/view/10428>
16. Sibert, F., Piterson, T., & Shramm, U. (1998). *Chetyre teorii pechati*. Vagrius.

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/43/105-113>

Nursharaf Taghiyeva
Baku State University
Ph. D. student
nurseref.yahyazade@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8464-3940>

Using Virtual Reality and Augmented Reality Technologies in Media and Analysis of the Current Situation in Azerbaijani Internet Media

Abstract

In modern times, one of the main factors affecting the development of the media, facilitating journalistic activity, and attracting audience interest is the application of technological innovations. The use of these innovations creates certain opportunities for both the content and the journalist. For example, materials produced using technological innovations save time by being created faster and attract interest by offering a different perspective. At times, the use of such technologies not only provides the aforementioned opportunities for journalists but also introduces new concepts to journalism itself, leading to the creation of new genres or formats. The application of these trends in Azerbaijani media, as part of the global media system, is also of interest. The main purpose of this article is to examine the popularity of these technological innovations in journalistic practice, assess the ability of media professionals to use them, and evaluate the usefulness of the innovations applied. The article also discusses the formation of immersive journalism, a new development for Azerbaijan, and its current state in the country. The article explores how these technologies contribute to the creation of immersive journalism and the development of this format, as well as the challenges in implementing these innovations in Azerbaijani media and the reasons behind these challenges.

Keywords: *virtual reality, augmented reality, artificial intelligence, immersive journalism, ChatGPT*

Nurşəraf Tağıyeva
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
nurseref.yahyazade@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8464-3940>

VR və AR texnologiyaların mediada istifadəsi və Azərbaycan internet mediasında mövcud vəziyyətin təhlili

Xülasə

Müasir dövrdə medianın inkişafına, jurnalist fəaliyyətinin asanlaşmasına, eləcə də auditoriya marağının toplanmasına təsir edən başlıca amillərdən biri texnoloji yeniliklərin tətbiq olunmasıdır. Bu yeniliklərin tətbiq olunması həm hazırlanmış materiala, həm də jurnalistə müəyyən imkanlar yarada bilər. Belə ki, texnoloji yeniliklərdən istifadə edərək hazırlanmış materiallar həm daha sürətli ərsəyə gəldiyi üçün vaxta qənaət etməyə, həm də fərqli baxış bucağı yaratdığı üçün maraq oyatmağa imkan verir. Buna nümunə olaraq, chat gpt, VR və AR, eləcə də digər süni intellekt məhsullarını qeyd edə bilərik. Məsələn, VR və AR texnologiyaları ilə hazırlanmış materialların daha maraqlı, fərqli və canlı olmasına şərait yaradır.

Bəzən isə bu cür texnologiyaların istifadəsi çalışanlara yuxarıda qeyd etdiyimiz imkanları yaratmaqla yanaşı, jurnalistikanın özünə də fərqli anlayışlar gətirir, yeni janrın və ya formatın yaranmasına səbəb olur.

Dünya media sisteminin bir hissəsi olan Azərbaycan mediasında da qeyd olunan bu trendlərin istifadəsi maraq doğurur. Bu texnoloji yeniliklərin fəaliyyətdə istifadəsinin nə dərəcədə populyar

olması, media mənsublarının bu texnoloji trendlərdən istifadə bacarığı, tətbiq olunan yeniliklərin faydalılıq dərəcəsini araşdırmaq məqalənin əsas məzmununu təşkil edir. Eləcə də, Azərbaycan üçün yeni olan, ümumilikdə isə çox geniş yayılmamış olan immersiv jurnalistika terminin formalaşması və bu gün Azərbaycandakı vəziyyəti də məqalədə işıqlandırılan məsələlər sırasındadır.

Beləliklə, bu məqalədə günümüzün texnoloji trendi olan VR və AR texnologiyalarının istifadəsindən, immersiv jurnalistika anlayışının yaranmasındakı rolundan və bu formatın inkişafından, eləcə də qeyd olunan yeniliklərin Azərbaycan mediasındakı tətbiqindəki problemlərdən və bu problemlərin səbəblərindən bəhs edəcəyik.

Açar sözlər: VR, AR, süni intellekt, immersiv, jurnalistika, chat gpt

Introduction

The fact that the research is related to the latest technological trends justifies it being new and up-to-date. Although there is a lot of information about VR and AR technologies, no systematic research has been conducted on the history of their creation, their areas of use, their use in the media, especially their application in the Azerbaijani internet media. From this perspective, the originality and importance of the subject can be emphasized. The narrowness and/or absence of the use of technologies mentioned in the Azerbaijani Internet media makes it important to investigate the causes, solutions and perspectives of the problems in this direction.

Research

We encountered a number of theoretical and practical limitations in the preparation of this article. First of all, let us point out that since the subject we are discussing is a current issue related to new trends, there is not enough theoretical basis, especially regarding the Azerbaijani media. Therefore, since the use of VR and AR technologies in the country's media is a new process in itself, we could not reach a systematic study. These deficiencies make the accuracy of the examples we use compared to local media organizations difficult at some points. For example, since there is no reliable source on when the technologies in question were first used in the country's media, we tried to base our opinion on the examples we found through the search engine from the archives of some media organizations. However, since the results we obtained as a result of the research and the recommendations obtained from them are of practical importance, it is still not possible to implement and control these recommendations. Because the implementation of these suggestions requires financial resources and technological equipment from media organizations.

Developing of VR and AR Technologies

People watch with interest and try to take advantage of the innovations that happen in the field of any product or service they use. From this point of view, if we take into account the competitive factor, the application of VR and AR technologies is one of the latest trends in order to attract people's attention in various fields, to stand out from competitors and to be one step ahead. This is especially noticeable in the game and entertainment sector. These technological innovations are applied faster in various video games, funzones, gamezones. The main reason for this is that users in this field are looking for novelty and interest in games and entertainment. Where there is such a demand, the application of 3d glasses and 360-degree cameras, which create a virtual reality effect, certainly gives a positive result.

In addition, these technologies can be found in certain areas for people to spend their free time. An example of this is the use of glasses in cinemas.

In general, if we consider the first examples of VR technologies or examples that can be considered as its basic steps, we can see that they are also formed for the purpose of entertainment or gaming. A 1936 short story by Stanley G Weinbaum, published in the June 1936 issue of Wonder Stories magazine, called Pygmalion's Spectacles, is about a device that comes very close to virtual reality. It presents a "gas mask-like device" with 'glasses and a rubber mouthpiece' that plays out holographic recordings stored in a strange liquid, conveying sights, sounds, smells and even the sense of touch to the wearer (Evenden, 2016).

Later, in 1962, Morton Heiligthen realized the Sensorama cabinet, which could show stereoscopic 3D movies with stereo sound, where the viewer was seated. It could simulate wind and transmit smells (Evenden, 2016).

After that, the steps taken towards the development of VR technologies were for military purposes. In 1966, Washington University professor Thomas A. Furness was commissioned by the US Air Force to build the first flight simulator (Evenden, 2016), and after that, interest in VR technologies in the military field also increased. The gradual spread of VR technologies and their use in other fields has led to its popularity. As a result of the research it is possible to define VR. Definition of VR: Inducing targeted behavior in an organism by using artificial sensory stimulation, while the organism has little or no awareness of the interference (La Velle, 2020). What is the augmented reality? One of the various answers is like this: The answer is that Augmented Reality is only an appearance generated in the mind from certain physical activities of material reality that affect the senses not directly, but by means of a technical device (e.g., a smartphone, a Google Glass, an Oculus Rift, a Google Cardboard, etc.) (Gruyter, 2017). The first examples of augmented reality technologies date back to the 60s of the last century. Thus, the first wearable monitor created by Ivan Sutherland in 1968 can be considered the first example of AR. But the term "augmented reality" was used by Tim Caudell in 1990. After that, there were various tests on AR and successful steps were taken towards its use in entertainment, games, theater, media and other fields.

Among the examples of the application of AR technologies in other fields, the field of medicine can be highlighted. Thus, the result of any operation, especially operations involving changes that can be reflected in the appearance, can be predicted in advance through the application of AR technologies.

Thus, the development process of VR and AR technologies, the driving factors can be summarized as follows:

- First of all, VR and AR emerged as a result of the rapid and continuous development of technological capabilities;
- Products made using VR and AR technologies are more noticeable compared to competitors;
- For people who regularly follow technological innovations, the use of these innovations becomes a requirement. Computer games and video games that were played a few years ago can no longer maintain the previous rating, users prefer to use VR games, where they feel more reality and more excitement.

Scope of Use of VR and AR Technologies in Azerbaijan

Of course, all technological innovations occurring in various fields in the world are applied in Azerbaijan within a certain period of time. As VR and AR technologies became widespread in the world, they gradually attracted interest in our country and began to be used in certain areas. As in the world, in Azerbaijan, these technological innovations were put into use primarily in the field of games and entertainment. Currently, VR games are becoming popular in our country. Entertainment zones equipped with 3D glasses, as well as other devices and apparatuses, have gained more interest among young people. We even meet young people who follow world trends in this direction and invent new games according to the requirements. "Yukseklik" virtual reality game created by Farid Yusifoglu and his team in 2017 is on the first list (Rasulova, 2017). Such innovations can be explained by the demand for the use of VR and AR technologies in the country.

In addition, among the works carried out in this direction in Azerbaijan, the "Bombox" devices, which became popular in 2016 and are the VR brand of Azerbaijan, can be cited as an example. Although the products are manufactured in China, they are an Azerbaijani brand and can be purchased within the country at a reasonable price (Ictinfo, 2016).

Some cinemas offer the opportunity to watch movies in 3D format, where the viewer feels like a part of the movie scene. He moves away from the real world to the virtual world. Even in such films, sound and smell effects are delivered in a special way.

In the examples mentioned above, it is mentioned that VR and AR technologies are used in other fields in the country. But what is the extent of the use of these technologies in the field of media? Although VR technologies are used in several sites and service areas in the country, 360-degree cameras, which are the main technological equipment, are not used in filming. In such a case, there is no demand for VR editing programs and the use of headsets for viewers.

But it is possible to show some examples of the use of AR technologies. Moreover, among them there are examples that have been used for many years. For example, the map used in the background when weather information is given on television channels, the presentation of regions, and the addition of details according to weather conditions can be examples of this. In some examples, it is even possible to revive natural phenomena through AR technologies. There are also examples of this in the world media. The visual effects used by CBS, one of the world's media giants, in their weather forecasts is an example of AR technologies (Azerbaijan 360 virtual tour company, 2023). Moreover, it is becoming more and more widely used. If the first use of AR technologies in the delivery of weather information was limited to just displaying information in the background, viewers are already witnessing its use on all four sides. Today, all television channels in our country use the functions of augmented reality technology to present weather information. Its use began around the early 2000s. For example, ANS TV's 2006 weather forecast (Adrian, 2022) already used this technology.

In addition, we can note that the spread of mobile applications related to AR technologies expands the scope of use of this technology. These programs help to increase visibility in a number of areas, to present more striking and memorable projects, as well as to increase accuracy in forecasts. For example, using these programs in the education sector can help increase the quality of teaching and facilitate understanding of the subject. In particular, it is possible to organize more interesting teaching using these programs for preschool and elementary school students, and there are a number of corresponding examples. Teachers who use programs such as "Moatboat" and "Gulliver" can help young students develop their drawing and coloring skills, activate their imaginations, and develop their creative abilities (Aliyev, 2019). Also, using such applications, it can help to study natural sciences such as physics, chemistry, biology more visually. For example, the site "mergeedu.com" can be cited. This platform can be considered one of the most useful examples that can be used in learning natural sciences in education (Müəllimdən müəllimə dəstək, 2022).

When analyzing the issues of using VR and AR technologies in Azerbaijan, we can come to the conclusion that since VR technologies are only related to the virtual world, their scope of use is more limited, as their application requires special technological equipment. As AR technologies involve adding virtual elements to the real environment, its use is possible on mobile devices, smartphones, and tablets. Therefore, AR technologies are being used more widely in our country. Since the scope of its use is not so wide, there is a need to inform in this direction, introduce the possibilities of AR technologies, and offer the benefits it can provide in various fields.

Use of VR and AR Technologies in Media

Media has become such a part of our life that developments, innovations, and changes in various fields rapidly influence and reflect the media. This is also true in terms of technological innovations. The use of artificial intelligence products in the media, which is a trend of recent years, can be an example of this. The use of artificial intelligence products creates an advantage due to a number of features. At the same time, some hard-to-do tasks are made easier, time is saved, etc. can be shown. VR and AR technologies are also used in the media with the same goals. The great interest and rapid development of VR and AR technologies does not affect the media field as well. These technological innovations began to be used in the preparation of various media products, as well as in journalistic activities. What makes it important to use these technological innovations in the media? First of all, let's note that the materials and media products made by applying technological innovations are one step ahead of their competitors because they are more striking and different. Considering such factors, media organizations try to apply such innovations in their activities. The use of artificial intelligence technologies in the media can have different purposes:

- the journalist finishes his work quickly and saves time,
- making the media product more noticeable and qualitative.

Among the artificial intelligence technologies that help journalist work, production process, and save time, chat gpt can be cited as an example. By means of this technology, it is possible to write a text and prepare a news template in a short time. VR and AR technologies play a role in the process of presentation and sale of finished products. It is also possible to use these technologies in the production process. For example, this technology is used both in the preparation process and in the sales process in a report shot with a 360-degree camera. The use of VR technologies in the preparation process has a serious impact on the quality of the material to be prepared, and the products made by this method differ from others. While a traditional report allows the viewer to view from one angle, a 360-degree camera video allows the viewer to view freely and from any angle. This makes the finished product both better quality and more noticeable for the audience.

Using VR technologies in media requires some equipment and tools. First of all, a 360-degree camera is a must for VR technologies. This equipment is one of the main devices of VR. In addition, the audience or user needs a VR headset to watch the content created using VR technology. This makes the user feel completely in virtual reality. To experience your VR stories, you and your audience need a VR headset that can display them in full 3D and surround sound. When talking about the use of VR technologies in the media, you should also be aware of the platforms that support VR (Virtual Reality, 2023). For example, YouTube and Facebook platforms support VR technology and allow you to broadcast videos shot with a 360-degree camera.

Once you have your VR footage, you need to turn it into a coherent and compelling story. You can use VR editing software that lets you trim your VR video, add transitions, effects, and audio. Some VR editing software is compatible with both 2D and 3D video formats, while others are specialized for VR. Some VR editing software is free or inexpensive, while others are more expensive and require a subscription. You can also use VR editing software to add interactivity and variety to your VR stories, making them more interactive and dynamic (Virtual reality, 2023).

Developing a media product using VR technologies requires a certain amount of financial resources. Therefore, today there are no media materials prepared using these technologies in the Azerbaijani media. Since VR equipment is not widespread in the local market, sales prices can be considered high for the average Azerbaijani. In his statement to modern.az, VR game developer Bakir Omarov noted that the price of VR equipment in Azerbaijan varies between 2,000-3,000 manats, and compared to the average salary, their sale does not seem convincing (Azərbaycanda yeni olan texnologiya – Faydalıdır yoxsa ziyanlı? 2017). From this point of view, it can be noted that because the audience is not in demand in the current situation, media organizations do not pay attention to the use of VR equipment.

Compared to VR technologies, the use of AR technologies is more widespread and more accessible. As we mentioned in the previous section, AR technologies have become more widespread because they can be used as applications on mobile devices. The main reason for the popularity of these technologies is the large number of AR applications used for entertainment purposes. But the purpose of these technologies, of course, is not limited to that. As it can be used in many fields, the use of AR technologies in the media can be very effective. Through these programs, it is possible to make more extensive changes and additions to sound, text, photo and video materials.

We talked about the visual effects used in the weather forecast as the most famous example of the use of AR technologies in traditional media in modern times. These types of visual additions give television programs a more eye-catching look. If we take into account that the use of social media has perhaps reached its peak in the modern era, then we can also talk about the use of AR technologies in social media. Since social media has user-based content, all users, regardless of their professional level, have the opportunity to benefit from AR technologies using the opportunities provided by social media. Photo and video effects in Snapchat, Instagram, and functions in face-changing apps – FaceApps are the most used examples of AR in social networks. In addition, social networks are investing in the prospects of AR based on a number of benefits

predicted for the future. For example, Mark Zuckerberg has made certain investments in the future of Facebook in terms of using the possibilities of AR and VR technologies (Park, 2023).

Regarding the use of AR technologies in the media, we can also talk about its role in social media marketing, which is developing on an upward line. In an era of widespread advertising on social media, it is necessary to be as creative as possible to make these ads more attractive and different from competitors. To achieve this goal, the use of modern technologies is essential. Even in predictions about the future of AR, it is considered a part of social media and is likely to become a huge part of social media as well as everyday life in the future (Leroy, 2023) Regarding such broadcasts, we can note that, although it is considered a trend in the media, we can find 360-degree filming only in large media organizations. Although the opportunities brought by VR technologies provide the advantage of standing out from competitors, being more effective and eye-catching than conventional shots, this trend has not yet become widespread. To investigate the reasons for this, as well as to find answers to our questions about technological innovations, we were able to clarify these issues to a certain extent in our exclusive interview with Farid Pardashunas, an expert, technoblogger, founder of the "technote.az" website. So, "why is the use of VR equipment more limited to the entertainment sector and not more widespread in the media?" to the question, the expert emphasized that it is related to several reasons. According to him, as VR technologies have a number of negative effects on the human brain and body, it still needs improvement in this respect. F. Pardashunas also emphasized that it is not recommended to keep the 3D glasses, which are the main equipment of VR, in the eyes for more than 20 minutes. Such problems remain its shortcomings. Moreover, the expensiveness of these equipments was highlighted by the expert as one of the factors preventing its mass distribution.

Immersive Journalism

In the previous section, when we talked about the use of VR technologies in the media, we emphasized about its role and advantages in the production process, as well as in the sale of media products. In addition to all this, the use of VR technologies in the media, their role in the production of journalistic products also leads to the emergence of a new format. This case can be evaluated not only as the use of technological innovation in the media, but also as the emergence of a new format. Thus, immersive journalism, one of the latest trends in journalism, is formed using VR technologies. So what is immersive journalism? What is the role of VR technologies in immersive journalism? Let's try to find answers to these questions.

Immersive journalism means journalism where the viewer feels himself inside the event. In modern world journalism, the format that uses VR technology and we call it immersive journalism is considered a new category and its examples are limited. It is possible to find this type of materials in more media organizations of the United States. Such examples have existed for several years in the activities of media organizations such as the Washington Post and the New York Times. The examples of immersive journalism that we have seen in the mentioned media organizations are the materials shot with 360-degree cameras, which allows the viewer to watch the scene in 360 degrees by changing the angle to the right, left, down and up through the computer or phone keyboard while watching this type of material. The main advantage of this is that the viewer does not have to watch the scene from the cameraman's point of view, he can look around at any time and in any direction as if he were at the scene.

We can find such materials on the Internet channels of media organizations. The main reason for this is that such control is not possible on the television screen. But we think that while immersive journalism will develop a lot, traditional TV channels can use new ways to avoid losing to such technological innovations. Controllers such as 3d glasses and joysticks used for home video games can be used in this process. For this, a number of missing aspects should be eliminated.

1. Due to the high price of such devices, their use has not become widespread. these devices need to be mass-produced to be used in traditional media.

2. Since the use of such devices is tiring, it does not allow its massification.

VR and AR technologies can provide significant benefits by being used in many fields due to their capabilities. So, this technology can be an invaluable service in various projects in the fields of

education, medicine, and business and in predicting their results. In modern world journalism, the format that uses VR technology and we call it immersive journalism is considered a new category and its examples are limited. It is possible to find this type of materials in more media organizations of the United States. The use of 3D glasses and 360-degree video cameras in journalistic activities, which are considered the main equipment of VR technologies, has been used by several prestigious media organizations in the United States and Great Britain for several years. In particular, the use of 360-degree cameras while preparing reports from the scene of the incident gives viewers the impression of being present at the scene. So, in such shots, the viewer does not have to look only from the point of view provided by the cameraman. By turning the screen image at any time and in the desired direction through the buttons of the computer, he gets the opportunity to see the scene in 360 degrees. Visual examples of this can be seen on the YouTube channels of institutions such as "Washington Post", "The New York Times", "The Telegraph". "The displaced", "The Atomic bombin of Hiroshima" reports of "The New York Times", "Wachth a Donald Trump event in Iowa in 360", "The democratic debate spin room in 360" broadcasts of "Washington Post", The Telegraph's report entitled "A helicopter tour of London in 360" can be an example of this.

The State of Immersive Journalism in Azerbaijan

Immersive journalism is a current trend in the world media. The advantages obtained with the opportunities provided by technological innovations have led to the adjustment of this format. Although huge media organizations in the world use this format, we do not find an example of immersive journalism in the Azerbaijani media. The main reason for this is that immersive journalism is based solely on VR technology and the same technological equipment. There are certain problems associated with the use of such equipment. So, first of all, it should be noted that these technologies are still at the stage of popularization around the world and only a very limited number of examples are available. Secondly, the fact that these equipments are somewhat expensive can cause financial difficulties for media organizations. Another reason is related to the competitive market. So, against the background of the strong competition between the giant media organizations of the world, it is natural that they innovate in order to stand out, be ahead of their competitors, try to attract more attention of the audience and produce better quality materials. But since there is currently no strong competitive environment in Azerbaijan internet media, the introduction of this type of innovation takes time. But what steps should be taken to make progress in this direction, what are the causes of the problem?

In the previous sections, when we presented our research on the scope of use of VR and AR technologies in the world and in Azerbaijan, the results we came to when presenting our research on the use of VR and AR technologies in the media can act as the basis of ideas about the state of immersive journalism in our country. Thus, since immersive journalism is based on VR technologies, those problems can be evaluated as factors that hinder the development of this format. That is, the expensive equipment, the lack of audience demand, and the limitation of the use of VR to the entertainment sector are among the reasons that hinder the development of immersive journalism in the country. In this direction, we consider it important to take some steps to achieve certain innovations and progress in the country:

1. First of all, a broad perception should be formed in the society regarding the wide range of possibilities of using VR and AR technologies.
2. Supporting steps should be taken to organize projects related to the use of VR and AR technologies in various fields.
3. Innovations regarding the role of VR and AR technologies in ensuring originality in media organizations should be implemented.
4. Media organizations should consider financial support for the provision of technological equipment that requires financial resources. In this regard, proposals can be made in two directions:
 - 4.1. Achieving financial security by increasing competition in the advertising market;
 - 4.2. To achieve the audience's subscription by presenting alternative materials.

Conclusion

After taking a look at the history of the creation and popularization of VR and AR technologies, and then the use of these technologies in various fields, as well as the innovations and advantages brought by their application in the media, we got a clearer picture of the degree of use and problems of these technologies in the Internet media of Azerbaijan. At the end of our research and analysis, about the current state of VR and AR technologies and future forecasts, we can note that this trend will be on the agenda for a long time and will continue to develop on an upward line. Chronological sequence and today's situation show that the use of these technologies in various fields will gradually increase. For example, azerbaijan360.az is one of them. "Azerbaijan360" Virtual Tour Company, which has been operating since 2014, is one of the well-known companies operating in the IT field in Azerbaijan. The company, which has signed a number of successful projects in this field in a short period of time, is the first company in our country to carry out 360-degree virtual tours, drone shots and 3D panoramas (Azerbaijan 360 Virtual Tour Company). This is the official website of this company. Here, a virtual tour is organized to various monuments, museums, etc. It is also possible to go on a virtual trip to Azerbaijan and Montenegro. You can go on a virtual trip there by choosing the place you are interested in. This site allows tourists who want to come to the country to plan their trip, as well as those who want to go to other 3 countries in Azerbaijan. The organization's YouTube channel is also busy with sharing videos.

Although this is considered a successful example in terms of the application of technological innovations, it is far from immersive journalism. Because the examples we mentioned are the website of the institution engaged in business activity. But immersive journalism involves the use of these technologies in journalistic activity, i.e. in the preparation and transmission of news. We have not come across such an example of journalism in Azerbaijan. The reflection of this trend in the media will show itself against the background of the development of immersive journalism. Our research on the use of VR and AR technologies in Azerbaijan suggests that although this is new for the country and has a short history, the trends going on in the world will show themselves here and there will be progress in this direction. In the previous parts of the article, there are few people and inventors interested in VR technologies in the country. Our analysis of the use of VR and AR technologies in the Azerbaijani media and the state of immersive journalism suggests that the use of VR and AR technologies in the media differs from each other. So, although we have not come across any examples of using VR technologies, there are several such examples of AR technologies. The reason for this difference can be explained by the requirements of these technologies. Thus, while the use and application of VR technologies require special equipment, AR technologies can also be used in the form of applications on mobile devices. Based on this factor, we can note that the main problem in the application of VR technologies in Azerbaijan today is related to material and technical equipment. On the other hand, the lack of development of immersive journalism based on VR technologies in Azerbaijan can be explained by the same reason. We think that in order to solve this problem, certain things should be done to improve the material and technical base of internet media. The main way of this is to achieve financial security by gaining subscribers. At the same time, the glasses and headsets needed by viewers can be considered expensive for purchase. For this reason, increasing production and selling at a cheaper price can increase the use of these equipments.

References

1. Aliyev, E. (2019, 22 noyabr). *Öz "Artırılmış Reallıq" nümunəni necə hazırlamalı?* [Why and how to prepare an "Augmented Reality" example?]. Edtech.az.
<https://web2azerbaijan.wordpress.com/2019/11/22/oz-artirilmis-realliq-numum%c9%99-nec%c9%99-hazirlamali/>
2. *Azərbaycanda yeni olan texnologiya – Faydalıdır yoxsa ziyanlı?* [New technology in Azerbaijan - Is it useful or harmful?]. (2017, 9 dekabr). Modern.az.
<https://modern.az/az/news/151090/azerbaycanda-yeni-olan-texnologiya-faydalidir-yoxsa-ziyanli->

3. *Azərbaycanın virtual reallıq brendi "Bombox" nədir və necə əldə etmək olar?* [What is Azerbaijan's virtual reality brand "Bombox" and how to get it?]. (2016, 21 iyul). İctinfo.az. <https://ictinfo.az/6080-2>
4. *Azerbaijan 360 virtual tour company. About.* Azerbaijan.360.az. https://azerbaijan360.az/KPIX_unveils_AR\VR_weather_forecast;_A_behind-the-scenes_look. (2023, September 1). Cbsnews.com. <https://www.cbsnews.com/sanfrancisco/video/kpix-unveils-arvr-weather-forecasts-a-behind-the-scenes-look/>
5. Müəllimdən müəllimə dəstək. (2022, 31 iyul). *Artırılmış reallığın təhsildə tətbiqi MergeEdu tətbiqi* [Application of augmented reality in education MergeEdu application]. Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=zq8XG1I9W5c>
6. Rəsulova, B. (2017, 7 may). *Yüksəklik – Azərbaycanın ilk Virtual Reallıq oyunu* [Elevation – Azerbaijan's first Virtual Reality game]. Technote.az <https://technote.az/az/yuksekklik-vr-game-azerbaijan>
7. Evenden, L. (2016). The history of virtual reality – BBC Science Focus Magazine. <https://www.sciencefocus.com/future-technology/the-history-of-virtual-reality>
8. Gruyter, D. (2017). *Augmented Reality*. Berlin Studies in Knowledge Research.
9. La Valle, S. M. (2019). *Virtual Reality*. University of Oulu.
10. Leroy, K. (2023, June 21). *Revolutionizing reality: The current uses and future of AR*. Forbes.com <https://www.forbes.com/?sh=40f2361d2254>
11. Park, M. (2023, September 27). *Mark Zuckerberg kicks off Meta event on future of AR, VR investments*. Business Standard. https://www.business-standard.com/technology/tech-news/mark-zuckerberg-kicks-off-meta-event-on-future-of-ar-vr-investments-123092701533_1.html
12. Virtual Reality (VR). (2023, December 9). *What are the most important Virtual Reality (VR) Tools for journalists?* LinkedIn. <https://www.linkedin.com/advice/0/what-most-important-virtual-reality-vr-tools-journalists-mbhee>

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/43/114-118>

Kənan Novruzov
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
n.kenan99@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0003-3220-7276>

İkinci Qarabağ müharibəsi: Azərbaycan KİV-də analitik jurnalistika sisteminin təsiri

Xülasə

Analitik jurnalistika İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə özünün əhəmiyyətini və rolunu bir daha aydın göstərdi. Bu janr nümunələri İkinci Qarabağ müharibəsi və onun nəticələrinin təhlili baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etdi. Biz bunu təkcə mətbuatda deyil, bütünlükdə KİV sistemində aydın gördük. Elmi məqalənin yazılmasında əsas məqsəd 44 günlük müharibə dövründə analitik jurnalistika nümunələrinin təhlilidir. Məqalədə müxtəlif KİV-dəki analitik janr nümunələri təhlilə cəlb edilib. Həmçinin müxtəlif janr nümunələrinin səciyyəvi cəhətləri nəzərə alınıb. Məqalədə konkret nümunələrə də müraciət olunub. Beləliklə, əyanilik təmin edilib.

Elmi məqalədə medianın təkcə İkinci Qarabağa müharibəsi dövründəki fəaliyyəti təhlil edilməyib. Həm də ondan əvvəlki dövr araşdırılıb, savaşa başlanma səbəblərinin KİV-dəki əksi araşdırılıb. Eyni zamanda post-müharibə dövründəki yeni reallıqların ictimaiyyətə çatdırılmasında da analitik jurnalistikanın rolundan söz açılıb. İkinci Qarabağ müharibəsi bir konflikt kimi həm də analitik jurnalistikanın ictimai həyatdakı rolunu önə çıxardı. Beləliklə, bir daha aydın oldu ki, bu janr nümunələrinin bir çoxunun, o cümlədən müsahibə, məqalənin indiyə qədər aktuallığını itirməməsi təsadüfi deyil. Elmi məqalədə həm də bu məsələlərə toxunulub.

Açar sözlər: *media, jurnalistika, janr, informasiya, müharibə*

Kənan Novruzov
Baku State University
Ph. D. student
n.kenan99@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0003-3220-7276>

The Second Garabagh War: The Impact of Analytical Journalism Systems in Azerbaijani Media

Abstract

Analytical journalism clearly demonstrated its importance and role during the Second Garabagh War. Examples of this genre played a crucial role in analyzing the war and its consequences. This was evident not only in the press but across the entire mass media system. The primary goal of this article is to analyze examples of analytical journalism during the 44-day war. The article includes an analysis of examples from various mass media outlets and considers the characteristics of different genre samples. Specific examples are also referred to, ensuring visibility. The activity of the media during the Second Garabagh War is analyzed in this article. Additionally, the period preceding the war is examined, with a focus on the media's coverage of the reasons for the war's initiation. The article also discusses the role of analytical journalism in communicating the new realities of the post-war period to the public. The Second Garabagh War, as a conflict, also highlighted the role of analytical journalism in public life. It became clear once again that many examples from this genre, such as interviews and articles, remain relevant to this day. These issues are also explored in this article.

Keywords: *media, journalism, genre, information, war*

Giriş

2020-ci ildə başlayan və 44 gün davam edən İkinci Qarabağ müharibəsi bir çox sahədə yeni meyillərlə yadda qaldı. Regionda və beynəlxalq müstəvidə yeni siyasi reallıqlar yarandı, yeni hərbi strategiyalar meydana çıxdı. Eyni zamanda İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə medianın fəaliyyəti də müxtəlif aspektlərdən tədqiq olunmağa başlandı. Bu, təsadüfi deyil.

Məlum olduğu kimi, medianın əsas funksiyalarından biri həm də ictimai rəyi formalaşdırmaqdır. “Jurnalistikanın cəmiyyətin sosial strukturuna aid olan bütün elementlərlə qarşılıqlı münasibətləri, ona tək cə sosial məzmun qazandırır, həm də bu institutu qırılmaz tellərlə ictimai həyata bağlayır. Ona görə də birmənalı şəkildə demək olar ki, hər hansı cəmiyyətin ictimai həyatı məhz jurnalistika ilə bağlıdır” (Məhərrəmli, 2012, s. 286). Deməli, baş verən istənilən ictimai-siyasi proses bu və ya digər formada KİV sistemi ilə bağlıdır. Başqa sözlə desək, ictimai-siyasi proseslər özünün cəmiyyətə təsiri və ictimaiyyətin ona münasibəti baxımından media ilə əlaqələndirilir. Bu, İkinci Qarabağ müharibəsi üçün də istisna deyil.

Tədqiqat

İkinci Qarabağ müharibəsi və ondan sonrakı dövr mediada geniş işıqlandırılırdı. Əminliklə deyə bilərik ki, Azərbaycan jurnalistikası 44 günlük sınaqdan uğurla çıxdı. Belə ki, daxili ictimai rəyin qorunmasında, həmçinin əsassız iddiaların öz hədəfinə çatmasının qarşısının alınmasında medianın fəaliyyətinin mühüm rolu oldu. Nəinki ənənəvi media vasitələri, həm də yeni media alətləri, o cümlədən sosial şəbəkə platformaları ictimai rəyin çəşdirilməsinin qarşısını aldı.

Tədqiqatçıların fikrincə, İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə Azərbaycan KİV-də dərc olunan yazılar, habelə efirə verilən verilişlər auditoriyanın proseslərin “pərdəarxasını” daha yaxşı anlaması baxımından mühüm əhəmiyyətə malik oldu. Məsələ burasındadır ki, bu dövrdə xarici media məkanında Azərbaycana qarşı ciddi kampaniyaya start verilmişdi. Ermənistan lobbisinin təsiri altında olan beynəlxalq media subyektləri ilə yanaşı, Fransa kimi bölgədə dağıdıcı maraqları olan ölkələrin KİV-ləri də saxta ittihamlarla çıxış edirdi. Belə cəhdlərin əsas məqsədlərindən biri daxildə sabitliyə zərbə vurmaq idi. Amma məhz Azərbaycan mediasının adekvat fəaliyyəti nəticəsində belə söylərin qarşısı alındı.

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Prezident İlham Əliyev 44 gün ərzində informasiya müharibəsinə də şəxsən rəhbərlik edirdi. Onun yerli və xarici KİV-ə verdiyi müsahibələr, xalqa müraciətləri, sosial media hesablarındakı paylaşımaları həm də jurnalistlər üçün yol xəritəsi idi.

44 günlük savaşda Azərbaycan jurnalistlərinin fəaliyyətini şərti olaraq belə qruplaşdırmaq olar:

- cəbhə bölgəsindən, hücum məruz qalan ərazilərdən reportajlar hazırlayanlar;
- hadisələr haqqında operativ informasiya verənlər;
- prosesləri təhlil edənlər.

Bu tədqiqatda biz məhz üçüncü istiqaməti araşdırmağa çalışacağıq, İkinci Qarabağ müharibəsinin Azərbaycan KİV-nin analitik jurnalistika sistemindəki əksini tədqiq etməyə çalışacağıq.

İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə mediada analitik janrlardan istifadə

Klassik nəzəriyyəyə görə jurnalistikanın üç janrlar sistemi var: informativ, analitik və bədii – publisistik. Nəzəriyyəçilərin “janr, yoxsa format?” dilemmasını ortaya atdığı bir vaxtda bu bölgünün artıq şərti xarakter daşdığını söyləyə bilərik. Bütün hallarda professor Cahangir Məmmədlinin göstərdiyi kimi, janr ədəbiyyatşünaslıqda, jurnalistika nəzəriyyəsində ən mübahisəli məsələlərdən biridir.

Analitik janrlar sisteminin əsas özəlliyi prosesləri bu və ya digər aspektdən təhlil etməkdir. Əgər informativ janrlar sistemində tələb olunan sadəcə məlumat vermək, bədii- publisistik janrlarda tələb olunan hadisələri qismən emosional, oxunaqlı formada auditoriyaya çatdırmaqdırsa, analitik janrlardan tələb olunan başqadır. Analitik janrlar hadisələrin təhlilini istəyir.

Təsadüfi deyil ki, analitik jurnalistika ilə məşğul olmaq jurnalistdən ümumi keyfiyyətlərlə yanaşı, həm də analiz, intuisiya, uzaqgörənlik kimi xüsusi bacarıqlar tələb edir. Ona görə də analitik janrlarda materiallar hazırlamaq adətən daha çətin hesab edilir. Professor Qulu Məhərrəmli göstərir ki, bəzi məlumatlarda müəllif yaradıcı məqsədlərinə uyğun olaraq faktı təhlil edir. O, göstərir ki, belə yanaşma tərzini analitik janrlara aiddir.

Adətən müxtəlif ictimai-siyasi proseslər dövründə analitik jurnalistika daha ön plana çıxır. Biz bunu bu gün Şərqi Avropa və Yaxın Şərqdə davam edən müharibədə də aydın görə bilərik. Əslində, bu da birbaşa janrlar sisteminin səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Belə ki, analitik janrdə keyfiyyətli metarialın ərsəyə gəlməsi üçün lazım olan birinci şərt belə demək mümkünsə, taleyüklü hadisədir.

Belə taleyüklü hadisələrdən biri də İkinci Qarabağ müharibəsi idi. Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri Anar Rzayev müsahibələrinin birində deyib ki, İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə xalq azğın düşməyə qarşı yumruq kimi birləşdi və bu dəmir yumruq işğalçının başını əzdi (Hüseyn, 2021).

İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə sözügedən janrlar sisteminə daxil olan müxtəlif janrlardan geniş istifadə olunurdu. Bunlardan başlıcası son dövrlərdə xüsusilə populyar olan açıqlamadır. Baş vermiş hadisənin mahiyyətini və ya gözlənilən ssenarini konkret formada auditoriyaya çatdırmaq baxımından mühüm rol oynayan bu janrın kütləviləşməsi və 44 günlük döyüşlər dövründə çox istifadə olunması onun səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Məsələn, “Şərq” qəzetinin hələ müharibə ərafəsində – 2020-ci il 20 oktyabr tarixli sayında “Qərb ölkələri Qarabağın birdəfəlik həllində maraqlı olmalıdır” sərlövhəli materialda iqtisadçı-ekspert Pərviz Heydərovun bu tezi təsdiqləyən təhlili qənaətini oxuyuruq. Həmçinin hələ 2019-cu ilin oktyabrında politoloq Natiq Miri “Şərq” qəzetinə açıqlamasında söyləmişdi ki, ildırım sürətli əməliyyat başlaya bilər. O, bunu Qarabağla bağlı danışıqların effektivliyini ilə əlaqələndirmişdi.

Başqa bir misal: hərbi ekspert Üzeyir Cəfərov 2021-ci ildə “Müsavat.com” açıqlamasında Cəbrayıl şəhərinin azad olunmasının niyə müharibənin gedişatı üçün həlledici amil olduğunu konkret faktlarla əsaslandırmışdır (Müsavat.com, Seyidağa, 2021).

İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə Azərbaycanda olan əcnəbi jurnalistlər də yerli mediaya müntəzəm açıqlamalar verirdilər. Onların səsləndirdiyi fikirlər mövcud vəziyyətin qiymətləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malik idi. Məsələn, “TRT Haber”-in müxbiri Bülent Çulcuoğlu APA-ya açıqlamasında İkinci Qarabağ müharibəsində Ermənistanın Suriyadakı Əsəd rejimindən heç bir fərqi olmadığını şahidlik etdiyini bildirmişdi (APA, 2021).

İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə mətbuatda ən çox rast gəlinən janrlardan biri də müsahibə idi. Çünki, müsahibə həm informativ, həm də analitik janrlar sisteminə daxildir. Hərçənd, indiki məqamda bizə maraqlı olan analitik müsahibələrdir. Bu janr nümunələri vasitəsilə baş vermiş hadisələr bu və ya digər aspektdən təhlil edilir və ya hansısa hadisənin gələcək inkişaf perspektivləri proqnozlaşdırılırdı. Odur ki, jurnalistlər bu janr nümunələrinə xüsusi diqqət yetirirdilər. Çünki, müsahibə ən mükəmməl informasiya qaynağıdır (Məmmədli, 2013, s. 352). Əlbəttə, bu fikirlə razılaşmamaq olmur. Çünki, müsahibə, daha dəqiq desək, analitik müsahibə yeganə janrdır ki, burada konkret sahənin biliciləri – ekspertlər, mütəxəssislər müzakirəyə cəlb edilir. Bu isə auditoriya üçün xüsusilə önəmlidir. Çünki, auditoriya etibarlı mənbə istəyir. Qabriel Qarsia Markes hesab edir ki, müsahibə bütün jurnalistikani mənəvi cəhətdən qidalandıran əsasların əsasıdır, çünki, müxbirin ayrı-ayrı insanlara verdiyi suallarsız jurnalistikani təsəvvür etmək olmaz.

44 günlük Vətən müharibəsinin ilk günündən son gününədək müxtəlif KİV-də savaşa bağlı yüzlərlə analitik müsahibəyə rast gəlinirdi. Əlbəttə, biz həmin müsahibələrin keyfiyyət baxımından heç də eyni olması iddiasında deyilik. Amma onların arasında seçilən və gündəm formalaşdıran müsahibələr kifayət qədər idi. Məsələn, politoloq Qabil Hüseynlinin İkinci Qarabağ müharibəsi və onun nəticələri ilə bağlı 2021-ci ildə “Türküstan.info” saytında dərc olunan müsahibəsi bu baxımdan səciyyəvidir (Rusiyanın başı böyük dərdə: "Proses nəzarətdən çıxıb bilər", 2021). Ekspertin həmin müsahibədə səsləndirdiyi bəzi fikirlər o vaxt üçün ciddi ictimai rəy yaratmışdı. Məsələn, Q. Hüseynli müsahibədə bildirmişdi ki, Rusiya Ermənistanın tərəfini saxlasa da, pis-yaxşı sülh müqaviləsinin bağlanmasını, kommunikasiyaların açılmasını istəyir. Analitikin bu fikirləri müəyyən narazılığa, ikraha da səbəb olmuşdu. Bunun əsas səbəbi Rusiyanın uzun müddət bölgədə “suları bulandıran” oyunçu obrazında çıxış etməsi olub. Ancaq proseslərin sonrakı inkişafı göstərdi ki, Q. Hüseynli haqlıdır: Moskva bölgədə yaranan yeni reallıqları qəbul etməli oldu.

Hərbi ekspert Üzeyir Cəfərov Vətən müharibəsinin davam etdiyi bir vaxtda “Müsavat TV”yə müsahibəsində davam edən hərbi əməliyyatları geniş təhlil etmişdi. Ehtiyatda olan polkovnik hələ

müharibənin ilk günləri olmasına baxmayaraq, qələbəyə inamını ifadə etmişdi (Müsavat.com, 2020). Onun fikirləri ictimai rəyin formalaşmasında öz rolunu oynamışdı.

Türkiyənin Azərbaycandakı keçmiş səfiri Hulusi Kılıç 2021-ci ildə “Şərq” qəzetinə verdiyi müsahibədə İkinci Qarabağ müharibəsinin geosiyasi nəticələri barədə danışarkən demişdi ki, Ermənistan xalqı artıq savaştan bezib. Təcrübəli diplomat növbəti müharibənin başlanmasını istisna etmişdi.

Adı çəkilən nəşrin 2020-ci il 23 sentyabr tarixli nömrəsində müxbir Kənan Novruzov müharibənin başlanmasından cəmi 4 gün əvvəl Ermənistanın Qarabağa PKK terrorçularını yerləşdirməsi ilə bağlı siyasi şərhçi Turab Rzayevlə həmsöhbət olub. Analitik həmin müsahibədə növbəti hərbi toqquşmanın qaçınılmaz olduğunu bildirmişdi.

Yenə həmin qəzetin 20 oktyabr 2020-ci il tarixli nömrəsində türkiyəli general Yücel Karauz müxbir İsmayıl Qocayevin suallarını cavablandırır. Qarabağı Azərbaycanı, Çanaqqalası adlandıran general Azərbaycanın döyüş taktikasını yüksək qiymətləndirmişdi.

İkinci Qarabağ müharibəsinin gedişi və hərbi-siyasi nəticələri ilə bağlı müxtəlif KİV-də analitik janrlar sisteminin başqa bir nümunəsi olan məqalələrə də geniş rast gəlinirdi. Ümumiyyətlə, “məqalə jurnalistika janrları içərisində xüsusi çəkisi olan bir yaradıcılıq faktıdır” (Məmmədli, 2013, s. 352). Elə buna görə də məqalədən müasir jurnalistikada kifayət qədər çox istifadə edilir.

Sevinc Əliyeva özünün “Jurnalistika məsələləri” məqaləsində yazır ki, məqalədə müasir həyatla səsleşən mühüm bir məsələ tədqiq və ya təhlil olunmalı, ümumiləşmənin genişliyinə, düzgün siyasi və praktik nəticələrin çıxarılmasına diqqət yetirilməlidir.

Məqalənin ən çətin tərəfi elə bu məqamla bağlıdır. Belə ki, məqalə yazan jurnalist konkret sahəni mütəxəssis səviyyəsində bilməlidir. Təsadüfi deyil ki, İkinci Qarabağ müharibəsi ilə bağlı dövrü mətbuatda rast gəlinən məqalə müəlliflərinin bir çoxu daha çox siyasət sahəsi üzrə ixtisaslaşmışdır.

Məsələn, 2020-ci il 4 noyabr tarixində “Şərq” qəzetində dərc olunan “Böyük qayıdış planı hazırlanmalıdır” sərəlvhəli məqalə bu baxımdan səciyyəvidir. Müəllif Mələhət Rzayeva yazır ki, bu məsələ dövlətin əsas məqsədlərindən biri olmalıdır.

BDU-nun Beynəlxalq Münasibətlər və İqtisadiyyat fakültəsinin müəllimi, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru Eldar Cəfərov isə “Qarabağın mədəni irsinə qarşı erməni vandalizmi” məqaləsində düşmənin saxta iddialarını ifşa edir.

“Respublika” qəzetində dərc olunan “Mina terroruna dünya niyə susur?” sərəlvhəli məqalə də İkinci Qarabağ müharibəsi haqqında eyni janrdə olan nümunələrdəndir (Səmədova, 2023).

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, bir çox KİV orqanlarında fərqli müəlliflər İkinci Qarabağ müharibəsi ilə bağlı silsilə yazılar yazırdılar. Onlara nümunə olaraq “Report” İnformasiya Agentliyində Sədrəddin Soltanı, “Oxu.az” saytında Aqşin Kərimovu, “Yeni Müsavat” media qrupunda Elçin Xalidbəyli və digərlərini göstərmək olar. Adı çəkilən müəlliflərdən hər biri təcrübəli siyasi analitiklər kimi də tanınır. Bu, bir daha onu deməyə əsas verir ki, ciddi məqalə yazan jurnalist məşğul olduğu sahəni dərinləndirən bilməlidir.

Analitik jurnalistika sistemində özünün səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə seçilən janrlardan biri də araşdırmaçıdır. Araşdırma yazmaq asan deyil. Odur ki, jurnalistlər bu janrdən az-az istifadə edirlər. Professor Cahangir Məmmədli göstərir ki, jurnalist təhqiqatı onun müəllifindən bəzən yaradıcı keyfiyyətdən daha çox cəsarət, təşəbbüs, iradə, mətinlik, vətəndaşlıq, ədalət tələb edir. “Ona görə ki, bu janrın predmeti, obyekt heç də adi situasiya, adi hadisələr deyil, cəmiyyəti narahat edən, hətta bəzən dövlət orqanlarının üzə çıxarmaqda çətinlik çəkdiyi faktların aşkarlanması ilə əlaqədardır” (Məmmədli, 2013, s. 377).

Obyektiv və bəlkə də, həm də subyektiv səbəblərdən İkinci Qarabağ müharibəsi ilə bağlı KİV-də araşdırmalara yuxarıda haqqında danışdığımız janr nümunələri qədər çox rast gəlinmirdi. Buna baxmayaraq, ciddi nümunələr də göstərmək mümkündür. Məsələn, “BBC Azərbaycan”da dərc edilən “İlham Əliyev “İsgəndər-M” barədə Rusiyadan cavab istəyir” sərəlvhəli araşdırma bu baxımdan xarakterikdir (BBC.com, 2021).

Bundan başqa, mətbuat səhifələrində İkinci Qarabağ müharibəsi barədə analitik janrlar sisteminə daxil olan şərhlərə, icmallara da geniş rast gəlinirdi. Şərhlər də adətən proseslər müəllif

tərəfindən təhlil edilir, icmallarda isə müəyyən dövr ərzində baş vermiş mühüm hadisələr xronoloji ardıcılıqla auditoriyaya çatdırılırdı.

Nəticə

Yaşadığımız informasiya cəmiyyəti ictimai-siyasi hadisələrin qavranılması baxımından unikal şərait yaradır. “Müasir dövrdə dünyada yeni geosiyasi şərait yaranır və inteqrasiya meyilləri günü-gündən daha da güclənir” (Məmmədli, 2013, s. 6). Bu, müxtəlif periodları əhatə edən hadisələr üçün də xarakterikdir. Belə hadisələrdən biri də məhz İkinci Qarabağ müharibəsi idi.

Bir çox konfliktlərdə olduğu kimi, İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə xalq emosional baxımdan çox həssas idi. Belə bir vaxtda ictimai rəyin idarə edilməsinə ehtiyac var idi. Əks halda düşmən və onun havadarları öz məqsədlərinə çata, daxildə qarşıdurma yarada bilərdilər. Azərbaycan mediası öz fəaliyyəti ilə bu arzuolunmaz ssenarinin qarşısını aldı.

Azərbaycan KİV-nin bu fəaliyyətində analitik janrda olan materialların rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Belə ki, açıqlamalar, məqalələr, analitik müsahibələr bir tərəfdən proseslərin aydınlaşdırılmasına kömək edir, digər tərəfdən isə saxta ittihamların ictimai rəyi çaşdırmasının qarşısını alırdı.

Qeyd etməliyik ki, İkinci Qarabağ müharibəsi və onun nəticələri barədə analitik janrda yazan jurnalistlər bir tərəfdən ictimai fikri qorumağa və formalaşdırmağa çalışır, digər tərəfdən isə ictimai şüurdakı həssaslığı nəzərə alırdı. Təsadüfi deyil ki, hətta qələbə xəbərləri də xüsusi həssaslıqla auditoriyaya ötürülürdü. Hərbi və dövlət sirlərinin yayılmamasına xüsusi diqqət yetirilirdi.

“Demokratiyanın verdiyi bütün azadlıqlardan və hüquqlardan istifadə edərək mətbuat özü öz diktaturasını qurur” (Zifəroğlu, İsgəndərova, 2021, s. 22). Bu mənada, əslində, informasiyanın cəmiyyətdə yayılmasına həm də jurnalistlər nəzarət edirdilər.

Heç şübhəsiz, İkinci Qarabağ müharibəsi ilə bağlı analitik janr nümunələrindən lazımi peşəkarlıqla istifadə olunmasa idi ictimai rəydə müəyyən çaşqınlıq yaranacaqdı. Bu isə perspektivdə daxildəki siyasi sabitliyə təsir edəcəkdi. Çünki ictimai şüurun idarə olunması üçün ən yaxşı vasitə məhz mediadır. Bu mənada deməliyik ki, İkinci Qarabağ müharibəsi ilə bağlı ərsəyə gətirilən analitik janr nümunələrinin böyük Zəfərdə xüsusi rolu oldu: ictimaiyyətin emosional-psixoloji durumu sabit saxlanıldı, ictimai rəydə vakuma yer qalmadı.

Ədəbiyyat

1. *İkinci Qarabağ müharibəsi xalqımızın özünə inamını artırdı.* <https://qazet.az/ikinci-qarabag-muharibesi-xalqimizin-ozune-inamini-qaytardi-anar-rzayev>
2. *İlham Əliyev "İsgəndər-M" barədə Rusiyadan cavab istəyir.* <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-56729565>
3. Məhərrəmli, Q. (2012). *Jurnalistikanın əsasları*. Qanun.
4. Məmmədli, C. (2013). *Jurnalistikanın nəzəriyyəsi və təcrübəsi*. Təhsil.
5. Məmmədli, S. (2013). *Beynəlxalq jurnalistika dünya media sistemində*. Bakı Universiteti.
6. *Mina terroruna dünya niyə susur?* (2023, 5 noyabr). <https://respublika-news.az/az/news/mina-terroruna-dunya-niye-susur>
7. *Niyə Cəbrayılın azad edilməsi müharibədə həlledici oldu – hərbi ekspertin şərh.* https://musavat.com/news/niye-cebrayilin-azad-edilmesi-muharibede-helledici-oldu-herbi-ekspertin-serhi_835142.html
8. *Rusiyanın başı böyük dərddə: "Proses nəzarətdən çıxma bilər" – Müsahibə.* <https://www.turkustan.az/news/daily/5829>
9. *Vətən müharibəsini işıqlandıran türkiyəli jurnalist.* (2021, 27 sentyabr). <https://apa.az/media/veten-muharibesini-isiqlandiran-turkiyeli-jurnalist-eremenistan-qarabagdaki-jurnalistleri-de-qetle-yetirmek-niyyetinde-idi-663166>
10. *Vətən müharibəsi davam edir, cəbhədə nələr olur? – hərbi ekspert Üzeyir Cəfərov "Canlı debat"da.* (t.m.d.). https://musavat.com/news/veten-muharibesi-davam-edir-cebhede-neler-olur-herbi-ekspert-uzeyir-ceferov-canli-debat-da_739437.html
11. Zifəroğlu, V., İsgəndərova, V. (2021). *Jurnalist etikası*. Təhsil.

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/43/119-124>

Sabina İzzatli

Baku State University

Ph. D. student

sabina.izzatli@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0091-4905>

Transmedia Storytelling in the Context of Modern Journalism and Media Consumption

Abstract

Recent discussions surrounding transmedia storytelling have highlighted its significant implications for modern journalism and media consumption. As audiences increasingly seek immersive and interactive content, traditional media outlets are exploring transmedia strategies to enhance engagement and deepen storytelling. This article investigates how transmedia storytelling, defined as the practice of disseminating narratives across multiple platforms and formats, can transform journalistic practices. By examining case studies from various media organizations, this research reveals how transmedia approaches can broaden the narrative scope and foster active audience participation. For instance, a single news story might unfold through a primary article, supplemented by videos, podcasts, and interactive social media elements, allowing audiences to explore the narrative from multiple angles (Jenkins, 2006). While transmedia storytelling offers the potential to enrich journalistic narratives and cultivate deeper connections with audiences, it also presents challenges, such as resource allocation, maintaining narrative coherence, and ensuring journalistic integrity (Dewdney & Ride, 2010). These complexities necessitate a careful balancing act between creativity and ethical responsibility in reporting. Ultimately, this article posits that embracing transmedia storytelling is essential for journalism to adapt to the rapidly evolving digital landscape, where audience expectations increasingly demand immersive and participatory experiences (Ryan, 2013). By integrating transmedia strategies, news organizations can better engage their audiences, enhancing trust and loyalty in an age of information overload. This exploration aims to illuminate the transformative power of transmedia storytelling within journalism, providing insights into both its potential and challenges in fostering a more dynamic media environment.

Keywords: *transmedia, new media journalism, media consumption, immersive content, interactive content, the audience narrative dissemination, multi-platform storytelling*

Səbinə İzzətli

Bakı Dövlət Universiteti

doktorant

sabina.izzatli@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0091-4905>

Müasir jurnalistika və media istehlakı kontekstində Transmedia Storitelling

Xülasə

Transmedia storitelling ilə bağlı son müzakirələr onun müasir jurnalistika və media istehlakı üçün əhəmiyyətli təsirlərini anladır. Auditoriya getdikcə immersiv və interaktiv məzmunu can atdıqca, ənənəvi media qurumları məzmunun dərinliyini artırmaq üçün transmedia strategiyalarını araşdırırlar. Bu məqalə kontentin çoxsaylı platformalar və formatlar arasında yayılması təcrübəsi kimi müəyyən edilən transmedia storitelling jurnalistika təcrübələrini necə dəyişdirə biləcəyini araşdırır. Müxtəlif media qurumlarının nümunə araşdırmalarını tədqiq etməklə, bu tədqiqat

transmedia yanaşmalarının məzmunun əhatə dairəsini necə genişləndirə və fəal auditoriya iştirakını təşviq edə biləcəyini göstərir. Məsələn, bir xəbər kontenti videolar, podkastlar və interaktiv sosial media elementləri ilə tamamlanan əsas məqalə vasitəsilə açıla bilər ki, bu da tamaşaçılara məzmunu müxtəlif bucaqlardan araşdırmaq imkanı verir (Jenkins, 2006). Transmedia materiallarının yazılması jurnalist hekayələrini zənginləşdirmək və auditoriya ilə daha dərin əlaqələr yaratmaq potensialını təqdim etməklə yanaşı, o, həmçinin resurs bölgüsü, məzmunun ahəngdarlığını qorumaq və jurnalist bütövlüyünü təmin etmək kimi problemlər də təqdim edir (Dewdney & Ride, 2010). Bu mürəkkəblilər kreativlik və etik məsuliyyət arasında diqqətli balanslaşdırmanı tələb edir. Nəhayət, bu məqalədə deyilir ki, transmedia hekayələrini əhatə etmək jurnalistikanın sürətlə inkişaf edən rəqəmsal mənzərəyə uyğunlaşması üçün vacibdir, burada tamaşaçı gözləntiləri getdikcə daha çox immersiv və iştirakçı təcrübə tələb edir (Ryan, 2013). Xəbər qurumları transmedia strategiyalarını inteqrasiya etməklə, informasiyanın həddən artıq yüklənməsi əsrində inam və sədaqəti artıraraq, öz auditoriyasını daha yaxşı cəlb edə bilər. Bu araşdırma jurnalistikada transmedia hekayələrinin dəyişdirici gücünü işıqlandırmaq, həm onun potensialı, həm də daha dinamik media mühitini inkişaf etdirmək üçün çağırışlar haqqında məlumat vermək məqsədi daşıyır.

Açar sözlər: *transmedia, yeni media jurnalistikası, media istehlakı, immersiv məzmun, interaktiv məzmun, auditoriya, məzmun yayımı, çox platformalı storitelling*

Introduction

Transmedia storytelling represents a narrative strategy that engages audiences by presenting a cohesive story across multiple platforms and formats. This technique allows each medium to contribute uniquely to the overarching narrative, enriching the audience's experience and encouraging deeper engagement with the content. In the context of journalism, transmedia storytelling transforms traditional reporting by breaking down the boundaries between various media forms and facilitating a more interactive and participatory approach to news dissemination.

At its core, transmedia storytelling emphasizes the importance of audience agency, inviting individuals to interact with narratives in ways that resonate with their preferences. This interactive model contrasts sharply with traditional journalism, which typically linearly delivers information. By leveraging platforms such as social media, podcasts, video, and interactive web content, journalists can create multifaceted narratives that invite audiences to explore different dimensions of a story. For example, a breaking news event might be reported through a written article, supplemented by live updates on social media, and further explored through a documentary-style video, each format adding layers of context and depth to the overall narrative (Jenkins, 2006).

Research

Moreover, transmedia storytelling fosters a sense of community among audiences. By engaging with content across multiple platforms, consumers become active participants in the storytelling process. They can share insights, discuss implications, and contribute their perspectives, thereby transforming their role from passive recipients of information to active contributors within the journalistic discourse (Dewdney & Ride, 2010). This shift is particularly relevant in today's media landscape, where audiences increasingly expect to engage with stories that reflect their experiences and viewpoints.

In addition to enhancing audience engagement, transmedia storytelling also provides journalists with opportunities to reach diverse demographics. Different platforms attract varied audience segments, allowing for tailored storytelling that speaks to specific interests and preferences. For instance, younger audiences may prefer engaging with video content on platforms like TikTok or Instagram, while older demographics may favor traditional articles or in-depth podcasts. By strategically utilizing these platforms, journalists can ensure that their narratives resonate with a broader range of consumers (Scolari, 2009).

Furthermore, the implementation of transmedia storytelling in journalism requires careful planning and coordination. Journalists must work collaboratively across different media departments to ensure a unified narrative that maintains coherence across platforms. This challenge

necessitates a shift in the traditional newsroom structure, encouraging interdisciplinary collaboration and innovation (Murray, 2011).

In summary, understanding transmedia storytelling in journalism involves recognizing its potential to create more engaging, participatory, and diverse narratives. As audiences increasingly seek interactive experiences, journalists must adapt their storytelling strategies to meet these evolving expectations, thereby enhancing the relevance and impact of their work in a rapidly changing media landscape. By embracing transmedia storytelling, journalism can foster a more informed, engaged, and connected audience.

Engaging Audiences through Multiple Platforms

In the contemporary media landscape, characterized by an overwhelming influx of information, transmedia storytelling emerges as a vital strategy for news organizations striving to capture and retain audience attention. The proliferation of digital platforms and social media has fundamentally altered how audiences consume news, necessitating a shift in traditional journalistic practices. Engaging audiences through multiple platforms not only enhances the reach of journalistic content but also deepens the audience's connection to the narrative being told.

Transmedia storytelling allows news organizations to disseminate a single story across various formats such as articles, videos, podcasts, social media posts, and interactive web applications a multifaceted narrative experience. For example, a major news event might be covered through a comprehensive written article, accompanied by a video segment that provides visual context, a podcast that features expert interviews, and a series of social media updates that encourage real-time interaction. Each platform serves a unique purpose, catering to different audience preferences and consumption habits, thereby enriching the overall storytelling experience (Murray, 2011).

This multi-platform engagement offers audiences the flexibility to choose how they interact with the news, allowing them to consume content according to their schedules and preferences. For instance, individuals who prefer in-depth analysis might engage with longer articles or podcasts, while those looking for quick updates may gravitate toward social media posts or short video clips. This adaptability is crucial in an era where attention spans are shorter and audiences often multitask across devices. By providing diverse entry points into the narrative, journalists can cater to varied preferences, enhancing overall engagement and satisfaction (Ryan, 2013).

Moreover, engaging audiences through multiple platforms fosters a sense of community and shared experience. Social media, in particular, serves as a powerful tool for real-time interaction, enabling audiences to discuss, share, and contribute their perspectives on the stories being told. This participatory model not only strengthens audience engagement but also empowers consumers to become active participants in the journalistic process. By sharing their opinions and experiences, audiences contribute to a broader discourse around the news, thereby enhancing the relevance and impact of the story (Jenkins, 2006).

The use of interactive elements also plays a critical role in engaging audiences. Platforms that allow for audience participation as polls, comment sections, and live Q&A sessions create opportunities for direct feedback and dialogue between journalists and their audiences. This interaction fosters a sense of ownership among consumers, as they feel their voices are heard and valued in the narrative construction process (Dewdney & Ride, 2010). Additionally, interactive elements can provide deeper context and information, transforming passive consumption into an active exploration of the story.

However, while transmedia storytelling presents numerous opportunities for engagement, it also poses challenges. Journalists must carefully coordinate content across platforms to maintain narrative coherence and ensure that the story remains consistent and accurate. This requires interdisciplinary collaboration among various teams within news organizations, necessitating new skills and approaches to content creation and dissemination (Scolari, 2009).

In summary, engaging audiences through multiple platforms in the context of transmedia storytelling is crucial for modern journalism. By offering diverse formats and interactive opportunities, news organizations can not only reach wider audiences but also create more meaningful connections with their consumers. As media consumption continues to evolve,

embracing a transmedia approach will be essential for journalists seeking to thrive in an increasingly complex and dynamic media environment.

Challenges and Opportunities

While transmedia storytelling presents a wealth of opportunities for modern journalism, it is not without its challenges. Implementing a transmedia approach requires careful consideration of various factors that can significantly impact both the quality of the storytelling and the overall journalistic integrity. Understanding these challenges is essential for news organizations seeking to leverage transmedia strategies effectively.

One of the primary challenges is resource allocation. Developing content across multiple platforms demands significant time, financial investment, and human resources. Journalists and content creators must be trained in various media formats and techniques to ensure that each element of the transmedia narrative is executed with high quality. This often means hiring specialized personnel or investing in training for existing staff, which can strain budgets, especially for smaller news organizations (Dewdney & Ride, 2010).

Additionally, the need for collaboration between different departments such as editorial, design, and digital marketing can complicate workflows and lead to inefficiencies if not managed effectively.

Maintaining narrative coherence is another critical challenge. With multiple platforms and formats at play, it can be difficult to ensure that the story remains consistent across all channels. Each medium has its unique conventions and audience expectations, which can lead to variations in tone, style, and focus (Scolari, 2009).

Journalists must work diligently to create a unified narrative that aligns with the overall message while still leveraging the strengths of each platform. This requires clear communication and collaboration among team members to align their efforts and ensure that all components of the transmedia story complement each other.

Ethical considerations also play a significant role in the challenges of transmedia storytelling. Journalists face the ongoing responsibility of upholding ethical standards, such as accuracy, fairness, and impartiality, even as they explore new storytelling methods. The interactive nature of transmedia can blur the lines between journalism and entertainment, potentially compromising the integrity of the news (Jenkins, 2006).

Despite these challenges, the opportunities presented by transmedia storytelling are substantial. One of the most significant benefits is the potential to foster deeper audience engagement. By providing various entry points for consumers to interact with a narrative, transmedia storytelling invites audiences to participate actively in the story, allowing them to shape their own experiences. This interactivity not only enhances engagement but also promotes a sense of ownership among audiences, making them feel invested in the narrative (Murray, 2011).

During reporting, transmedia allows the same news or story to be delivered to the audience from different aspects on different platforms, taking into account the specifics of that platform. An example of this is the "Snow Fall" project of "The New York Times". Here it is clear how text and multimedia tools complement each other. The author used text, photos, video, and interactive graphics when talking about skiers (Bəşirli, Cavadova, İzzətli, 2007). "Snowfall" by The New York Times (Brunch, 2012) is a groundbreaking piece that combines text, video, audio, and interactive graphics to tell the story of an avalanche in Washington state. It utilized various media formats to create a rich, immersive experience for readers. Another example might be "Welcome to Your Virtual Cell" by The Guardian (2016, April 27) explored what's it like to spend 23 hours a day in a cell measuring 6×9 feet for days, weeks, months, or even years. 6×9 is the Guardian's first virtual reality experience, which places you inside a US solitary confinement prison cell and tells the story of the psychological damage that can ensue from isolation. Also "The Displaced" by The New York Times (2015, November 5) multimedia project focused on the stories of displaced children around the world. It featured written narratives, photography, and video to present a comprehensive view of their experiences.

These cases illustrate how transmedia storytelling can enhance journalistic practices by engaging audiences in a multifaceted way and providing deeper insights into complex issues.

Furthermore, transmedia storytelling allows for the exploration of complex stories that may be difficult to convey through traditional formats. Journalists can delve into intricate subjects by utilizing different media to present various facets of a story. For example, a major investigative report might include written articles that detail the findings, video interviews with key subjects, and social media threads that facilitate public discussion. This multifaceted approach enables journalists to address nuanced issues, offering audiences a more comprehensive understanding of the topic (Ryan, 2013).

Additionally, transmedia storytelling offers the potential to reach diverse demographics more effectively. Different platforms cater to varied audience segments, allowing journalists to tailor their messages to specific interests and consumption habits. By leveraging the strengths of various media such as visual storytelling on Instagram or in-depth analyses on podcasts-news organizations can engage a broader audience, including those who might not typically consume news through traditional channels (Dena, 2009).

In conclusion, while the challenges associated with transmedia storytelling in journalism are significant, the opportunities it presents for audience engagement, narrative complexity, and demographic reach make it a compelling strategy for news organizations. By addressing the challenges thoughtfully and collaboratively, journalists can harness the power of transmedia storytelling to create dynamic, interactive narratives that resonate with contemporary audiences, thereby enhancing the relevance and impact of their work in an increasingly complex media landscape.

Transmedia storytelling signifies a profound evolution in modern journalism, offering innovative pathways to engage audiences and expand narratives in ways that traditional journalism cannot. As media consumption trends increasingly lean toward interactivity and immersive experiences, adopting transmedia strategies becomes essential for news organizations seeking to thrive in a competitive and rapidly evolving landscape. This approach not only enriches the journalistic landscape but also aligns with contemporary audiences' expectations for deeper, more meaningful interactions with the news.

The integration of multiple platforms enables journalists to create richer narratives that can cater to diverse audience preferences. By presenting a story through various formats such as articles, videos, podcasts, and social media organizations can offer audiences the flexibility to engage with content in a manner that suits their interests and schedules. This multifaceted approach not only broadens the narrative scope but also fosters a deeper emotional connection between the audience and the content. Engaging audiences in this way cultivates a sense of community and shared experience, transforming consumers from passive recipients into active participants in the journalistic discourse (Jenkins, 2006).

However, embracing transmedia storytelling also requires news organizations to navigate significant challenges. Resource allocation, maintaining narrative coherence, and upholding ethical standards are critical considerations that must be addressed. Journalists must balance the demands of creativity with the principles of accuracy and fairness, ensuring that their stories remain credible while exploring innovative formats (Dewdney & Ride, 2010). This balancing act necessitates interdisciplinary collaboration and a commitment to high-quality journalism, which can be resource-intensive but ultimately rewarding.

Furthermore, the potential of transmedia storytelling to reach and engage diverse demographics presents an opportunity that cannot be overlooked. By tailoring content to different platforms, news organizations can engage audience segments that may not typically consume news through traditional channels. This adaptability is vital in a media environment where younger audiences increasingly favor platforms such as Instagram, TikTok, and podcasts over conventional print or broadcast news. By strategically employing transmedia storytelling, journalists can bridge these gaps and connect with broader audiences (Scolari, 2009).

Conclusion

In conclusion, transmedia storytelling offers a transformative approach to journalism, enabling more engaging, participatory, and inclusive narratives. As the media landscape continues to evolve, the ability to harness the power of transmedia will be crucial for news organizations aiming to maintain relevance and foster trust among their audiences. Embracing this multifaceted storytelling approach not only enhances the richness of journalistic content but also aligns with the expectations of modern consumers for interactive and immersive news experiences. By navigating the challenges and seizing the opportunities presented by transmedia storytelling, journalism can emerge as a dynamic force that not only informs but also inspires and engages audiences in meaningful ways.

References

1. Başirli, A., Cavadova, X., İzzətli, S. (2017). Yeni media jurnalistikası [New media journalism]. Avropa Şurası.
2. Brunch, J. (2012, December). *Snow Flow: The Avalanche at Tunnel Creek*. Nytimes.com. <https://www.nytimes.com/projects/2012/snow-fall/index.html#/?part=tunnel-creek>
3. Dena, C. (2009). Transmedia Practices: A New Approach to Media Engagement. In *Media, Culture & Society*, 31(6), 1015-1029.
4. Dewdney, A., & Ride, P. (2010). *The New Media Handbook*. Routledge.
5. Jenkins, H. (2006). *Convergence Culture: Where Old and New Media Collide*. NYU Press.
6. Murray, J. H. (2011). *Inventing the Medium: Principles of Interaction Design as a Cultural Practice*. MIT Press.
7. Ryan, M. L. (2013). Transmedia Storytelling: A Comparative Analysis of the Interplay between Narrative and Media. In *Journal of Media and Communication Research*, 29(1), 1-17.
8. Scolari, C. A. (2009). Transmedia Storytelling: Implicit Consumers, Narrative Worlds, and Branding in Contemporary Media. In *The Communication Review*, 12(4), 334-354.
9. The Guardian. (2016, April 27). *Welcome to your virtual cell*. <https://www.theguardian.com/world/ng-interactive/2016/apr/27/6x9-a-virtual-experience-of-solitary-confinement>
10. The New York Times. (2016). *The Displaced: Stories from Refugee Youth*. <https://www.nytimes.com/2015/11/08/magazine/the-displaced-introduction.html>

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/43/125-129>

Aygün Qurbanlı
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
aygun.sahmarqizi@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0005-7234-2303>

Analitik jurnalistikada informasiya siyasətinin əsas komponentləri

Xülasə

Müasir informasiya siyasəti, cəmiyyətin inkişafını və təhlükəsizliyini təmin edən kompleks bir sahədir. Bu siyasət, informasiya təhlükəsizliyi, kiber təhlükəsizlik, şəxsi məlumatların qorunması və internetin tənzimlənməsi kimi vacib aspektləri əhatə edir. Xüsusilə kiber təhlükəsizlik, dövlətlər və təşkilatlar üçün prioritet məsələlərdən biridir, çünki kibertəhlükələr qlobal xarakter daşıyır. Eyni zamanda ifadə azadlığı və senzura məsələləri də balanslaşdırılmalıdır; bu, vətəndaşların hüquqlarını qorumaq üçün əhəmiyyətlidir.

Rəqəmsal bərabərlik, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə internetə çıxışı artırmaq və rəqəmsal savadlılığı inkişaf etdirmək məqsədini güdür. Rəqəmsal təhsil proqramları, insanların müasir iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun bacarıqlarını artırmağa yönəlir. Beynəlxalq əməkdaşlıq, kibertəhlükəsizlik standartlarının yaradılması və müvafiq qanunvericilik çərçivələrinin formalaşdırılması üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın sürətli inkişafı yeni iş imkanları və bazar diversifikasiyası təqdim edir, eyni zamanda qlobal ticarət əlaqələrini gücləndirir. Beləliklə, informasiya siyasətinin müxtəlif istiqamətləri dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar və cəmiyyətin digər aktorları tərəfindən birgə həyata keçirilməlidir. Bu sahədə irəliləyişlər yalnız iqtisadi inkişafı deyil, həm də cəmiyyətin sosial transformasiyasını stimullaşdırır, bu da kollektiv əməkdaşlığı tələb edir. Hər kəs bu sahədə fəal iştirak etməlidir.

Açar sözlər: media, siyasət, informasiya, təhlükəsizlik, analitik düşüncə

Aygun Gurbanli
Baku State University
Ph. D. student
aygun.sahmarqizi@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0005-7234-2303>

The Main Components of Information Policy in Analytical Journalism

Abstract

Modern information policy is a complex field that ensures the development and security of society.

This policy encompasses vital aspects such as information security, cybersecurity, personal data protection, and the regulation of the internet. Cybersecurity, in particular, is a priority issue for states and organizations, as cyber threats have a global nature. Simultaneously, freedom of expression and censorship must be balanced, as it is crucial to protect citizens' rights. Digital equality aims to increase internet access and improve digital literacy, especially in developing countries.

Digital education programs are designed to enhance individuals' skills in line with modern economic demands. International cooperation is essential for establishing cybersecurity standards and developing relevant legislative frameworks. The rapid development of the digital economy offers new job opportunities and market diversification while strengthening global trade relations. Thus, various aspects of information policy must be implemented collaboratively by states,

international organizations, and other societal actors. Progress in this field stimulates not only economic growth but also social transformation, necessitating collective cooperation. Everyone should actively participate in this area.

Keywords: *media, politics, information, security, analytical thought*

Giriş

Müasir dövrdə informasiya siyasəti çoxşaxəli, kompleks bir sahədir və bir çox aspektləri əhatə edir. Bu sahədə baş verən sürətli dəyişikliklər, yeniliklər cəmiyyətin və dövlətlərin müxtəlif sahələrinə təsir edir.

Dünyanın hansı ölkəsində yaşamasından asılı olmayaraq, baş verən ən son məlumatlar, xəbərlər hər kəsin marağına səbəb olur. Nahaq yerə deyil ki, dünyanın aparıcı kütləvi informasiya vasitələrinin əsas xəbərlərini beynəlxalq məsələlər təşkil edir. Lakin kütləvi informasiya vasitələri beynəlxalq məsələləri yayımlayarkən çətinliklər ilə üzləşməli olublar. Xüsusilə də, müstəmləkə altında olmuş ölkələrin mətbuatı azad olmadığından, cəmiyyəti maraqlandıran məsələləri olduğu kimi işıqlandıra bilməmişdir. Lakin müstəqilliyə nail olmuş, azad və demokratik dövlətçilik prinsiplərini öndə tutan ölkənin mətbuatı istənilən siyasi prosesi işıqlandırmaq, siyasətçilərin fikir və rəyləri əsasında beynəlxalq proseslərin inkişaf istiqamətlərini tapmaq, cəmiyyəti dəqiq və həqiqi informasiya ilə təmin etmək iqtidarına malikdir (Benkler, 2006).

İnformasiyanın siyasi proseslərə və münasibətlərə, beynəlxalq və ölkədaxili ictimai rəyə təsir imkanları genişdir. Üstəlik, dövlətin məqsədyönlü informasiya siyasətinin onun müəyyən etdiyi ideologiyanın həyata keçirilməsinə xidmət etməsi şəxsizdir. Vahid informasiya məkanının – internetin meydana gəlməsi media siyasətində növbəti keyfiyyət və kəmiyyət dəyişikliyinə mahiyyətini təşkil edir (Castells, 1996).

Tədqiqat

İnformasiya siyasətinin əsas istiqamətlərini daha ətraflı nəzərdən keçirək.

1. **İnformasiya təhlükəsizliyi və məxfiliyi**

a. *Kiber təhlükəsizlik:*

Kiber təhlükəsizlik müasir informasiya siyasətinin əsas prioritetlərindən biridir. Dövlətlər və təşkilatlar öz məlumatlarının və sistemlərinin kibertəhlükələrdən qorunmasını təmin etmək üçün müxtəlif tədbirlər görürlər. Bu sahədə qanunvericilik aktları, kibertəhlükəsizlik strategiyaları və beynəlxalq əməkdaşlıq mühüm rol oynayır (Webster, 2006).

Kibertəhlükəsizlik sahəsini bir neçə fərqli bölməyə bölmək olar və onların təşkilat daxilində koordinasiya kibertəhlükəsizlik proqramının uğuru üçün çox vacibdir. Bu bölmələrə aşağıdakılar daxildir:

- Tətbiq təhlükəsizliyi,
- Məlumat təhlükəsizliyi,
- Şəbəkə təhlükəsizliyi,
- Əməliyyat təhlükəsizliyi,
- Bulud təhlükəsizliyi və s.

Kibertəhlükəsizlik təhdidlərindən bəhs edərkən onun müxtəlif növlərini də nəzərdən keçirək:

Zərərli proqram hər hansı bir fayl və ya proqramın istifadəçinin kompüterinə zərər vermək üçün istifadə oluna biləcəyi zərərli proqram formasıdır. Zərərli proqramların müxtəlif növlərinə qurdlar, viruslar, troyanlar və casus proqramlar daxildir. Ransomware, təcavüzkarın qurbanın kompüter sistem fayllarını (adətən şifrələmə yolu ilə) kilidləməsinə və onların şifrəsini açmaq və kilidini açmaq üçün ödəniş tələb edən zərərli proqram növüdür. Sosial mühəndislik insanların qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanan bir hücumdur. O, adətən, qorunan həssas məlumatları əldə etmək üçün istifadəçiləri təhlükəsizlik prosedurlarını pozmağa təhrik edir (McQuail, 2010).

Fişinq, nüfuzlu və ya məlum mənbələrdən gələnərə bənzəyən saxta e-poçt və ya mətn mesajlarının göndərildiyi sosial mühəndislik formasıdır. Çox vaxt təsadüfi hücumlar, fişinq mesajlarının məqsədi kredit kartı və ya giriş məlumatları kimi həssas məlumatları oğurlamaqdır. Spear phishing, nəzərdə tutulan istifadəçi, təşkilat və ya biznesə malik olan fişinq növüdür.

b. *Şəxsi məlumatların qorunması:*

Şəxsi məlumatların qorunması xüsusilə vacibdir, çünki şəxsi məlumatların sızması və ya qanunsuz istifadə olunması ciddi nəticələrə səbəb ola bilər. Bu sahədə GDPR (General Data Protection Regulation) kimi qanunlar şəxsi məlumatların qorunmasını təmin etmək üçün qəbul edilmişdir və digər ölkələr də bu istiqamətdə qanunvericiliklərini təkmilləşdirirlər (Lessig, 2006).

2. İnternetin tənzimlənməsi və rəqəmsal hüquqlar

a. *İfadə azadlığı və senzura:*

İnternetin tənzimlənməsi sahəsində ifadə azadlığının təmin edilməsi və senzura ilə mübarizə mühüm məsələlərdən biridir. Dövlətlər bu sahədə balans qorumağa çalışırlar, çünki bir tərəfdən təhlükəsizlik və ictimai nizamı qorumaq lazım gəlir, digər tərəfdən isə vətəndaşların azad söz hüququnu təmin etmək vacibdir (Castells, 2008).

İnternetin tənzimlənməsi dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların şəbəkə təhlükəsizliyi, məxfilik və müştəri hüquqlarını qorumaq məqsədilə hazırladıqları qanunvericilik çərçivəsində həyata keçirilir. Bu tənzimləmələr internetdəki davranışları, məlumatların mühafizəsini və müştəri hüquqlarını əhatə edir. Bəzi ölkələrdə sətir senzura və ya məhdudiyətlər tətbiq edilir, bəzilərinə isə daha açıq və liberallaşmış yanaşmalar mövcuddur.

b. *Rəqəmsal hüquqlar:*

Rəqəmsal hüquqlar internet istifadəçilərinin hüquq və azadlıqlarını təmin etmək üçün qəbul edilmiş qaydalardır. Bunlar arasında məlumat əldə etmək hüququ, məxfiliyə hörmət, məlumatların qorunması və internetdə təhlükəsizliyin təmin edilməsi kimi hüquqlar yer alır (Van Dijk, 2012).

Bu hüquqların qorunması üçün beynəlxalq standartların yaradılması vacibdir. Məsələn, Avropa İttifaqı GDPR (Ümumi Məlumatların Qorunması Tənzimlənməsi) ilə bu hüquqları gücləndirməkdədir. Rəqəmsal hüquqların təminatı istifadəçilərin onlayn mühitdə daha təhlükəsiz hiss etmələrinə imkan yaradır (Mansell & Raboy, 2011).

3. Media və dezinformasiya ilə mübarizə

a. *Dezinformasiyanın qarşısının alınması:*

Dezinformasiya və saxta xəbərlərlə mübarizə müasir informasiya siyasətinin vacib istiqamətlərindən biridir. Dezinformasiyanın yayılması cəmiyyətə, demokratiya və ictimai nizam-intizama ciddi ziyan vurur. Bu səbəbdən, dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar dezinformasiya ilə mübarizə üçün müxtəlif strategiyalar və qanunvericilik aktları qəbul edirlər.

Dezinformasiya kütləni həqiqətlə çaşdırmaq məqsədi ilə qəsdən natamam, yalan və çaşdıran məlumatların yayılmasıdır. Bəzən mənbə düzgün açıqlanır (açıq dezinformasiya), əksər hallarda isə məlumatın mənbəyi haqqında heç bir məlumat verilmir və ya yalan məlumat verilir (qapalı dezinformasiya).

Dezinformasiya bir çox hallarda şaiyə texnologiyalarına əsaslanır. Dezinformasiya başqa xalqları və ya ictimaiyyəti çaşdırmaq üçün açıq şəkildə və ya dövlətdən, xüsusilə də kəşfiyyət xidmətlərindən sızma şəklinə qəsdən yanlış məlumatdır. Yanıltıcı məlumat xüsusilə müharibə vəziyyətində təbliğat məqsədilə tez-tez istifadə edilən bir üsuldur (Karppinen, 2013).

Əsasən ABŞ və bəzi Qərbi ölkələrinə məxsus qlobal media korporasiyalarının istifadə etdikləri metodudur. 11 sentyabrdan sonra İraqa və Yaxın Şərqi müdaxiləni əsaslandırmaq üçün Qərbi mediasında gedən yazılar buna misal ola bilər (nüvə silahı, kimyəvi silah).

b. *Media savadlılığı:*

Media savadlılığı proqramları vətəndaşların media mənbələrini kritik düşünmə və saxta xəbərləri tanıma bacarıqlarını artırmaq məqsədi daşıyır. Bu, xüsusilə gənc nəsil üçün əhəmiyyətlidir, çünki onlar rəqəmsal medianın əsas istifadəçiləridir (World Trends in Freedom of Expression and Media Development: Global Report 2017/2018, 2018).

Media savadlılığı insanlara medianı düzgün oxumaq, ictimai həyatda daha aktiv və şüurlu olmağa kömək etmək, mesajları düzgün aşkarlamaq üçün lazımı aparatı əldə etmək imkanı verir.

4. Rəqəmsal bərabərlik və inklüzivlik

a. *İnternetə çıxış:*

Rəqəmsal bərabərlik hər kəsin internetə və rəqəmsal texnologiyalara bərabər çıxışını təmin etməyi hədəfləyir. Bu sahədə qeyri-bərabərliklərin aradan qaldırılması, xüsusilə inkişaf etməkdə

olan ölkələrdə və kənd yerlərində internetə çıxışın artırılması vacibdir (The Protection of Children Online: Risks Faced by Children Online and Policies to Protect Them, 2011).

b. *Rəqəmsal təhsil:*

Rəqəmsal təhsil proqramları insanların rəqəmsal bacarıqlarını artırmağa yönəlib. Bu proqramlar həm məktəblərdə, həm də böyüklər üçün təhsil müəssisələrində təşkil edilir və rəqəmsal iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun kadrların hazırlanmasını təmin edir.

Rəqəmsal bacarıqlar bütün təhsil pillələri, o cümlədən peşə təhsili üzrə siyasət və strategiyalarda öz əksini tapır. Strategiyada rəqəmsal təhsil resurslarına çıxışın genişləndirilməsini, təhsillə bağlı media və internet resurslarının inkişafının təmin edilməsi nəzərdə tutulur (A Digital Agenda for Europe, 2013).

5. İKT-nin inkişafı və innovasiya siyasəti

a. *Startaplar və innovasiyalar:*

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahəsində startaplar və innovasiyalar iqtisadi inkişafın mühüm hərəkətverici qüvvəsidir. Dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar bu sahənin inkişafını dəstəkləmək üçün müxtəlif proqramlar və maliyyə dəstəkləri təmin edirlər (The Internet Governance Project (IGP)).

Dövlətlər İKT sektorunda innovasiyanı təşviq etmək məqsədilə bir sıra strategiyalar və proqramlar həyata keçirirlər. Bu proqramlar arasında startaplara dəstək, təhsil sisteminin modernləşdirilməsi və tədqiqat layihələrinin maliyyələşdirilməsi var. Məsələn, ABŞ-da Silikon Vadisi kimi mərkəzlər, yeni texnologiyaların inkişafını dəstəkləyən ekosistemlər yaradılıb. Avropa İttifaqında isə Horizon Europe proqramı innovativ layihələrin dəstəklənməsi üçün geniş imkanlar təqdim edir.

b. **R&D (tədqiqat və inkişaf):**

R&D fəaliyyəti yeni texnologiyaların və həllərin inkişafını təmin edir. Dövlətlər və böyük şirkətlər bu sahəyə böyük investisiyalar yatırır, universitetlərlə və tədqiqat mərkəzləri ilə əməkdaşlıq edirlər.

6. Beynəlxalq əməkdaşlıq

a. *Kiber təhlükəsizlik:*

Beynəlxalq əməkdaşlıq kiber təhlükəsizlik sahəsində vacibdir, çünki kibertəhlükələr qlobal xarakter daşıyır. Dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar birgə tədbirlər həyata keçirir, məlumat mübadiləsi aparır və beynəlxalq kibertəhlükəsizlik standartlarını inkişaf etdirirlər.

b. *Rəqəmsal iqtisadiyyat:*

Rəqəmsal iqtisadiyyat – insanlar, müəssisələr, cihazlar, məlumatlar və proseslər arasında milyardlarla gündəlik internet bağlantısı nəticəsində ortaya çıxan, kompüter texnologiyalarına əsaslanan iqtisadi fəaliyyətdir.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı üçün beynəlxalq əməkdaşlıq mühüm rol oynayır. Bu sahədə sərhədlərarası ticarət, rəqəmsal xidmətlərin göstərilməsi və qlobal tənzimləmə çərçivələrinin yaradılması üçün birgə fəaliyyətlər həyata keçirilir (The Electronic Frontier Foundation (EFF)).

E-ticarət, rəqəmsal xidmətlər, bulud texnologiyaları, məlumat analitikası, süni intellekt və bu sahələrin sürətli inkişafı ənənəvi biznes modellərini dəyişdirir və müştəri ilə əlaqələri gücləndirir. Məsələn, Amazon və Alibaba kimi platformalar müştəri təcrübəsini ön plana çıxararaq, qlobal ticarətdə inqilab edib.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı ilə yanaşı, bir sıra çətinlikləri də mövcuddur. Rəqəmsal bölünmə, yəni iqtisadiyyatın müxtəlif hissələrinin İKT-yə əlçatanlığı ciddi narahatlıqlara səbəb olur. Məlumatların təhlükəsizliyi və fərdi hüquqların qorunması da aktual məsələlərdəndir. Bununla yanaşı, bu sahə yeni iş imkanları, bazar diversifikasiyası və qlobal ticarət üçün geniş perspektivlər təqdim edir (The Berkman Klein Center for Internet & Society at Harvard University).

Nəticə

Müasir dövrdə informasiya siyasəti cəmiyyətin hərtərəfli inkişafını və təhlükəsizliyini təmin etmək üçün çox mühüm bir sahədir. İnformasiya siyasətinin müxtəlif istiqamətləri dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar və cəmiyyətin digər aktorları tərəfindən birlikdə həyata keçirilir və bu sahədə davamlı yeniliklər və təkmilləşdirmələr tələb olunur.

Eyni zamanda İKT-nin inkişafı, innovasiya siyasəti, rəqəmsal iqtisadiyyat, internetin tənzimlənməsi və rəqəmsal hüquqlar müasir cəmiyyətin əsas aspektləridir. Bu sahələrdəki irəliləyişlər yalnız iqtisadi inkişafı deyil, eyni zamanda cəmiyyətin bütün sahələrində transformasiyanı da stimullaşdırır. Hökumətlər, müəssisələr və fərdlər bu transformasiyalardan faydalanmaq üçün birgə çalışmalıdırlar.

Ədəbiyyat

1. Benkler, Y. (2006). *The Wealth of Networks: How Social Production Transforms Markets and Freedom*. Yale University Press.
2. Castells, M. (1996). *The Rise of the Network Society*. Blackwell Publishers.
3. Castells, M. (2008). The New Public Sphere: Global Civil Society, Communication Networks, and Global Governance. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 616(1), 78-93.
4. *A Digital Agenda for Europe*. (2013). European Commission.
5. Karppinen, K. (2013). *Rethinking Media Pluralism*. Fordham University Press.
6. *World Trends in Freedom of Expression and Media Development: Global Report 2017/2018* (2018). UNESCO.
7. Lessig, L. (2006). *Code: And Other Laws of Cyberspace, Version 2.0*. Basic Books.
8. McQuail, D. (2010). *McQuail's Mass Communication Theory*. Sage.
9. Mansell, R., & Raboy, M. (Eds.). (2011). *The Handbook of Global Media and Communication Policy*. Wiley-Blackwell.
10. *The Protection of Children Online: Risks Faced by Children Online and Policies to Protect Them*. (2011). OECD.
11. *The Internet Governance Project (IGP)*. internetgovernance.org
12. *The Electronic Frontier Foundation (EFF)*. eff.org
13. *The Berkman Klein Center for Internet & Society at Harvard University*. Cyber.harvard.edu
14. Van Dijk, J. (2012). *The Evolution of the Digital Divide: The Digital Divide Turns to Inequality of Skills and Usage*. Digital Enlightenment Yearbook 2012, 57-75.
15. Webster, F. (2006). *Theories of the Information Society*. Routledge.

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/43/130-133>

Günay Məmmədova
Bakı Dövlət Universiteti
g-alizade87@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-8733-8797>

Müstəqillik illərində Azərbaycanda bölgə mətbuatının fəaliyyət istiqamətləri

Xülasə

Bölgə mətbuatı özünün mövzu dairəsi, ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və ədəbi-mədəni problematikası ilə milli jurnalistika tariximizin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Müasir dövr regional mətbuatı bir sıra xüsusiyyətlərinə görə əvvəlki illərin mətbuatından fərqlənir, həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından özünəqədərki dövrlərdən əsaslı surətdə seçilir. 1993-cü ildə yenidən hakimiyyətə qayıtmış ümummillə lider Heydər Əliyev demokratik inkişafı, vətəndaş cəmiyyəti hüquqi dövlət quruculuğunu dövlət siyasətinin başlıca istiqaməti kimi müəyyən edərək, söz, məlumat və ifadə azadlığını məhdudlaşdıran süni maneələri, o cümlədən senzuranı aradan qaldırdı, kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyətini tənzimləyən mükəmməl qanunvericilik bazası formalaşdırıldı. Regional mətbuatın zaman-zaman milli mədəniyyətimizin təbliğində çox mühüm xidmətləri olmuşdur. Mərkəzi qəzetlərin bölgələrə vaxtında çatdırılmadığı bir dövrdə rayon mətbuat orqanları jurnalist və publisistlərimiz üçün sanballı bir tribuna rolunu oynamış, oxucuların məlumatlandırılması istiqamətində mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur.

Məqalənin əsas tədqiqat predmetini regional medianın tarixi və müasir dövrü təşkil edir. Bu dövrdə nəşr olunan qəzet və jurnallar, yeni yaranan telekanallar, onların ideya-siyasi istiqaməti, tipologiyası və tematikasının prinsipləri təhlil predmetinə çevrilir. Bütün bunlarla yanaşı sovet dövründə fəaliyyət göstərən redaktorların o dövrdə qarşılaşdıqları çətinliklər, problemlər araşdırılır, həmin dövrün çap olunmayan problemlərinin təhlili öz əksini tapır. Mətbuatla yanaşı regional telekanalların təşəkkülü və inkişaf yolu tədqiqata cəlb edilmiş, məzmun və forma cəhətdən oxşar və fərqli xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: mətbuat, region qəzetləri, bölgə mediası, KİV, mərkəzi qəzetlər

Gunay Mammadova
Baku State University
g-alizade87@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-8733-8797>

Activities of the Regional Press in Azerbaijan in the Years of Independence

Abstract

The Regional Press is an integral part of the history of national journalism, its addressing a range of subjects, including socio-political, socio-economic, and literary-cultural issues. The Regional Press of the modern era exhibits a number of distinctive characteristics that set it apart from previous periods. It also differs significantly in both quantity and quality when compared to earlier eras. Upon returning to power in 1993, the National Leader Heydar Aliyev defined democratic development, civil society, and legal state-building as the main directions of Azerbaijan's State Policy. He removed the artificial barriers that had previously restricted freedom of speech, information, and expression, including censorship. Furthermore, the National Leader established an excellent legislative framework to regulate the activities of the Mass Media. On many occasions, the Regional Press has made significant contributions to the advancement of National Culture. During periods when central newspapers were not delivered to the regions in a timely manner, the Regional Press served as a platform for Azerbaijani journalists and publicists, facilitating the dissemination of information to readers. The article's principal focus is on the history

and contemporary state of the Regional Mass Media. The subject of analysis includes newspapers and magazines published during this period, new TV channels, their ideological and political orientation, typology, and thematic principles. In addition to these aspects, the difficulties and problems faced by editors during the Soviet period are explored, along with the analysis of previously unpublished issues of that period. Along with the press, the study also encompasses the organization and development of regional TV channels, analyzing the similarities and differences in content and form.

Keywords: *press, regional newspapers, regional media, mass media, central newspapers*

Giriş

“Mətbuat tarixi gerçəkliyi xronoloji ardıcılıqla bütöv bir sistem kimi təqdim edən tarixi mənbədir” (Quliyeva, 2018, s. 9) və bu mənbədə 104 illik tarixi olan regional mətbuatın tarixinin, inkişaf perspektivlərinin öyrənilməsi aktual məsələlərdəndir.

Yerli media dövlətlə xalq arasında əlaqənin qurulmasında önəmli rol oynayır. Bölgə KİV-nin təməl özəlliyi aid olduğu rayon sakinlərinin, habelə ayrı-ayrı fərdlərin problemlərini dilə gətirmək, bunları əlaqədar idarəetmə qurumlarına və icra strukturuna çatdırmaq, ictimai fikir formalaşdırmaqdır. Rayonlarda fəaliyyət göstərən dövlət və özəl qurumların iş prinsiplərini, ictimai nəzarəti təmin etməli, lazım olduqda tənqid etmək vəzifəsini də yerinə yetirməklə məşğul olmalıdır. Media bölgə camaatı ilə yanaşı eyni zamanda həmin qurumların, idarələrin, təşkilatların, ümumilikdə yerli hakimiyyətin dili olmağı bacarmalıdır. Bu balansı qurmaq və qoruyub saxlamaq prioritet məsələ hesab olunur. Bizim təhlil obyektimizə çevrilən regional medianın bu işi hansı zaman kəsiyində necə etməsinin öyrənilməsi məqalənin mövzusunun aktuallığını əsaslandırır, diqqət mərkəzinə çəkir. Bununla yanaşı məqalənin əsas mahiyyəti Azərbaycanın müstəqillik dövrü regional KİV-nin inkişaf xüsusiyyətlərini, fəaliyyətini araşdırmaqdır.

Tədqiqat

İndiyə qədər Azərbaycanın regional KİV-in təşəkkülü, inkişaf xüsusiyyətləri barədə sovet dövründə çox az sayda ayrı-ayrı məqalələr yazılıb, lakin heç bir tədqiqat əsərlərində bu mövzu xüsusi tədqiqat obyektinə kimi öyrənilməyib. İlk dəfədir ki, mövzu geniş şəkildə tədqiqat obyektinə çevrilib. Bayram Hüseynzadənin “Azərbaycan Respublikasında demokratik mətbuatın formalaşması (1991-2005)” (Hüseynzadə, 2007, s. 26) və Qahirə Hüseynovanın “Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizə dövründə Naxçıvanda demokratik mətbuatın təşəkkülü və inkişafı (1988-1993)” (Hüseynova, 2008) mövzusunda yazdıqları tədqiqat işlərində nisbətən bu mövzuya müraciət etmişlər. Mövzu geniş olduğundan, ayrı-ayrı rayonlar da çıxan mətbuat orqanlarını təhlil etmək çətinlik yaratmışdır. Tədqiqatda Naxçıvan, Gəncə, Şuşa, Şəki, Lənkəran, Quba, Sabirabad və başqa regionların mətbuatı haqqında araşdırmalar aparılıb. Burada bir faktı da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bəzi regionlara nisbətən Naxçıvanın media qurumları haqqında M. Məmmədovun “Naxçıvanın söz trubinası” (Məmmədov, 2006) məqaləsinə də “Muxtar Respublika mətbuatı: dünən və bu gün” (Məmmədov, 2006, s. 49) adlı məlumat kitabçasında, Seyid Surənin “Şərq qapısı”nın fəaliyyətinə həsr etdiyi “Sovet dövründə nəşr olunan ilk müstəqil qəzet: Muxtar Respublika mətbuatı: dünən və bu gün” (Seyidov, 2006) kitabında geniş şəkildə məlumat verilib. Lakin bu fikirləri yuxarıda sadaladığımız digər regionların mətbuatının fəaliyyətinə şamil edə bilmərik. Məsələn, Elçin Nəsinin “Sabirabad mətbuatı tarixi” (Nəsin, 2013, s. 52) adlı xırda broşürasında yalnız Sabirabadda çap olunan qəzetin ümumi tarixi və redaktorları barədə məlumatlar verilib.

Məqalənin əsas məqsədi Azərbaycanın müstəqillik dövrü regional KİV-nin inkişaf xüsusiyyətlərini araşdırmaqdır. Azərbaycan jurnalistikası tarixində indiyədək əsaslı şəkildə tədqiq edilməyən mövzulardan biri Azərbaycanın 90-cı illər regional KİV-in inkişaf xüsusiyyətləridir. Halbuki bu dövr istər mətbu orqanların sayı, mövzu rəngarəngliyi, problemlərə baxış müxtəlifliyi, istərsə də yazıçı-jurnalist sənətkarlığı ilə əsas öyrənilməli dövrlərdən biridir. Odur ki 90-cı illər regional mətbuatı tədqiq edilməsi ciddi məqsəd kimi qiymətləndirilməlidir.

Məqalədə tarixi-müqayisəli təhlil üsulundan, tipoloji və fərdi yanaşma metodundan istifadə olunur. Mətbuat, jurnalistika tarixinin öyrənilməsinə həsr olunmuş elmi-nəzəri prinsiplərə və elmi-nəzəri materiallara istinad edilmişdir. Azərbaycanda regional mətbuat ilə bağlı dərc olunmuş elmi

və publisistik məqalələrdən, ayrı-ayrı tədqiqatçıların mülahizə və fikirlərindən yeri gəldikcə bəhrələnilmişdir.

Müstəqil Azərbaycan demokratik inkişaf yolu seçən ölkə kimi mətbuatın dövlət və cəmiyyət həyatındakı roluna mühüm önəm verir, onun müstəqilləşməsi, mövcud problemlərinin həlli istiqamətində ardıcıl tədbirlər həyata keçirir. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan mətbuatı inkişaf yolundadır. 2004-cü ildə Azərbaycanda 4000-dən çox kütləvi informasiya vasitəsi ədliyyə nazirliyində qeydiyyatdan keçib. Onlardan 42-si radio və telekanal, 21-i informasiya agentliyi, qalanları isə qəzet və jurnallardır. İnternetin sürətli inkişafı çoxsaylı informasiya resurslarının yaranmasına səbəb olmuş, ölkə əhalisi arasında internet yayımı 75 faizə çatmış, sosial şəbəkə istifadəçilərinin sayı 3 milyondan çoxdur.

Hazırda ölkəmizdə “milli azlıqların dillərinin qorunmasında, millətlərarası dözümlülüyün yarıdılmasında informasiya vasitələrinə böyük önəm verilir. Milli azlıqların kompakt yaşadığı bölgələrdə yerli televiziya kanalları fəaliyyət göstərir və dövlət büdcəsi ilə maliyyələşən müntəzəm radio verilişləri yayımlanır (avar, gürcü, kürd, ləzgi, rus, talış və s. dillərində). Eyni zamanda həmin dillərdə qəzet və jurnallar nəşr edilir (Niftiyev, 2017 s. 35).

Yeni müstəqillik yolunda irəliləyən bir ölkənin mərkəzi mətbuat orqanlarının bütün bölgələrə vaxtında çatdırılması işi tam şəkildə təşkil olunmadığından bölgə camaatının öz rayon qəzetinə olan marağı artırdı. Rayon ziyalıları qəzetlərdə öz yazıları ilə oxuculara daha obyektiv məlumat verə bildirdi. Eyni zamanda rayon qəzetləri ölkə haqqında mərkəzi mətbuatda çap olunan vacib məlumatları da öz səhifələrində nəşr edirdilər. Beləliklə, 90-cı illərin əvvəllərində bölgə camaatının qəzetlərə marağı yenidən qayıtdı və Azərbaycan mətbuat tarixində ən yüksək qəzet tirajı da məhz 1990-cı ildə qeydə alınıb. Rayonlarda isə qəzetlərin tirajı 3000-7000 arasında dəyişirdi. Daha sonralar qəzetlərin tirajı ən yaxşı halda 700-1000-dək düşdü.

Q. Dünyaminqızı yazır ki: “Müstəqilliyimizin bərpası zamanı (1991) sovet mətbuatından milli demokratik mətbuata keçid böyük çətinliklər bahasına başa gəldi və Azərbaycan cəmiyyəti yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu” (Quliyev, 2018, s. 144-145). Amma buna nail olmaq çox da asan olmadı. İstər mərkəzi, istərsə də bölgə mətbuatında. Müstəqilliyini yenidən bərpa edən Azərbaycan bölgə mətbuatında mövzu canlanması uzun çəkmədi. Maddi çətinliklər, alıcı qüvvəsinin olmaması qəzetlərin “solğun dövr” yaşamasına səbəb oldu. Bir sıra mətbuat orqanları öz fəaliyyətlərini dayandırmalı oldu. Daha sonra müharibə şəraitinin atəşkəslə əvəzlənməsi, ölkədə ildən-ilə baş verən inkişaf rayon qəzetlərinin də fəaliyyətində özünü göstərdi.

Son 10 il ərzində internet KİV- ləri öz təsir güclərini əhəmiyyətli dərəcədə artıraraq ictimai, siyasi, mədəni həyatın vacib prioritetlərindən birinə çevrilib. Dünyada internetin sürətlə yayılması yeni medianın- onlayn medianın təşəkkülünə və sürətli inkişafına yol açdı və bütün xalqların, o cümlədən azərbaycan xalqının ictimai-siyasi həyatına inteqrasiyasına səbəb oldu.

Bütün dünyada mətbuatı öz ağışuna almış internet media Azərbaycanın bölgələrində son 5-6 il ərzində təşəkkül tapdı. KİV-in virtual aləmə sürətli inteqrasiyası regional mətbuatda özünü doğrultmur və olduqca geri qalır. Bütün bunların səbəbləri kimi maddi sıxıntılar, texniki avadanlıqların yetersizliyi, peşəkarın olmaması kimi amillər əsas gətirilir. Ancaq necə ki, rayonlardakı qəzetlərin bir çoxu bölgədə mətbəənin olmaması ucbatından öz yeni saylarını nəşr etmək üçün başqa şəhərlərə üz tuturlar və bu da əlavə mənfəət tələb edir, öz internet portallarını da yaratmaq üçün bir yol tapıla bilər.

Azərbaycanda internet saytı olan bölgə qəzetləri bunlardır:

Yevlax şəhəri "Kür" qəzeti www.kur-yevlax.com, Mingəçevir şəhəri "Mingəçevir işıqları" qəzeti www.mi-news.az, Qəbələ şəhəri "Qəbələ" qəzeti www.qebele-ih.gov.az, Masallı rayonu "Cənub xəbərləri" qəzeti www.cenubxeberleri.com, Qusar rayonu "Qusar" qəzeti www.gusarpress.com, İsmayıllı rayonu "İsmayıllı xəbərləri" qəzeti www.ismayilli-xeberleri.info, Gəncə şəhəri "Gəncənin səsi" qəzeti www.genceninsesi.com, Gəncəbasar bölgəsi "Ruzigar" qəzeti www.ruzigarnews.com, Tərtər rayonu "Yeni Tərtər" qəzeti www.yeniterter.com, Şəki şəhəri "Şəkinin səsi", "Region Şəki" qəzeti və "İpəkçi" qəzetlərinin www.shekininsesi.narod.ru www.ipekchi.biz, www.regionsheki.blogspot.com, Naxçıvan şəhəri "Şərq qapısı" qəzeti

www.serqqapisi.az, Sumqayıt şəhəri “168 saat” qəzeti www.168saat.com, Quba rayonu “Birlik-Edinstvo” qəzeti www.stmegi.com, Xocalı rayonu “Xocalının səsi” qəzeti www.xocalınınsesi.com.

Qalan bir çox bölgə qəzet və jurnallarının sayları pdf şəklində virtual aləmə çıxışını təmin etməyə çalışır. Bu mətbu orqanların əsas hissəsi rayon icra hakimiyyətinin qəzetləridir. Həmin qəzetlərin nömrələri icra hakimiyyətinin rəsmi saytında yerləşdirilib. Bunlardan “Hacıqabul” qəzeti (Hacıqabul), “Gündoğar” (Neftçala), “İşıq” qəzeti (Şirvan), “Lənkəran” qəzeti (Lənkəran), “Şəki bələdiyyəsi” (Şəki), “Ağstafa” qəzeti (Ağstafa), “Qızıl Gədəbəy” (Gədəbəy), “Göyazən” qəzeti (Qazax), “Tovuz” qəzeti (Tovuz), “Yaşıl çay” jurnalı (Lənkəran), “Lerik” qəzeti (Lerik), “Çıraq” qəzeti (Siyəzən) və s. qeyd etmək olar. Ayrı ölkələrdə, şəhərlərdə, rayonlarda yaşayan şəxslər onlayn media sayəsində öz bölgələri haqqında məlumat ala bilər.

Əgər bölgələr üzrə araşdırsaq, Aran bölgəsinə daxil olan 18 rayonun cəmi 2-nin internet saytı var, 3 qəzet isə pdf formatında, Qərb bölgəsinə daxil olan 10 rayonun 1 internet saytı, 1 ümumi qərb bölgəsindən məlumat verən xəbər portalı var. 6 rayonu olan Cənub bölgəsinin isə 1 internet saytı var və 2 pdf formatı ilə virtual aləmə çıxışı tənzimlənir. Şimal bölgəsinin 11 rayonu var ki, bunlardan cəmi 4 rayonun mətbu orqanının internet saytı var, Siyəzənin mətbu orqanı isə pdf şəklində onlayn sistemdə öz yerini tapıb. 11 rayonu olan Qarabağ bölgəsinin 2 internet saytı, 4 rayonu olan Şirvan bölgəsinin və tərkibinə 8 rayon daxil olan Naxçıvan bölgəsinin 1 internet saytı mövcuddur.

Bundan başqa, bəzi internet portalları var ki, yalnız bir rayonun deyil, yaxın rayonların, ümumilikdə həmin bölgənin ictimai-siyasi həyatından xəbər verir. Bunların əksəriyyəti yalnız onlayn sistemdə bölgələrin xəbər portalı kimi fəaliyyət göstərir: www.ruzigarnews.com; www.sumqayıtxeber.com; www.tovuzlular.com; www.ganca.az; www.masallilar.az; www.bölgəxəbər.com bunlara misal ola bilər.

Nəticə

Bölgə mediası müasir dövrümüzdə yetərli dəstəyi görmədiyi üçün ciddi qəbul olunmur. Halbuki mərkəzi mediada heç yayımlanmayacaq və ya ən yaxşı halda bir dəfə işıqlandırılan hər hansı bir regionun problemi bölgə mediasında dəfələrlə dilə gətirilərək problemi izləmək və həll olunub-olunmadığını işıqlandırmaq imkanına malikdir. Region mediasında problematik məsələlərin təkrar-təkrar günlərlə gündəmdə saxlamaq onun həllində aidiyyəti qurumların, icra başçıların, rəhbər vəzifə sahiblərinin, məmurların üzərində bir növ təzyiq qura bilər və məsələnin həllinə fayda verə bilər. Bölgələrdəki problemlərin həlli isə bütövlükdə ölkənin inkişafı deməkdir. Əgər mərkəzi mediada bölgəyə aid problem yalnız həmin bölgədən o verilişi və ya məqaləni izləyən yerlilərə maraqlıdırsa, bölgə mediasının izləyicisi və oxucusu üçün o bölgənin bütün problemləri doğma və maraqlıdır. Bölgə mediası o zaman öz gücünü bərpa edəcək ki, yerli struktur rəhbərlərini tənqid edə bilsin.

Ədəbiyyat

1. Hüseynzadə, B. (2007). *Azərbaycan Respublikasında demokratik mətbuatın formalaşması* (1991-2005). Siy. elm. nam. dis. avtoreferatı.
2. Hüseynova, Q. (2008). *Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizə dövründə Naxçıvanda demokratik mətbuatın təşəkkülü və inkişafı* (1988-1993). Siy. elm. nam. dissertasiyası.
3. Quliyeva, Q. (2018). *Azərbaycanda mətbuatşünaslıq* (1900-2000). Ləman Nəşriyyat Poliqrafiya.
4. Məmmədov, M. (2006, 4 noyabr). Naxçıvanın 85 illik söz tribunası. “Şərq qapısı” qəzeti.
5. Məmmədov, M. (2006). *Muxtar Respublika mətbuatı: dünən və bu gün*. Əcəmi.
6. Nəsim, E. (2013). *Sabiradab mətbuatı tarixi*. Elm və təhsil.
7. Niftiyev, N. (2017). *Mətbuatda multikulturalizm* (Azərbaycan və dünya təcrübəsi). “Poliqraf” MMC.
8. Seyidov, S. (2006). Sovet dövründə nəşr olunan ilk müstəqil qəzet. *Muxtar Respublika mətbuatı: dünən və bu gün*. Əcəmi.

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/43/134-140>

Sünbül Zalova

Bakı Dövlət Universiteti

doktorant

sunbulzalova@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5598-7266>

Jurnalistikada mətnlərin intellektual linqvistik təminatı problemləri

Xülasə

Jurnalistika cəmiyyəti məlumatlandırma, ictimai fikir formalaşdırma və sosial məsuliyyəti yerinə yetirmə funksiyasına sahib olan bir sahədir. Həm də bu sahə, dil və mətnin strukturunun yüksək keyfiyyətli olması ilə təyin olunur. Jurnalistikada mətnlərin intellektual-linqvistik təminatı məlumatın düzgün, aydın və obyektiv şəkildə təqdim edilməsini təmin edən əsas faktorlardan biridir. Bu məqalə jurnalistikada mətnlərin intellektual-linqvistik təminatının əhəmiyyətini, bununla bağlı qarşılaşılan çətinlikləri və həll yollarını ətraflı şəkildə araşdırıb. İntellektual-linqvistik təminat jurnalistikanın yalnız dil səviyyəsində deyil, həm də mətnin məzmununun yüksək analitik təhlilə əsaslanmasını nəzərdə tutur. Jurnalistlər məlumatı yalnız ötürməli deyil, həm də bu məlumatın cəmiyyətdəki yeri və əhəmiyyəti barədə dərin düşünməlidirlər. Bu, jurnalistin təfəkkürünün, təhlil qabiliyyətinin və analiz bacarığının yüksək səviyyədə olmasını tələb edir. Mətnə məntiqi keçidlər, mövzuya dair güclü arqumentlər və oxucunun düşüncəsinə təsir göstərmək məqsədilə qurulmuş əlaqələr vacibdir. Məqalədə linqvistik xüsusiyyətlərin jurnalistikada rolu, jurnalist mətnlərində informasiya qəbulunu asanlaşdırmaq üçün mətnlərin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, süni intellekt texnologiyalarının jurnalistikaya tətbiqinin yaratdığı yeni istiqamətlər haqqında məlumat verilmiş. Linqvistik təminat vasitələri, vətəndaş jurnalistikası ilə peşəkar jurnalistikanın dil-üslub fərqləri ilə bağlı tədqiqatlar araşdırılmış, müasir jurnalistikada yazı işlərinin keyfiyyətinin artırılması üçün informasiya kommunikasiya texnologiyalarının imkanlarından istifadənin zəruriliyi əsaslandırılmışdır. Struktur linqvistik xüsusiyyətlər yazılı ünsiyyətin mühüm aspektidir. Vətəndaş jurnalistikasının populyarlığı və oxucu kütləsi artdıqca, medianın struktur baxımından peşəkar həmkarlarından nə dərəcədə fərqləndiyi və bu fərqi oxuculara potensial təsir göstərməsi ilə bağlı suallar diqqəti cəlb edir.

***Açar sözlər:** linqvistik təminat vasitələri, vətəndaş jurnalistikası, süni intellekt, linqvistika, jurnalistika*

Sünbül Zalova

Baku State University

Ph.D. student

sunbulzalova@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5598-7266>

The Problems of Intellectual-Linguistic Provision of Texts in Journalism

Abstract

Journalism is a field that serves the function of informing society, shaping public opinion, and fulfilling social responsibility. This field is also characterized by the high quality of language and text structure. Intellectual-linguistic support of texts in journalism is one of the key factors that ensures the accurate, clear, and objective presentation of information. This article explores the significance of intellectual-linguistic support of texts in journalism, the challenges faced, and potential solutions in detail. Intellectual-linguistic support refers not only to the language level but

also to the high analytical analysis of the content of a text in journalism. Journalists must not only convey information but also deeply consider the place and significance of this information in society. This requires a high level of thinking, analytical ability, and critical evaluation from journalists. Logical transitions, strong arguments related to the topic, and connections designed to influence the reader's thinking are essential in the text. The article discusses the role of linguistic features in journalism, the improvement of text quality to facilitate information comprehension, and the new directions created by the application of artificial intelligence technologies in journalism. It investigates the differences in language use between citizen journalism and professional journalism, and emphasizes the necessity of utilizing information communication technologies to enhance the quality of journalistic writing in modern media. Structural linguistic features are a crucial aspect of written communication. As citizen journalism gains popularity and its audience grows, questions arise regarding how its media structure differs from professional counterparts and how these differences may potentially affect the audience.

Keywords: *linguistic support tools, citizen journalism, artificial intelligence, linguistics, journalism*

Giriş

Jurnalistika sahəsi cəmiyyətin problemlərinin araşdırılması, hadisələrin düzgün təqdim edilməsi kimi məsələlərin həllində vacib rol oynayır. Burada yazı dili və onun xüsusiyyəti çox önəmlidir. Jurnalistikanın hər bir janrında dilin incəliklərinə və imkanlarına yaxşı bələd olmaq və onlardan məharətlə istifadə etmək tələb olunur. Jurnalistlər hadisələri, faktları, problemləri söz və cümlələrin düzgün seçilməsi ilə müxtəlif bucaqlardan təqdim edə bilirlər (Richardson, 2015, pp. 370-373). Burada hər hansı bir məsələnin neqativ və ya pozitiv təqdim olunması bir çox hallarda jurnalistin seçdiyi ifadələrdən asılıdır.

Jurnalistikada mətnlərin intellektual-lingvistik təminatı problemləri son illərdə xüsusilə əhəmiyyət kəsb edən bir mövzuya çevrilmişdir. Bu, bir tərəfdən medianın sürətlə rəqəmsallaşması və jurnalist mətnlərinin avtomatlaşdırılmış proseslər vasitəsilə hazırlanması ilə bağlıdır. Digər tərəfdən isə, oxucuların mürəkkəb mətnlərin daha yaxşı başa düşülməsi və onlara asanlıqla çatdırılmasını təmin etmək tələbləri ilə əlaqədardır. Məqalədə jurnalistikada mətnlərin intellektual-lingvistik təminatı problemlərinin əsas aspektləri, bu sahədə istifadə olunan texnologiyalar və mümkün həll yolları araşdırılmışdır.

Mətnlərin avtomatlaşdırılması və süni intellekt texnologiyaları-Jurnalistikada mətnlərin yaradılması, redaktə edilməsi və çatdırılması proseslərində süni intellekt (Sİ) texnologiyaları son illərdə geniş yayılmışdır. Xüsusilə, avtomatlaşdırılmış xəbər yazma proqramları müəyyən məlumatları və xəbərləri analiz edərək, qısa zamanda xəbər mətnləri hazırlamağa qadirdir. Məsələn, "Natural Language Processing" (NLP) alqoritmləri xəbərlərin strukturu, tərcüməsi və konteksti üzərində işləyərək onların məzmununu optimallaşdırır.

Tədqiqat

Bu texnologiyalar jurnalistlərin işini asanlaşdırsa da, müəyyən problemləri də ortaya çıxarır. İlk növbədə, jurnalistikada mətnlərin keyfiyyəti məsələsi əsas problem kimi çıxış edir. Süni intellektin yazdığı mətnlərdə bəzən kontekst və ya dilin incəlikləri itir, nəticədə oxucunun gözləntilərini qarşılıya bilən mətnlər yaradılır. Dilin tərkibində olan metaforlar, nüanslar və üslub elementləri çox vaxt Sİ tərəfindən düzgün təhlil edilmir, bu da mətnin səmərəliliyinə mənfi təsir göstərə bilər.

Linqvistik təhlilin rolu

Jurnalistik mətnlərin intellektual təminatı yalnız mətnin məzmunu ilə bağlı deyil, həm də onun dil və linqvistik cəhətdən düzgünlüyü və aydınlığı ilə bağlıdır. Linqvistik təhlil jurnalist mətnlərinin keyfiyyətinə nəzarət etməyə imkan verir, bu prosesdə isə dilin morfoloji, sintaktik və semantik aspektləri nəzərə alınmalıdır.

Jurnalist mətnlərində tez-tez meydana çıxan qrammatik səhvlər, üslubda uyğunluq olmaması və məntiqi uyğunsuzluqlar oxucular üçün başa düşülməz ola bilər. Buna görə də, jurnalistlər və redaktorlar üçün avtomatlaşdırılmış linqvistik analiz alətləri yaradılmalıdır ki, bu problemlərin

qarşısı alınsın. Belə alətlər, məsələn, qrammatik səhvləri, təkrarlanan ifadələri və üslub uyğunsuzluqlarını aşkar edərək mətnin optimallaşdırılmasına kömək edə bilər.

Məlumatın obyektivliyi və süni intellektin təsiri

Jurnalistikada əsas tələblərdən biri də xəbərin obyektivliyi və doğruluğudur. Lakin Sİ vasitəsilə yaradılan mətnlərdə bəzən qərəz və ya məlumatın düzgün çatdırılmaması problemi yarana bilər. Süni intellekt alqoritmləri çox zaman öyrədildiyi verilənlərə əsaslanır, buna görə də həmin verilənlərdə hər hansı qərəzli məlumat varsa, nəticədə jurnalist mətnlərində də əksini tapa bilər.

Bu problemin həlli yollarından biri, Sİ-in öyrədilməsi üçün daha geniş və müxtəlif mənbələrin istifadəsidir. Bu yolla süni intellekt daha obyektiv və qərəzsiz xəbərlər hazırlaya bilər. Eyni zamanda, jurnalistlərin süni intellektin yaratdığı mətnlər üzərində nəzarəti saxlaması, bu mətnləri redaktə etməsi və doğruluğunu yoxlaması vacibdir.

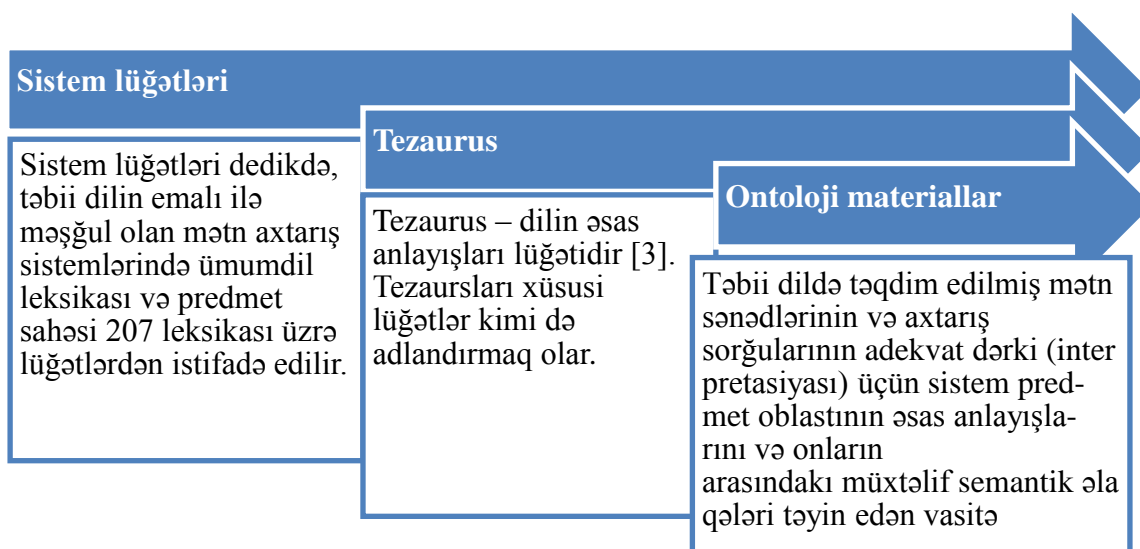
Dil və mədəniyyət fərqlilikləri

Jurnalistik mətnlərin linqvistik təminatı zamanı müxtəlif dillər və mədəniyyətlər arasında fərqliliklərin də nəzərə alınması vacibdir. Müxtəlif mədəniyyətlərdə müəyyən ifadələrin mənası və ya qəbul edilməsi fərqli ola bilər. Buna görə də, beynəlxalq jurnalistlər və ya beynəlxalq oxucular üçün mətnlər hazırlayan təşkilatlar linqvistik fərqliliklərə xüsusi diqqət yetirməlidirlər.

Burada tərcümə texnologiyaları mühüm rol oynayır. Avtomatlaşdırılmış tərcümə sistemləri jurnalist mətnlərinin beynəlxalq oxucular üçün əlçatan olmasına kömək etsə də, bəzən tərcümə olunan mətnlərdə dilin mənəvi və mədəni aspektləri itir. Buna görə də, tərcümə prosesində insan nəzarətinin olması və ya bu texnologiyaların daha inkişaf etmiş versiyalarının yaradılması zəruridir.

İntellektual linqvistik təminat vasitələri

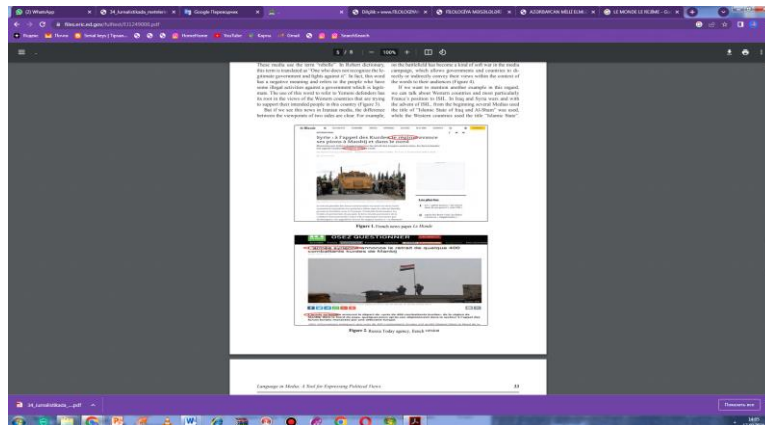
Mətn axtarış sistemlərində, tammətnli sənədlərlə iş prosesində təbii dilin emalı vasitələrindən geniş istifadə olunur. Bu vasitələr mətn axtarış sistemlərinin mürəkkəb komponentləridir. Təbii dilin emalı vasitələri mətn sənədlərindəki, sorğulardakı terminləri, sözləri, söz birləşmələrini və s. təhlil edir. Təbii dilin emalı vasitələri mətnlərdəki məzmunu aydınlaşdırır, terminlər arasındakı münasibətləri aşkar edir və səmərəli axtarışı təmin edir. Mətnlərin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə mətn axtarış sistemlərində linqvistik təminat vasitələri kompleksindən istifadə olunur. Bunlara müxtəlif lüğətlər, tezauruslar, sistemin predmet sahəsinin ontoloji xüsusiyyətlərini əks etdirən materiallar daxildir (Musayev, 2014, s. 203). Linqvistik təminat vasitələri şəkil 1-də göstərilmişdir.

Şəkil 1. Linqvistik təminat vasitələri

Sistem lüğətləri dedikdə, təbii dilin emalı ilə məşğul olan mətn axtarış sistemlərində ümumdil leksikası və predmet sahəsi üzrə lüğətlərdən istifadə edilir (Musayev, 2014, s. 203). Bu lüğətlər mətni morfoloji təhlil və axtarış edən zaman müxtəlif qrammatik formalardakı sözləri tanımağa imkan verir. Tezaurus – dilin əsas anlayışları lüğətidir (Musayev, 2014, s. 203). Tezaurusları xüsusi lüğətlər kimi də adlandırmaq olar. Əsasən mətn tipli sənədləri təqdim etmək və sorğunu genişləndirmək üçün tezaurus adlanan xüsusi lüğətlərdən istifadə olunur. Təbii dildə təqdim olunan mətn sənədlərinin və axtarış sorğularının adekvat dərkini üçün predmet sahəsinin əsas anlayışları və onların arasındakı müxtəlif semantik əlaqələri təyin edən vasitələrə ontoloji materiallar deyilir. Bura predmet sahəsinin tezaurusu və birinci dərəcəli məntiq dillərini (Birinci dərəcəli məntiq dedikdə, predikat məntiqi, kəmiyyət məntiqi və birinci dərəcəli predikat hesabı nəzərdə tutulur ki, bu da riyaziyyat, fəlsəfə, dilçilik və kompüter elmlərində istifadə olunan formal sistemlərin məcmusudur) və s. aid etmək olar (First order logic). İnformasiya kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) sürətli inkişafı jurnalist yazılarında mətlərin oxunaqlığının yoxlanmasına, mətnlərdə ölkədə qəbul edilməmiş terminlərin aşkarlanmasına, vulqar sözlərin avtomatik redaktəsinə şərait yarada bilər. İKT-nin köməyi ilə, əsasən də, süni intellekt vasitəsilə bu gün mətnlərin keyfiyyəti avtomatik yoxlanılır və yaxşılaşdırılır.

Dil ideologiya vasitəsidir, ideologiyanın özü isə davamlılıq, institusionallaşma və qloballaşma vasitəsidir. Təbii ki, media və dil qloballaşmanın ən mühüm vasitələrindən biridir. Texnologiyanın sürətli inkişafı ilə əlaqədar qloballaşmanın sürəti artmışdır. Dil qloballaşma şəraitində insanların bir-birinə yaxınlaşmasında həlledici rol oynayır. Cəmiyyətdə güc bərabərsizliyini yaratmaq və saxlamaq, dil vasitəsilə həyata keçirilir. Tədqiqatçılar bəzi Fransa KİV-lərini araşdıraraq hansı ideologiyaları tətbiq etmək istədiklərini öyrənməyə çalışıblar. Fransanın “Le Monde” qəzetinin internet saytında Suriyadakı müharibədən və bu ölkənin İŞİD-ə qarşı beynəlxalq koalisiyada olmasından sonra tez-tez “le régime syrien” ifadəsi işlədilir. Qəzet “etat” (hökumət) sözünün əvəzinə bu termindən istifadə etmişdir. “Rejim” sözü daha çox müvəqqəti dövləti, “hökumət” isə qurulmuş və sabit dövləti ifadə edir. Əslində, jurnalist öz ideologiyasını bu terminlə çatdırmaq niyyətindədir; “le régime syrien” termininin istifadəsi müəllifin Suriyanı bir ölkə, nə də Suriya hökumətini bir dövlət olaraq dəstəkləmədiyini göstərir (Ghassemi & Hemmatgosha, 2019) (Şəkil 2).

Şəkil 2. Fransanın “Le Monde” qəzeti

Süni intellektin jurnalistika sahəsində yaratdığı imkanlar

Süni intellekt və avtomatlaşdırılmış texnologiyalar, jurnalistikada mətnlərin yaradılmasını və redaktəsini sürətləndirən əsas alətlərdən birinə çevrilib. Bu texnologiyalar jurnalistlərə məlumatları qısa zamanda toplamağa, analiz etməyə və mətnlər yaratmağa imkan verir. Süni intellekt əsasən aşağıdakı sahələrdə istifadə olunur:

Avtomatlaşdırılmış xəbər yazma: Süni intellekt proqramları, maliyyə, idman və ya hava proqnozları kimi məlumatları emal edərək qısa xəbərlər yazmağa qabiliyyətə malikdir. Bu texnologiyalar informasiya toplama və yazma işini avtomatlaşdırır, jurnalistlərin vaxtına qənaət edir.

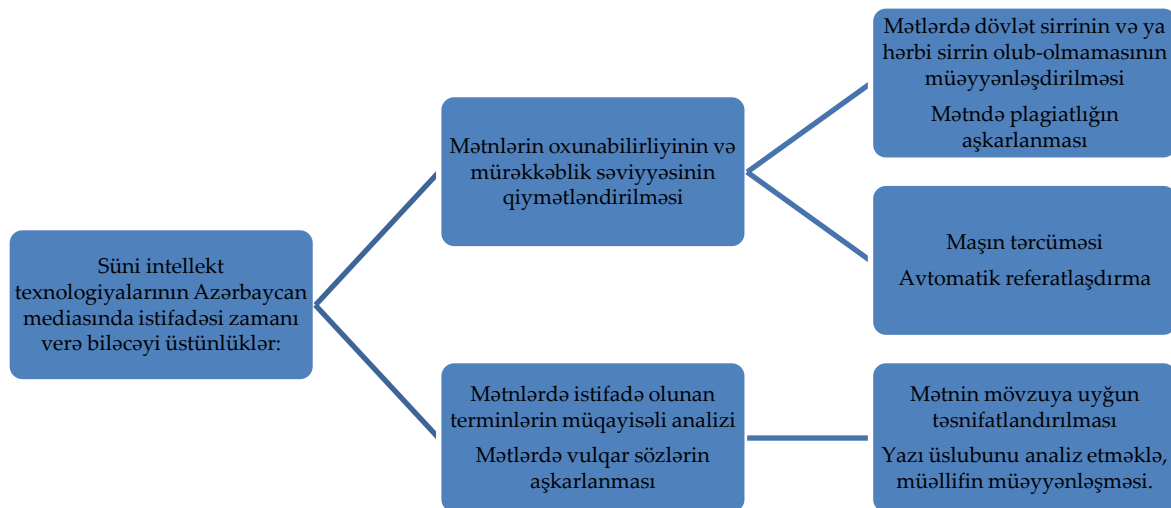
Verilənlərin təhlili və məzmun generasiyası: Süni intellekt verilənləri təhlil edərək böyük məlumat bazalarını qısa və aydın mətnlərə çevirə bilir. Məsələn, statistika, sorğular və ya böyük məlumatların jurnalist mətnlərində istifadəsi süni intellektin işinə daxildir.

Amma bu texnologiyalar bəzən ciddi məhdudiyətlərlə üzləşir. Məsələn, süni intellekt bəzən dillə bağlı mədəni və üslub fərqlərini düzgün başa düşmür, bu da mətnlərin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərə bilər. Nəticədə oxucular üçün həssas və ya mürəkkəb məsələlər barədə qeyri-dəqiq və ya düzgün olmayan məlumatlar təqdim oluna bilər.

Mətnlərin dil baxımından düzgünlüyünü təmin etmək üçün linqvistik təhlil bir təlim metodu kimi hər bir bölmənin tədrisi ilə əlaqəli şəkildə qurulur və özündə fonetik, orfoqrafik, orfoepik, leksik, morfoloji, sintaktik, sözün tərkibi və söz yaradıcılığına görə, üslubi, durğu işarələrinə görə təhlil növlərini birləşdirir. Bunlar mətnin qrammatikası, üslubu, semantikası və sintaksisi ilə bağlı problemləri aşkarlamaq üçün istifadə olunur.

Struktur linqvistik xüsusiyyətlər yazılı ünsiyyətin mühüm aspektidir. Araşdırmalar göstərir ki, linqvistik mürəkkəblik insanların informasiyanı emal etməsində mühüm rol oynayır. Tədqiqatçılar avtomatlaşdırılmış məzmun təhlili metodlarından istifadə edərək müxtəlif vətəndaş və peşəkar jurnalist təşkilatları arasında dil mürəkkəbliyindəki fərqləri araşdırıb. Təhlil nəticəsində müxtəlif kütləvi informasiya vasitələrində siyasi informasiyanın təqdim edilməsi nümunələrinin fərqli olduğu göstərilmişdir. Araşdırmada jurnalistikada mətn mürəkkəbliyinin rolu və əhəmiyyəti, tabloid qəzetlərinin və vətəndaş jurnalistikası məqalələrinin mətnin mürəkkəbliyi və ölçüləri baxımından necə fərqləndiyi barədə dəyərli fikirlər təqdim olunmuşdur (Tolochko, Boomgaarden, 2018, pp. 1786-1803). Bu araşdırmada üç müxtəlif media növündən olan siyasi jurnalist mətnlərinin struktur xüsusiyyətləri, xüsusən də peşəkar qəzet məqalələri, tabloid qəzet məqalələri və siyasi veb-bloq məqalələri müqayisə edilmişdir. Tədqiqatın məqsədi mətn mürəkkəbliyinin bu medialar arasında fərqinin olub-olmadığını, xüsusən də vətəndaş jurnalistikası mətnlərinin digər iki peşəkar mətn növündən fərqlənib fərqlənmədiyini araşdırmaq idi. Dilçilikdən tutmuş sosial elmlərə qədər bir sıra sahələrdən mətn mürəkkəbliyi ölçüləri seçilmiş və ~930.000 məqaləyə tətbiq edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, bu ölçülər faktiki olaraq mətn mürəkkəbliyinin üç müxtəlif ölçüsünü ölçür: sintaktik, semantik və məzmun mürəkkəbliyi.

Süni intellekt texnologiyalarının mətnlərdə yarada biləcəyi üstünlüklər Şəkil 3-də göstərilmişdir.

Şəkil 3. Süni intellekt texnologiyalarının mətnlərdə yarada biləcəyi üstünlüklər

Məşin tərcüməsi, avtomatik referatlaşma, mətnin mövzuya uyğun təsnifatlandırılması süni intellektin jurnalistika sahəsində yaratdığı yeni imkanlardır. Süni intellektin jurnalistikaya verdiyi töhfələri aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

Mətnlərin oxunaqlığının və mürəkkəbliyin səviyyəsinin qiymətləndirilməsi dedikdə, mətnlərin mürəkkəbliyinin qiymətləndirilməsi üçün riyazi modellərin qurulmasının zəruriliyinin əsaslandırılması nəzərdə tutulur. Həmçinin mövcud qiymətləndirmə düsturları Azərbaycan dilinin özəllikləri nəzərə alınmaqla uyğunlaşdırılmalıdır. Bu prosesə Azərbaycan dilindəki mətnlərin mürəkkəbliyin səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün avtomatlaşdırılmış texnologiyaların işlənilib hazırlanması ilə yanaşı bəzi dünya ədəbiyyatı nümunələrinin orijinalının Azərbaycan dilinə tərcümələrinin oxunaqlığının müqayisəsi və hazırlanmış metodika əsasında məktəb dərslərinin mürəkkəbliyinin şagirdlərin yaş səviyyəsinə uyğun olub-olmamasının qiymətləndirilməsi kimi məsələlər də daxildir (Sadıgov, 2018, s. 888-903).

Mətnlərdə istifadə olunan terminlərin müqayisəli analizi dedikdə, mətnlərdə ölkədə qəbul edilməmiş terminlərin aşkarlanması (məsələn: “Gəncə Destinasiya Mərkəzi” tipli adlara qarşı terminoloji filtrasiyadan istifadə) və Milli Terminoloji İnformasiya Sistemi ilə müqayisəsi nəzərdə tutulur. Müasir dövrdə bir çox elm sahələrində də (leksikoqrafiya, terminşünaslıq, informasiya axtarışı və s.) emal olunmalı informasiyanın həcmünün artım dinamikası termin və açar sözlərin avtomatik seçilməsi məsələsini aktual edir. Hazırda təbii dilin emalı sahəsində qoyulan qaydaları təqdim edən mətnlərdən terminlərin avtomatik çıxarılması üçün bir çox fərqli yanaşma və sistem işlənməmişdir (Qurbanova, 2021, s. 55-69).

Mətnlərdə vulqar sözlərin aşkarlanması İnternet mühiti şifahi nitqdən fərqlidir və burada müəyyən texniki əsaslar çərçivəsində vulqarizmlərə qarşı mübarizə aparmaq mümkündür. Milli dilərdə yaradılan vulqarizm bazalarının inteqrasiyası ilə qlobal vulqarizm bazasının yaradılması və UNESCO-nun koordinatorluğunun bu baza üzrə AntiVulqar sisteminin tərtibi İnternet mühitində vulqarizmlərə qarşı uğurlu mübarizə platforması kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Mətnlərdə müxtəlif növ sirr daşıyan məlumatların müəyyənəşdirilməsi. Müasir dövrümüzdə texnologiyanın sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq informasiyanın toplanması, saxlanması, emalı və ötürülməsi prosesləri müasir İKT vasitələrindən istifadə etməklə həyata keçirilir. Bu isə konfidensial informasiyanın asanlıqla başqalarının əlinə keçməsi təhlükəsini artırır. İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin mühüm şərtlərindən biri informasiyanın konfidensiallığı məsələsidir. İnformasiya resursları ilə işləyən insanlar ayrı-ayrı vətəndaşlara və ya təşkilatlara aid olan informasiyanın konfidensiallığını qorumaq üçün hüquqi məsuliyyətlərini dərk etməli və informasiya təhlükəsizliyini təmin etməlidirlər. Müxtəlif növ sirr daşıyan məlumatların olub-olmamasının aşkarlanması müvafiq qanunvericilik aktları ilə tənzimlənməlidir.

Mətnlərdə plagiatlığın aşkarlanması. Plagiatlıq dedikdə başqa müəllifə məxsus fikir və ideyaların öz adından təqdim olunması nəzərdə tutulur (Hasanova, Əsgərov, 2019, s. 94-101). Bu hadisəni oğurluq və pıratçılıqla da sıx əlaqələndirmək olar. Plagiatlıq həmçinin kompüter virusları, spamlar, fişinq və s. kimi kibercinayətkarlığın bir növü hesab olunmalıdır. Plagiatlıq İnternetdən, kitabdan, jurnaldan və s. müxtəlif mənbələrdən birbaşa mətnin köçürülməsi və yaxud az sayda dəyişiklik etməklə baş verir. Plagiatlığı avtomatik aşkarlama kompüter proqramları vasitəsilə həyata keçirilir və hazırda plagiatlığı aşkarlayan çoxlu sayda proqram təminatları mövcuddur: PlagAware, PlagScan, Check for Plagiarism, iThenticate, PlagiarismDetection, Academic Plagiarism, The Plagiarism Checker, Urkund, Docoloc və s. (Hasanova, Əsgərov, 2019, s. 94-101) Maşın tərcüməsi prosesi sözlərin, cümlələrin və ya böyük həcmli mətnin tərcüməsi olan kompüter sistemi vasitəsilə təbii dilin başqa təbii dilə avtomatik çevrilməsidir (Ghassemi & Hemmatgosha, 2019, pp. 28-35). Tərcümə proqramlarının özləri də iki kateqoriyaya bölünür: bütün mətni tərcümə edən və hər bir sözün ayrı-ayrılıqda mənasına uyğun sözlər siyahısını təqdim edən proqramlar.

Avtomatik referatlaşdırma mətnlərdən zəruri məlumatların çıxarılması və bu məlumatın əsas məzmununu saxlamaqla yığcam formada istifadəçiyə təqdim edilməsi prosesidir. Mətnlərin avtomatik referatlaşdırılması üçün klasterləşmə və optimallaşdırma metodlarına əsaslanan iki mərhələli cümlə seçimi modeli təklif olunub (Alguliyev et al., 2019, pp.1-17). Mətnin təsnifatlandırılması prosesi göstərilən təsnifatlandırma sistemi çərçivəsində məzmunu uyğun olaraq mətnin hansı kateqoriyaya aid olmasını avtomatik müəyyən edir (Ələkbərova, 2022, s. 590-596). Lakin cümlələr oxşar olduqda bu tip məsələlərin həlli çətinləşir, qeyri-səlis klasterləşmə tələb olunur. Yazı üslubunu analiz etməklə, müəllifin müəyyənəşməsi. Hər bir müəllif öz dəstixətti, üslubu və

araşdırması ilə fərqlənir. Müasir İKT vasitələrinin köməyi ilə mətnlərdə müəllifin dəsti-xəttinin avtomatik olaraq aşkarlanması mümkündür.

Nəticə

Nəticə olaraq demək olar ki, İKT-nin köməyi ilə mətnləri daha anlaşıqlı formada təqdim etmək, tanınmayan terminlərdən, vulqar sözlərdən təmizləmək mümkündür. Həmçinin plagiatlığın yoxlanılması və referatlaşma, mətnlərin təsnifatlandırılması və xarici dillərdən avtomatik tərcüməsi mətnlərin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında texnologiyanın necə vacib rol oynadığının əyani sübutudur. Müasir İKT vasitələrinin tətbiqi ilə jurnalistikada da yazı işlərinin keyfiyyəti artırıla bilər.

Jurnalistikada mətnlərin intellektual-lingvistik təminatı, xüsusilə süni intellekt texnologiyalarının inkişafı ilə birlikdə yeni imkanlar və çətinliklər yaradır. Süni intellektin, lingvistik analizlərin və çoxdillli mətnlərin idarə edilməsi kimi məsələlərin əhatə olunduğu bu sahə jurnalistlərin işini asanlaşdırsa da, eyni zamanda obyektivlik, qərəzsizlik və keyfiyyət məsələlərini də önə çıxarır. Bu problemləri həll etmək üçün texnologiyaların davamlı inkişafı və jurnalistlər ilə texnologiya arasında sıx əməkdaşlıq vacibdir. Bu məqalə, jurnalistikada dil və mətnin təhlili, strukturunun yüksək keyfiyyəti və analitik yanaşmanın vacibliyini ön plana çıxarır. Eyni zamanda, süni intellektin və kommunikasiya texnologiyalarının jurnalistikaya tətbiqi, yazı işlərinin keyfiyyətini artırmağın və informasiya cəmiyyətində obyektivlik və düzgünlüyün təmin edilməsinin yollarını göstərir.

Ədəbiyyat

1. Hasanova, R. S., Əsgərov, F. Ş. (2019). Plagiatlıq və onunla mübarizə vasitələri: antiplagiat sistemləri. *İnformasiya cəmiyyəti problemləri*, 2, 94-101.
2. Qurbanova, Ə. M. (2021). Mətnlərdən terminlərin avtomatik çıxarılması metodlarının araşdırılması və müqayisəli analizi. *İnformasiya cəmiyyəti problemləri*, 1, 55-69.
3. Musayev, İ., Əlizadə, M. (2014). *İnformatikanın əsaları* (dərs vəsaiti).
4. Alekperova, I. Ya. (2022). Analiz tonal'nosti teksta kak effektivnyy podkhod k analizu povedeniya. *Informatsionnyye tekhnologii*, 28(11), 590-596.
5. *First order logic*. https://en.wikipedia.org/wiki/First-order_logic
6. Ghassemi, R., & Hemmatgosha. (2019). Language in Media: A Tool for Expressing Political Views. *Advances in Language and Literary Studies*, 10, 28-35.
7. Richardson, J. (2015). Language and journalism: An expanding research agenda. *Critical Discourse Studies*, 12, 370-373.
8. Rasim, M., Alguliyev, R., Aliguliyev, M., Nijat, R., Isazade, Abdi, A., & Norisma, I. (2019). COSUM: Text summarization based on clustering and optimization. *Expert Systems*, 36, 1-17.
9. Sadıgov, İ. (2018). Mathematical and Information Models for Evaluating Readability of Texts in Azerbaijani Language. *El-Cezeri*, 5(3), 888-903.
10. Tolochko, P., Hajo, G., & Boomgaarden. (2018). *Journalism Studies*, 19, 1786-1803.

İÇİNDƏKİLƏR

Vüqar Əliyev	
Rəqəmsal diplomatiya: müasir xarici siyasətin yeni aləti	7
Cahangir Məmmədli	
Cəlil Məmmədquluzadə irsi Anar yaradıcılığında	11
Qulu Məhərrəmli	
Türk dünyası üçün ortaq dil problemi haqqında	17
Xatirə Hüseynova	
Türk dünyası ortaq media platformaları – üstünlükləri və perspektivləri	25
Aynur Nəsirova	
İxtisaslaşmış televiziyalarda xəbərinqrafik həlli	32
Allahverdi Məmmədli	
Ədəbi məktəb və onun əsas prinsipləri	37
Aytəkin Zeynalova	
Münxen Təhlükəsizlik Konfransı: Azərbaycan regional aktor kimi tanınır	43
Vəfa İsgəndərova	
Beynəlxalq mediada böyük data mənbələri: onlarla iş mexanizmləri	50
Təranə Mahmudova	
Sosial medianın tənzimlənməsini zəruri edən amillər və mümkün həll yolları	55
Aygün Əzimova	
AXC dövrü mətbuatı Şirməmməd Hüseynovun tədqiqatlarında	61
Pərvanə İbrahimova	
Azərbaycanın Türk Dövlətləri Təşkilatı ilə əlaqələri çərçivəsində Şuşa Zirvə görüşünün əhəmiyyəti: Qarabağ Bəyannaməsi	67
Könül Niftəliyeva	
Təkiştiqamətli informasiya axını: beynəlxalq kommunikasiyada qeyri-mütənasibliyin səbəbləri	74
Arzu İsayeva	
Publisistika tariximizin görkəmli tədqiqatçısı	80
Zaur Babayev, Akif Babayev	
Prospects for the Use of Robots and Artificial Intelligence in Journalism	85
Mahir Qəribov	
Əhməd bəy Ağaoğlunun mətbu fəaliyyətində milli birlik ideyası və ideoloji məsələlər	92
Esmira Rövşənova	
Jurnalist yaradıcılığının beynəlxalq prinsiplərinə yeni baxış	99
Nurşaraf Tağhiyeva	
Using Virtual Reality and Augmented Reality Technologies in Media and Analysis of the Current Situation in Azerbaijani Internet Media	105
Kənan Novruzov	
İkinci Qarabağ müharibəsi: Azərbaycan KİV-də analitik jurnalistika sisteminin təsiri	114
Sabina İzzatli	
Transmedia Storytelling in the Context of Modern Journalism and Media Consumption	119
Aygün Qurbanlı	
Analitik jurnalistikada informasiya siyasətinin əsas komponentləri	125
Günay Məmmədova	
Müstəqillik illərində Azərbaycanda bölgə mətbuatının fəaliyyət istiqamətləri	130
Sünbül Zalova	
Jurnalistikada mətnlərin intellektual linqvistik təminatı problemləri	134

İmzalandı: 14.01.2025
Kağız çapı: 17.01.2025
Kağız formatı: 60x84 1/8
H/n həcmi: 17,75 ç.v.
Sifariş: 04

“ZƏNGƏZURDA” Çap Evində çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529,
"Azərbaycan" nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: + 994 50 209 59 68
+ 994 55 209 59 68
+ 994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

